

Vědeckotechnická revoluce a alternativy moderní civilizace

RADOVAN RICHTA

Filosofický ústav ČSAV, Praha

Už na úsvitu našeho století se ozývalo volání po syntéze. Život v průmyslové civilizaci reflektoval obavy z dosahu jejích dezintegračních tendencí. Myšlení založené na abstraktní racionalitě se otřásalo ztrátou jednotící schopnosti, kterou samo vzbudilo. Touha po celistvosti, systému, nabyta postupem času podoby utkvělé, mučivé posedlosti; už nikdy nezmizela z pořadu dne tohoto století. Avšak její hlubší předpoklady i charakter se postupně od kořenů měnily a nakonec úplně obrátily: na počátku století se volalo po systému ve snaze uchovat tradiční encyklopedickou jednotu a zabránit rozkladu existujících hodnot a řádů, vytvořených celou epochou přinejmenším od renesance. Prožíváme dnes opět – a zdá se, že stále intenzivněji – volání po syntéze. Ale jeho smysl je už jiný. Jde o vytvoření *nového celku*, o pochopení vnitřních souvislostí nových jevů, *změn*, které zachvacují jednu oblast za druhou. Jde o jednotu založenou na dynamice nových prvků, jež se nakupily v soudobém životě, o syntetické pojetí revolučních procesů, jichž jsme svědky.

Síť revolucí

Fundamentem našeho století, půdou, po níž se pohybuje nejpokročilejší část světa, je nesporně *průmyslová civilizace*. Její všeobecné obrysy a vnitřní logika byly už vcelku zpracovány vědeckou kritikou.

Avšak naše století zároveň postupně prostoupila síť strukturálních revolucí, které v obraze průmyslové civilizace původně obsaženy a racionálně předvídaný nebyly:

„Věk, v němž žijeme, je věkem hlubokého a širokého kvasu. Byli jsme svědky revoluce v politice, společenském zřízení,

ekonomice, diplomacii i vojenství. Stojíme před výzvou k odpovědným a oduševnělým činům, vyvolanou technickou revolucí, a ještě víc lidmi všech kontinentů, kteří získali nově politickou svobodu...“¹ – tato slova nenapsal Marxův žák a pokračovatel, ale L. S. Rockefeller a rozsáhlý tým amerických expertů a politiků jako úvod k 460 stranám polemiky s marxismem. Nezdá se, že by jejich slova vyvolala překvapení: Revoluce – ať už tomuto pojmu dáváme jakýkoli obsah – se zřejmě staly příliš všedním znakem století. Seznam sfér, do nichž zasahují, by byl ještě mnohem širší.

Z hlediska historického sledu bychom mohli začít rozsáhlou *revolucí ve vědě*, kterou prožíváme stále zřetelněji od dob Einsteinových.² Po desetiletí vystupují tyto fenomény navenek v podobě nečekaného, mohutného kvantitativního růstu vědecké a výzkumné aktivity a jejího nového postavení v životě společnosti – což zřetelně kontrastuje s poměry v klasickém průmyslovém systému a tvoří snad nejvíce do očí bijící fakt tohoto století; podle toho bývá civilizace, do níž vstupujeme – na rozdíl od průmyslové civilizace – koncipována jako „civilizace vědecká“.³ Objevuje se rovněž ve znovu a znovu se vracejících krizích jednotlivých vědních oblastí (jako byla krize fyziky, nad níž se pozastavoval Lenin) či v celkové „krizi vědy“ vůbec, v krizi celých dosavadních přístupů a základů racionality (jejíž hlubší obrysy naznačil E. Husserl).

Věda, vstupující do nitra mikrosvěta, kosmického prostoru, života společnosti i člověka se ocitá ve sféře, v níž dialektika subjektu a objektu se už nedá redukovat na vnější mechanický poměr, kde samo vědecké poznání objektu se uskutečňuje aktivitou subjektu, závislou na roz-

¹ *Prospect for America. The Rockefeller Panel Reports*, New York 1961, str. XV.

² Prvé signály této revoluce ve vědě sahají patrně ještě hlouběji do minulého století, k prehistorii kybernetiky u Maxwella, k počátkům fyziky částic u Röntgena, Rutherforda a manželů Curieových, k náznakům biochemie u Buchnera, k základem moderní společenské vědy u Marxe atd.

³ L. Syk, *The Research Revolution*, New York 1961; obdobně H. Schelsky, *Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation*, Köln-Opladen 1961, atd.

sáhle zprostředkující aparatuře (technice, společenských podmínkách atd.). Zde proto selhává tradiční přístup, na němž Bacon, Galilei a Descartes založili vědu průmyslového věku – vědu pěstovanou „more geometrico“, vědu, již už Hegel dokázal omezený nazíravý základ. Podmínkou poznání se stává racionální uchopení koincidence změny okolností a sebepřeměny, totožnost poznání a sebepoznání.⁴ Univerzální řetěz vědeckých převratů směřuje viditelně k proměně elementární teoretické fundamentace vědy, může být pojat jako vytváření nového „paradigmatu vědy“⁵; právě to kupí na různých místech badatelského výzkumu nepřehledné zápalné, eruptivní látky pro postup vědy do života.

Obrat stejného řádu prožíváme i na půdě *techniky*. Průmyslová civilizace se nesporně opírá o strojovou techniku (strojně ruční systém), o proces mechanizace, o rozvoj pracovních prostředků obsluhovaných dělníky.

Ještě mezi oběma válkami mohl D. S. Harder ve svých analýzách automobilového průmyslu pokládat také vznikající „automaty“ („transfer machines“) za pouhé zdokonalené stroje, za pokračování mechanizace. Avšak už brzy po válce zjistil výzkum automatických výrobních linek, že jde o „skutečnou revoluci“⁶, o „základní změnu výrobní filosofie“⁷, o nový výrobně technický princip založený na technizaci informačního procesu,⁸ který si podřizuje celou strojovou soustavu, vylučuje všechny prvky lidské obsluhy, vyřazuje člověka z bezprostřední výroby a tak převrací poměr mezi objektem a subjektem v celkovém procesu výroby lidského života.

V empiricky plynulé škále mezi strojovou průmyslovou produkcí a automatickým výrobním systémem sledávají všechny klasifikace technického rozvoje⁹ vznik kvalitativně nového stupně výrobní techniky.

Ať už jakkoli hodnotíme postup, jednotlivé etapy či účinky automatizace výrobních procesů, ať už se jakkoli díváme na možnosti „revoluce automatů“, „kybernetické revoluce“¹⁰ atd., faktem zůstává: princip, který znamená revoluci v technice, dnes reálně vstupuje do bezprostřední výroby a je jen otázkou času, kdy vyřadí tradiční strojově ruční průmyslový systém, kdy „bude revolucionovat celou společnost“ s následnou historickou transcendentí k nové civilizaci.¹¹

Vedle revolučních změn ve vědě a technice a souběžně s nimi začínají procházet naším stoletím nepopíratelně a stále rychlejší frekvencí společenské procesy, které s větší nebo menší měrou oprávněnosti možno dnes nazvat revolučními. poněvadž se rozcáhají s tendencemi, jež jsou vlastní společnosti založené na průmyslové civilizační základně.

V ekonomickém organismu nejvyvinutějších zemí se v současné době objevují přesuny, které mění typ *ekonomického růstu*: zřetelně pozorujeme postupný odklon od dosud převládajícího extenzivního růstu, který je charakteristický pro celé období industrializace. Ekonomika průmyslové civilizace se v podstatě opírala o jednoduchou práci; existovala úzká, jen zvolna se měnící vazba úměrnosti mezi určitým kvantem vyrobených užitečných hodnot a masou živé a zhmotněné práce,

⁴ J. D. Bernal správně poznamenal na okraj zrodu „vědy o vědě“: tím „vědecká revoluce vstoupila do nové fáze – nabývá sebeuvědomění“ (*After Twenty-five Years. Science of Science*, ed. M. Goldsmith–A. Mackay, London 1966, str. 286).

⁵ T. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1962; B. M. Keđrov, *Zakonoměrnosti razvitiia nauki*, Organon 2/1965.

⁶ „Zatímco prvá (rozuměj průmyslová) revoluce předala strojům ruční fyzickou práci, druhá revoluce produkuje elektronická zařízení, jež mohou cítit a myslet jako lidé...“ (T. A. Dickinson, *The Real Revolution*, *Machinist Monthly Journal*, November 1949, str. 140).

⁷ J. Diebold nejednou zdůraznil, že automatizace představuje „zlom“, zavedení výrobního systému, který „se sám reguluje“. Přiležitostně však pohlíží na automatizaci též jako na „část dlouhého procesu mechanizace lidského díla“ (*Automation. The Advent of the Automatic Factory*, Princeton 1952, str. 6 aj.).

⁸ Srv. E. R. F. W. Crossmann, *European Experience in the Changing Nature of Jobs due to Automation*, University of California 1964; totéž F. Pollock, *Automation. Materiale zur Beurteilung ihrer oekonomischen und sozialen Folgen*, Frank-

furt a M. 1964, str. 125. Pro stručnost užívám klasické podoby automatizace. Nebylo by těžké dokázat, že na zcela obdobném principu vyřazování lidské obsluhy je založena také moderní chemizace, biologizace a jiné strukturální přesuny, často na pohled velmi nepatrné (viz např. Parazitovy rozbory automatizačních prostředků).

⁹ Vycházím z Auerhanovy klasifikace, vypracované na základě širokého empirického materiálu; bylo by však možno použít i klasifikace J. B. Kvaší, V. L. Lossijevského, J. R. Brighta, IFO-Institutu, A. Touraina aj.

¹⁰ Současný stav sporu o budoucnost automatizace charakterizují H. Kahn a A. J. Wiener: „To se zdá být jednou z oněch zcela obecných situací, ve kterých původně v inovačním období jsou kladeny přehnané nároky, pak přijde deziluze a obrát k superkonzervativním předpovědím, všeobecný pesimismus a skepse, a pak konečně, když je dosaženo reálného stupně vývoje a když se proplulo obdobím učení, mnohá – jestli ne všechna – původně »směšná« přehánění a očekávání jsou zcela překonána“ (*The Year 2000*, New York–London 1967, str. 83).

¹¹ H. Marcuse, *One-dimensional Man*, Boston 1964, str. 36–37.

angažované v jeho produkci. Co se přitom uspořilo na živé práci v důsledku používání strojů, to bylo vyváženo používáním většího kvanta zhmotněné práce ve výrobních prostředcích. Celkový poměr mezi užitečným produktem a zdroji živé a zhmotněné práce (tzv. integrální produktivita) se zvedal jen zvolna, poměr mezi konstantní částí kapitálu a produktem (tzv. kapitálový koeficient) nutně rostl s nahrazováním živé práce stroji. A zajištění stálého přírůstku produkce si vyžadovalo zvyšování míry dodatečných vkladů — takže akumulace kapitálu a jeho rozšířená reprodukce dominovala hospodářskému růstu.

Tichý, ale hluboký převrat, který můžeme pozorovat v této oblasti v podobě přechodu k intenzivnímu růstu v nejvyvinutějších zemích, ještě zdaleka není dovršen, avšak už vyvolal na určité uzlové čáře otřesy v celém hospodářském organismu a vedl ke změně řady ustálených proporcí. Jeho prvním předpokladem je převaha takových výrobních sil, takových růstových faktorů, které oproti tradičním průmyslovým mají jinou účinnost, jinou ekonomickou charakteristiku než jednoduchá práce. Sotva už dnes může být sporu o tom, že tímto fermentem je věda a její aplikace; její svébytný význam spočívá v tom, že představuje onu oblast lidské aktivity, v níž se člověk učí používat přírodních (ale i společenských) zdrojů, sil a procesů, jež dále působí zdarma, bez práce, takže reprodukční výrobní náklady nejsou srovnatelné s původními, originálními, jako je tomu v tradiční průmyslové produkci, nýbrž prudce klesají. Tam, kde se věda — ať už prostřednictvím techniky, organizace či kvalifikace — stává základním činitelem růstu, odpoutává se křivka růstu produkce od křivky růstu vynaložené práce (živé i zhmotněné); v důsledku toho míra akumulace a „kapi-

tálové koeficienty“ už nemusí nutně stoupat. Mění se celé předivo ekonomických vazeb a proporcí.

Intenzivní typ růstu byl jako teoretická možnost konstatován již dávno,¹² avšak teprve současný vývoj prokázal, že skutečně probíhá¹³ v empirickém růstu řady zemí v posledních dvou desetiletích — a to navzdory mnoha opačným překrývajícím se a kompenzujícím tendencím.

I když necháme stranou různé apologetické chvalozpěvy na „revoluci v důchodech“, nemůžeme pominout ani náhlé a viditelné rozšiřování spotřeby, které nastalo v posledních desetiletích v průmyslově nejvyspělejších zemích a které silně kontrastuje s dřívější stagnací, jež tradičně provázela průmyslový systém.¹⁴ V podmínkách industrializace předpokládal všeobecný civilizační pohyb omezení spotřeby mas do hranic prosté reprodukce pracovní síly: v důsledku dilema spotřeby a akumulace se dokonce objevoval obrácený poměr mezi růstem produktivity a spotřebou mas. Od určitého stupně, podmíněného kvalitou a intenzitou vědeckého a technického pokroku, se však rozšiřování spotřeby naopak stává nejen možným a slučitelným s rychlým růstem, ale dokonce jeho nutným předpokladem — právě takovým předpokladem, jakým bylo dříve omezování spotřeby mas.¹⁵

Jak známo, tyto nové vazby směřující za hranice tradiční průmyslové civilizace zavdaly podnět ke „keynesovské revoluci“ v politické ekonomii, k teorii o přechodu „industriální společnosti“ ve „společnost hojnosti“ (Galbraith) či do stadia „společnosti vysoké masové spotřeby“ (Rostow), a tím i na práh „postindustriální civilizace“ (Bell).

Existují však zároveň náznaky, že empirická tendence k rozšiřování konzumu obsahuje vnitřní rozpory, jež souvisí

¹² Objevuje se v podstatě např. u G. A. Feldmanna, *Soobraženija o strukture i dinamike narodnogo chozajstva SASS s 1850 po 1925 gg i SSSR s 1926/27 po 1940.41 gg*, Planovoje chozajstvo 7/1927; *K teorii tempov rosta narodnogo dochoda*, Planovoje chozajstvo 11/1928 aj.

¹³ Ještě na počátku tohoto století kolem 70 % ekonomického růstu v USA i v Evropě záviselo od extenzivních průmyslových faktorů (přírůstek živé a zhmotněné práce); podle odhadů vypracovaných na podkladě údajů amerických a západoevropských statistik (M. Hájek, M. Toms: *Determinanty ekonomického růstu a integrální produktivita*, Politická ekonomie 10/1966) v 50. a 60. letech už naopak 60–70 % růstu připadá na vrub intenzivním faktorům, v podstatě aplikaci vědy.

¹⁴ Přírůsteky reálné spotřeby tvoří dnes dvojnásobek dřívějšího tempa — a v tom není zahrnut

onen růst spotřeby, jenž odplývá kanály válečných příprav a agresi.

¹⁵ Srovnáme-li data o růstu produktivity v americkém hospodářství, jak je uvedla zpráva Národní komise pro technologii, automatizaci a ekonomický pokrok (*Technology and the American Economy*, Washington 1966), s údaji o růstu reálných příjmů, jak je zpracoval S. Lebergott (*Manpower in Economic Growth*, New York — San Francisco — Toronto — London 1964), pak v letech 1906–1939 rostly reálné příjmy ročně o méně než 1 % a bez souvislosti, či spíše v obráceném poměru k průměrně 2 % ročního růstu produktivity jedné hodiny práce. Naopak, v letech 1939–1959 stoupaly reálné mzdy o téměř 3 % ročně, tedy téměř ve stejném rozsahu, jako produktivita hodinové práce (něco přes 3 %) a tato relace, blízká se přímé úměrností, se udržuje i dál.

s mnohem hlubším obratem v organismu soudobé civilizace, totiž s převraty na půdě práce, ve způsobu činného sebeuplatnění člověka, kde leží ukryty nejhlubší zdroje dosažení svobody, právě tak jako existující nesvobody. Strojová mechanizace neustále rozčleňovala práci v abstraktní, jednoduché, čistě výkonné, monotónní úkony, oddělené od intelektuálních potencií, v nichž většina lidí působí jako prostá obsluha stroje. Práce se tu fixuje jako čirá nutnost, prostředek existence. Ještě Taylor považoval tento typ průmyslové práce za neekonomičtější a nejperspektivnější. A zatím k největším a namnoze dosud nepochopeným převratům naší doby patří skutečnost, že vedle tradiční průmyslové techniky, která převážně „dělá práci“, tj. rozšiřuje její tradiční podobu, vystupuje nová technika, v podstatě spojená s aplikací automatického systému, jež převážně „ruší práci“, tlačí člověka přes okraj bezprostřední výroby jednak k složitým funkcím při aplikaci vědy a rozvoji kultury, jednak k novým, dříve málo rozvinutým oblastem. Zde se ho v určité míře znovu zmocňují industrializační pochody, takže na povrchu se protikladný, divergentní pohyb v dnešním stadiu jeví jako obnovení tradiční průmyslové práce v nových sektorech, avšak zároveň se zpod tohoto pohybu vynořuje přesun těžiště lidské činnosti do přípravných fází výroby a do oblasti péče o člověka, kde dostává zcela jinou podobu.

V důsledku toho se oproti období industrializace, jež soustřeďovalo masu pracovních sil do průmyslu — objevuje nyní v odvětvové struktuře pracovní síly opačný přesun,¹⁶ který byl nazván „terciární revolucí“.¹⁷

V důsledku toho mikrorozbory pracovního cyklu, provedené pro různé principy a stupně techniky,¹⁸ signalizují na nejvyšších stupních technického rozvoje přesun těžiště lidské práce k tvůrčí činnosti:

Jestliže do určitého stupně bylo množství tvůrčí duševní činnosti, použité pracovníkem v bezprostřední výrobě, nepřímo úměrné množství vědy oddělené od práce a zhmotněné ve výrobních prostředcích stojících proti ní, pak po překročení jisté uzlové čáry se tato relace mezi obsahem vědy v živé a zhmotněné práci obrací naopak v přímou úměrnost — byť už ne uvnitř bezprostředního výrobního cyklu.

V důsledku toho vykazují — samozřejmě nikoli lineárně ani jednoznačně — kvalifikační modely, zpracované na podkladě klasifikace technického rozvoje,¹⁹ známky *kvalifikační revoluce* a „revoluce ve vzdělání“²⁰ (v jeho úrovni, koncepcích a prostředcích).

Z různých důvodů dosavadní změny dosud nezasáhly hlavní masu tradičního průmyslového způsobu lidské činnosti; extrapolace současných řád má velký rozptyl. Nicméně i dosti skeptičtí pozorovatelé považují za nesporné, že přeměny ve struktuře práce, zachycené teoretickými modely, jsou tak zásadní a dalekosáhlé, že „se téměř vyrovnají revoluci“.²¹

Převratné procesy zasahují rovněž organizační a řídicí systémy. Dichotomie řídicích a řízených je nerozlučně spjata s postavením člověka jako pracovní síly v průmyslovém výrobním procesu. Řízení tu předpokládá vyloučení subjektivity řízených. Avšak se strukturálními změnami, k nimž dochází v civilizační základně, se samo těžiště řízení přesouvá k řízení lidské činnosti v předvýrobních etapách, tedy k řízení činnosti jiného typu než je jednoduchý výkon v bezprostřední produkci, pro který stačilo stanovení „jediné pravé cesty“. Činnost, která má v té či oné míře vědecký charakter, vyžaduje nutně jiný princip řízení než průmysl²² — totiž princip předpokládající vlastní subjektivitu řízených, jež vkládá do procesu vlastní dimenzi. Čím větší podíl v dané oblasti řízení má věda, tím více se zvedají požadavky na multilaterální de-

¹⁶ T. Frejka shrnul empirické tendence ve světě do dvou obrazů typického vývoje odvětvové pracovní síly pro „vrchol industrializace“ a pro „počátky vědeckotechnické revoluce“; v tomto světle se velmi zřetelně rysují opačné tendence těchto civilizačních procesů.

¹⁷ M. Langellé, *La révolution tertiaire*, Paris 1966.

¹⁸ Srv. F. Kutta, *Vliv technického rozvoje na změny v pracovních funkcích člověka*, Filosofický časopis 6/1964.

¹⁹ Srv. modely J. Auerhara (*Technika, kvalifikace, vzdělání*, Praha 1965). Bylo by však možno použít rozborů E. Sachse (*Technische Revolution + Qualifikation*, Berlin 1965) a jiných.

²⁰ Je příznačné, že v přílohách zprávy Národní komise pro techniku, automatizaci a ekonomický pokrok, která se agnosticky brání proti všeobecnému pocitu revoluční povahy prudkých změn, se zřetelně uznává existence „revoluce v americkém vzdělání“ (D. D. Bushnell, R. de Mille, J. Purlová: *Educational Implications of Technological Change*, Appendix, vol. IV., str. IV — 27; obdobně J. D. Finn v téže zprávě).

²¹ G. Friedmann, *Le Travail en Miettes, Spécialisation et Loisirs*, cit. podle německého překladu *Grenzen der Arbeitsteilung*, Frankfurt a. M. 1959, str. 181.

cizi, na nepřímé řízení pomocí zprostředkujících regulátorů, na systémové řízení, na programování a perspektivní řízení, na demokratizaci a participaci — tendence, které prolamují okruh dosud řiditelných procesů, mění povahu samotného řízení a daleko překračují dokonce i původní obrazy „organizační revoluce“.²³

Radikální změna prostupuje celé životní prostředí soudobé civilizace: svět, který už dnes leckde obklopuje člověka ze všech stran, je „člověkem udělaný svět“, „umělé prostředí“ — dokonce i tam, kde si uchovává naturální rysy. Ještě průmyslová civilizace se mohla opírat o vnější rovnováhu naturálního a umělého. Dnes se však kruh civilizace uzavírá, není kam utéci. Celý život člověka, rekonstrukce jeho elementárních životních funkcí a dokonce udržování jeho existence dostává umělou povahu. Tato ekologická revoluce dovádí závislost člověka na jeho vlastním díle,²⁴ na poznání a sebepoznání. To neodvolatelně otevírá širokou škálu možností a variant dalšího civilizačního procesu od seberozvoje až po sebezničení člověka.

Stavíme-li takto vedle sebe jednotlivé revoluční fenomény, objevující se třeba v názncích na půdě soudobé civilizace, nemůžeme v této souvislosti samozřejmě opomenout sféru poměrů mezi lidmi, sféru společenského zřízení. Ať už hodnotíme jakkoli jednotlivé revoluční vlny, proudy a etapy, ať už kdo přijímá nebo nepřijímá socialistickou snahu o cílevědomý zásah do života a perspektiv společenského organismu, faktem zůstává, že už cca padesát let prochází velká část světa radikální přeměnou své společenské struktury a životních forem. A tato skutečnost nutně vyvolává otázku: je tato koincidence, tato časová shoda revolučních procesů náhodná?

Existují alespoň čtyři skutečnosti, které naznačují, že tu jde o nové jevy téhož kruhu, ovšem tak složitým způsobem zprostředkované, že každé pominutí mezičlánků se musí jevit jako vulgarizace:

a) *Společenské revoluce* 20. století se alespoň v průmyslově vyvinutém světě téměř jednomyslně odvolávají na Marxe. Avšak Marxova kritika kapitalismu nepředstavovala jen kritiku výrobních poměrů, spočívajících v soukromém vlastnictví, představovala zároveň kritiku celé průmyslové civilizace, vytvořené kapitalismem. Směřovala proti všem zdrojům nesvobody člověka v celém dosavadním způsobu osvojování přírody i společenských souvislostí, v celém kruhu průmyslové civilizace.²⁵ Pojímalá překonání této epochy jako revoluční přeměnu výrobních poměrů i výrobních sil; anticipovala tak vytváření nové civilizační základny pro přeměnu lidského života a rozvoj člověka — tedy i revoluční procesy, které jsme pozorovali.

b) Praktické zkušenosti socialismu ověřily skutečnost, že podmínky industrializace, extenzivního rozvoje hospodářství atd. neodpovídají beztrždní sociální struktuře. Zralá industriální základna je nutným předpokladem skutečné realizace socialismu a vlastní plný rozvoj socialismu je možný jen spolu s překročením hranic průmyslové civilizace,²⁶ která je látkovými tvary práce, povahou řízení, rozsahem spotřebních zdrojů a volného času, jež poskytuje, příliš slabá, než aby mohla založit všeobecné rozšiřování životního procesu všech a tak fruktifikovat vztahy vzájemné spolupráce všech. Skutečně novou společností, komunismus, je možno vybudovat jen nahrazením tradičního průmyslového systému zcela novou bází vědecké, technické civilizace. Sotva může být pokládáno za náhodu, že v řadě případů, kde došlo k pokusu spojit rozvoj

²² C. Marcson, *The Scientist in American Industry*, Princeton 1960, str. 121.

²³ K. Boulding, *The Organizational Revolution*, New York 1953.

²⁴ „... kvantita nových prvků a účinků technického pokroku se stává tak rozsáhlou, že vyvolává novou kvalitu civilizace, ve které se objevují nové způsoby psychosociologické utváření člověka prostředím“ (G. Friedmann, *Sept études sur l'homme et la technique*, Paris 1967, str. 187n.).

²⁵ Marx považoval stroj — či spíše průmyslový výrobní systém založený na soustavě strojů obsluhovaných dělníky — za „technologickou realizaci kapitálu“, za „specifický kapitalistický výrobní způsob“ (Archiv Marxe a Engelse, sv. II [VII], Moskva 1933, str. 98–99, 118, 120). „Používání živé práce zhmotněnou prací“ s vývojem strojů „nabývá technicky hmatatelné reálnosti“ (K. Marx, *Kapitál*,

sv. I., Praha 1953, str. 451), atd. Zde je odcizení, převrácení mezi subjektem a objektem, stupeň nesvobody člověka, fixován už ve struktuře průmyslového systému, v abstraktní povaze jednoduché práce, v životě omezeném na prostou reprodukci pracovní síly, v průmyslové dichotomii řídících a řízených, atd.

²⁶ Myšlenka, že k rozvinutí nové společnosti stačí realizace hesla „vše pro průmysl, vše průmyslem“, nenáleží Marxovi, ale Saint-Simonovi. Jen v důsledku zvláštních historických okolností zdomácněla ve světové literatuře představa o totožnosti socialismu a průmyslového systému. Max Weber vůbec ztotožnil socialismus se zevšeobecněním principů průmyslové továrny (*Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*, Tübingen 1924, str. 50).

socialistických vztahů s industrializací, vzniklo ve společnosti silné vnitřní napětí, tendence k suspendování ekonomických prostředků řízení i demokratických forem, případně k deformaci socialistických snah. Míra těchto deformací bývá přímo úměrná vzdálenosti od uzlové čáry industriálního zralosti a přechodu k „postindustriálnímu“ vývoji.

c) Přestože většina socialistických zemí se dosud pohybovala pod touto kritickou hladinou, vznikaly na jejich půdě od počátku snahy vtisknout společenské revoluci též dimenzi technických převratů²⁷ a otevřít vědě prostor, který neodpovídá klasickému industriálnímu schématu a vysoko jej překračuje.

d) Rozsáhlé společenské proměny nezůstávají omezeny na oblast socialistických zemí. Není sporu o tom, že všude na Západě, kde revoluce ve vědě, technice, hospodářském růstu, vzdělání apod. podstatně zasáhly do života, vyvolaly objektivní tendence, jež sice nemění podstatu společenského systému, nicméně silně připomínají některé socialistické formy a v každém případě neodpovídají tradiční struktuře kapitalistického hospodářství — jako je rozšiřování státního vlastnictví, rozsáhlá podpora vědeckého výzkumu a technických inovací, řízené zásahy do spotřeby, národohospodářské plánování, apod.

A navíc tam, kde technické změny zvláště pokročily, se zdvíhají obavy, zda je tradiční společenská soustava kapitalismu vůbec s to zvládnout řetěz převratných procesů,²⁸ a ozývají se návrhy převzaté v té či oné formě nepochybně z Marxe a ze socialistických projektů.²⁹

Oddělíme-li tedy logiku soudobých společenských změn od transformací a převracejících stupňů, daných zvláštními okolnostmi, rozdělením světa apod., ukáže se, že vycházejí ze společného základu, jímž je všeobecná krize industriálního systému, náraz na hranice, protiklady a limity průmyslové civilizace v tomto století.

²⁷ Můžeme uvést L. Kricmana, který již v r. 1918 konstatoval, že „revoluce dělá svou práci celkem vzato na kapitalismem dosažené průmyslové technické základně“, ale současný politický a budoucí ekonomický převrat vyústí později v „technickou revoluci“ (časopis *Planovoe chozjajstvo* 5/1918). Kricmanovy názory ovšem trpěly značným schematismem.

²⁸ „... průmyslový systém nedisponuje žádným adekvátním mechanismem, který by dovolil, aby se tyto možnosti (rozuměj využití plodů kybernetické revoluce) staly skutečnostmi“ (*The Triple Revolu-*

Civilizační proces nového typu

Objevují se revoluční procesy, které přesahují hranice dosavadní civilizace, jako náhodná a vedlejší vybočení, jako krajní a disparátní odchylky od všeobecného industriálního vývoje? Anebo mají vnitřní hlubší souvislosti a vazby, které dávají dostatečné důvody k tomu, aby je vědecké zkoumání považovalo za civilizační proces s novou a vlastní logikou?

Představuje skutečnost našich dnů různé obměny či transformace jediného proudu industriálního vývoje, anebo komplex, výslednici dvou civilizačních procesů s odlišnou strukturou a dynamikou, přičemž původní industrializační proud dosud převládá, kdežto nový civilizační proces zatím jen svými vrcholky vystupuje nad hladinu průmyslové civilizace, z níž vyrůstá — avšak jeho tvary a pohyby, pokud se nám podaří je správně zachytit, zároveň umožní rozpoznat, zachytit budoucnost této civilizace?

Schematicky vzato, můžeme empirické fenomény civilizace našich dnů rozložit do tří kategorií: značné množství skutečností a pochodů v řadě průmyslové vyvinutých zemí dosud odpovídá modelu a zákonitostem industriální civilizace. Menšina se jim vymyká. Do třetí a největší kategorie lze zahrnout skutečnost, jež se liší od tradičních struktur a tendencí industriální civilizace, avšak změny nemají dosud vyhraněný charakter obratu, nové kvality.³⁰

Tyto modifikované skutečnosti možno považovat za vnitřně bezrozporné struktury a tendence, jejichž extrapolace je směrnatná pro posouzení budoucího vývoje civilizace. O tento induktivní postup se opírá většina hypotéz, jež pokládají soudobou epochu za sled těch či oněch dalších stupňů industriálního vývoje. K jinému výsledku dospějeme, vyjdeme-li z analyticko-syntetického postupu, rozčleníme-li nejprve soudobý civilizační proces na jeho rozporné komponenty, konstruuje-li podle jejich logiky samostatně, od-

tion Complete Text of the Ad Hoc Committee's Controversial Manifesto, New York 1964).

²⁹ *The Guaranteed Income. Next Step in Economic Evolution?* (ed. R. Theobald, New York 1966).

³⁰ Sem můžeme řadit v makroměřitku technický rozvoj, v němž převažuje komplexní mechanizace a částečná automatizace, pohyb většiny ekonomických proporcí, struktura práce, členění pracovní síly a profesí, rozvoj vzdělanosti atd. — at už používáme makroměřítka v rozsahu země či závodů.

lišené vývojové modely a pokusíme-li se pak konfrontovat jejich syntézu se skutečností jakožto vnitřně rozporným komplexem, složeným celkem, v němž se řada protikladných tendencí vzájemně kompenzuje, ruší, překrývá, vytvářejíc celou škálu modifikací výchozího modelu — až do té doby, než nové struktury a nové tendence prosadí svou vlastní logiku.

Metodologický význam tohoto postupu nespočívá ovšem v tom, že by dával lehkou ruku k přeskokování etap, nýbrž že umožňuje rozpoznat a předvídat uzlovou čáru obratu a zároveň racionálně uchopit povlnný, plynulý tok s jeho výkyvy a zpětnými pochody. Použití této kontrapozice nového modelu civilizačního procesu a známého modelu industrializace je ovšem vázáno dvěma předpoklady. Musí být dokázáno, že kruh revolučních změn, který jsme sledovali, je konzistentní, že má samostatnou vnitřní logiku odlišnou od koloběhu průmyslové civilizace. A za druhé musí být postižena a definována specifika tohoto procesu.

Obraťme se k těmto předpokladům.

Ve světové literatuře byly už zpracovány korelace mezi revolucí na půdě vědy a techniky.³¹ Na rozdíl od období průmyslové revoluce, jež se opírala především o techniku získanou prakticky metodou „trial and error“, je soudobá technika vázána v celém rozsahu na aplikaci vědy a předpokládá její předstih.³² Z druhé strany sám rozvoj vědy (jak je nejlépe vidět na kybernetice) je do té míry podmíněn a určen zprostředkující technikou.³³ že podle rozsahu a stupně určitého technického aparátu se dnes provádí klasifikace vědy samé.³⁴

Podobnou korelaci lze prokázat mezi rozvojem vědy a ekonomickým růstem. Ukazuje se, že kdyby množství a účinnost vědeckých poznatků, jež dnes různými cestami proudí do výroby, nebyly výrazem revoluce ve vědě, tedy nové hladiny světového postupu vědy, nýbrž pouze důsledkem toho či onoho jednorázového objevu či shluku okolností, kdyby neexistoval stále se rozšiřující tok pohoto-

vých nových řešení, pak by změny hospodářských proporcí, kapitálových koeficientů atd. nebyly výrazem trvalé „plethory kapitálu“, ale pouze dočasným výkyvem, který by dříve nebo později vypřchal a společnost by se vrátila do stadia extenzivního vývoje. Z druhé strany, kdyby byla z nějakých důvodů (např. pro bezprostřední výdaje na válku) společnost vrácena k extenzivnímu modelu, pozbyla by prostředky pro rozšiřování vkladů do vědy, výzkumu, techniky a kultury atd. a opět by tak ztratila zdroje akcelerace.

Obdobně lze prokázat, že prudký růst spotřeby, vznik „konzumního systému“, je ve skutečnosti vázán na zdroje uvolněné v důsledku intenzifikace ekonomického růstu na nové kvality vědeckého a technického rozvoje; z druhé strany se zdá, že teprve „spotřební systém“ zase formuje a rozšiřuje dostatečné stimuly pro proud inovací plynoucích do výroby.³⁵

V těch stránkách života společnosti, které jsou (či spíše tradičně byly) víc vzdáleny od vědy, kde proces zprostředkování prochází mnoha rovinami, z nichž každá má svůj vlastní samopohyb, takže může pohlcovat a převracet nové impulsy, jsou zatím korelace tohoto typu v empirické skutečnosti mnohem méně výrazné, či dokonce matné a nejisté. Syntéza je tu možná jen na podkladě předcházejícího analytického rozčlenění a konstrukce hypotetických modelů.

Nejzprostředkovanější, v mnoha směrech nejméně zřetelné, ale svou vnitřní povahou nejdůležitější jsou vazby, jež se utvářejí mezi řetězem revolučních pochodů od vědy, techniky, přes ekonomiku a sociální strukturu až ke změnám v postavení člověka, ve způsobu jeho seberealizace. Nejde tu jen o všeobecné povrchové zjištění, že se moderní technika dotýká po všech stránkách a v každé minutě života člověka, atakuje jeho smysly, proniká jeho poznání, ovlivňuje jeho emoce. Jde spíš o hlubokou souvislost ležící za tímto povrchem: o specifickou vnitřní vazbu rozvoje vědy a lidských sil. Z jedné strany má vědecká, technická a vůbec tvůrčí,

³¹ S. Shibata připomíná, že vědeckotechnická revoluce znamená „revoluci ve vědě“ i „revoluci prostřednictvím vědy“; charakteristický je právě obojí proces.

³² Carnotovo zpracování zákonů termodynamiky bylo odvozeno teprve ze zkušeností s účinkujícími parními stroji. Naproti tomu Einsteinova teorie předznamenala využití jaderné energie, rozvoj kybernetiky předcházel uplatnění počítačů, moder-

ní chemie navrhuje konstrukci látek, jež předtím nikdo neznal.

³³ J. Ellul, *La technique, ou l'enjeu du siècle*, Paris 1954.

³⁴ D. J. de Solla Price, *Little Science, Big Science*, New York — London 1963.

³⁵ Viz A. Straub, *Vývoj spotřeby a přechod do stadia intenzivního růstu*, Politická ekonomie 5 1967.

průkopnická činnost vyhraněné lidské parametry, odlišné od jednoduché průmyslové práce. Vytváří totiž podmínky pro rozvoj lidských sil a zároveň jej vyžaduje a prostředkuje³⁶ — na rozdíl od tradiční průmyslové práce, která vždy splněním jedné podmínky vylučovala druhou a naopak, zůstávala ponořena v dilematu prostředku a cíle. Rozšiřování činností spojených tak či onak s vědou dospívá na určitém stupni moderní civilizace k uzlové čáře, za níž si vynucuje širokou kultivaci lidských sil a za níž se zároveň rozvoj člověka jako sebeúčelu, růst jeho tvůrčích schopností, stává neefektivnějším způsobem rozmnožování výrobních sil.

Zde jsme u bodu, který je nesmírně důležitý pro pochopení povahy naší doby, protože tvoří specifické jádro, novou kvalitu civilizačního procesu — a pravděpodobně i jediný možný základ pro teoretickou syntézu. Představuje logickou osu toho, co nazýváme — *sit venia verbo* — vědeckotechnickou revoluci.

Souběh předmětných podmínek pro seberealizaci člověka, jež přinášela průmyslová revoluce, industrializace — při převaze abstraktní, jednoduché práce, při rozsahu spotřeby omezeném na reprodukci pracovní síly, při nedostatku disponibilního času, při podřízení člověka civilizačnímu aparátu atd. — dával tomuto civilizačnímu procesu jednostranný charakter. Jeho základní mezí bylo, že nebyl s to revolucionovat „subjektivní“, lidskou stránku. Impulsy průmyslu v tom směru vždy znovu a znovu vážly na písku.

Definujeme-li obsah průmyslové revoluce podle Engelse (a ve shodě s rozbor, jež podal Mantoux a Toynbee) jako výrobní revoluci, v níž se spojují technické převraty (vznik strojevého systému) s revolucí v sociální struktuře (vznik dělnické třídy), definujeme tím zároveň její hranice jako civilizačního procesu. Tyto změny v hmotné základně vzhledem k své specifice totiž vedly k dosažení nové sociální struktury, aniž by však v tomto rezultátu přímo zakládaly možnosti nového samostatného pohybu, aniž by v této

sféře lidského života, lidských sil, vytvořily samostatný dynamický protipól, který by zpětně uvolňoval, podněcoval a urychloval původní směry pohybu. Masový rozvoj lidských sil nebyl konstitutivním prvkem průmyslové civilizace, spíše vypadal z civilizačního procesu jako oddělená sféra kultury. Proto se proces industrializace na určitém stupni vyčerpává, nenalézá další pokračování.³⁷ Ústí v krizi, kterou pocítila řada zemí vstupujících do stadia industriální zralosti, anebo přibírá bizarní tvary, v nichž se pokrok na straně výrobních prostředků snoubí s utrácením vývojových schopností na straně člověka.

Ačkoli ani dnes není všeobecný pohyb na tomto poli příliš výrazný a je často překrýván a pohlcován starými ekonomickými, sociálními a politickými strukturami, jeho zárodečná přítomnost zprostředkovaná celým řetězem převratů, jež spojují vědecký a technický pokrok s kultivací lidských sil, se přece osvědčuje jako nová dimenze, akcelerující — byť velmi zvolna, krok za krokem — civilizační procesy.³⁸

Máme tedy před sebou *civilizační proces nového typu s uzavřenou smyčkou*, s oboustrannou zpětnou vazbou civilizačního a kulturního pohybu, či přesněji s nově rozvinutou dialektikou člověka a jeho díla, přetváření světa a seberozvoje člověka, opírající se o pohyb na obou stranách: předmětných podmínek lidského života i člověka a jeho sil.³⁹

Zachycení takového pohybu přináší pochopitelně principiální obtíže:

a) Nejde tu pouze o zákonité změny, ale také o *změny zákonitostí*, o posuny ve vazbách celých sfér lidské činnosti. Logika a metrika dějinného pohybu není dána jednou provždy hotovým schématem, ale mění se, tvoří se vždy znovu podle specifické materie dějinného pohybu.

b) Civilizační proces definitivně *ztrácí* povahu naturálního či „přírodně historického procesu“ (Marx), fatálního běhu, typického pro průmyslovou civilizaci. Proměny na straně subjektu tu nehrají pouze

³⁶ „Vývoj vědy, tohoto ideálního a zároveň praktického bohatství, je jen jednou stranou, formou, v níž se jeví rozvoj lidských produktivních sil“ (K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, str. 439).

³⁷ Tyto meze civilizačního procesu, dané kvalitou výrobních prostředků a kvantitou výrobních zdrojů, tedy strukturou a dynamikou průmyslových výrobních sil, jsou jen adekvátně vyjádřeny v tradi-

ční kapitálové formě, která je zase samostatně udržuje.

³⁸ Viz např. závěry „ekonomiky lidských zdrojů“, sociologie „mezilidských vztahů“, ergonomiky, „teorie životního prostředí“ atd.

³⁹ Zkoumání takového procesu nemůže už být uspokojeno — jako v případě industrializace — rozбором důsledků technických změn, nýbrž také rozбором předpokladů.

roli odvozeného efektu, ale stále více — a v budoucnosti pravděpodobně s převahou — též nezávislé příčiny. Čím více se váže všeobecný pohyb na rozvoj člověka a jeho sil, čím více tedy vcházíme na půdu vědeckotechnické revoluce, tím mnohonásobněji vyústění civilizačních procesů, tím více dosud neznámých a neurčených variant v sobě skrývá.

c) Průmyslová civilizace se vždy mohla vracet k Saint-Simonově představě: budoucnost je posledním členem řady, jejíž základ leží v minulosti a může z ní proto být jednoznačně odvozena. Naproti tomu v civilizaci, kde každý dosažený stupeň se stává východiskem nových dimenzí pohybu a kde samo *poznání budoucnosti* zároveň figuruje jako složka současnosti a její alternující faktor, nemůže být — jakkoli je to paradoxní — současná skutečnost racionálně pochopena bez vypracování modelů budoucnosti, jež jsou obsaženy v současném jako možnosti.

d) Poznání konečně nemůže čekat na vývin klasické, uzavřené podoby civilizačního procesu (jako tomu bylo při sledování „přírodně historického procesu“, např. ještě při zkoumání kapitalismu). Vědeckotechnická revoluce patří zřejmě k okruhu nových společenských procesů, jejichž podstata může a musí být rozpoznávána nikoli až podle hotové podoby, nýbrž *předem*, v onom stupni vývoje, kdy se její rozpoznávání stává podstatným činitelem jejího průběhu.

Změny ve struktuře a dynamice výrobních sil

Společný jmenovatel, v němž jsme shledávali specifikum nového civilizačního cyklu, spočíval v takových změnách ve struktuře a dynamice výrobních sil lidského života, které ve svém souběhu — vzhledem k změnám v povaze práce, v rozsahu zdrojů spotřeby i volného času, v podmínkách pro samostatnou subjektivitu člověka atd. — dělají lidský život v určité míře zároveň produkcí výrobních sil lidského života a naopak. Specifickým fakto-

rem, který zprostředkuje tento kruh, je právě věda a její aplikace, technika, vzdělání, organizace atd. Neboť věda a její aplikace je právě tak tvorbou výrobních sil lidského života, jako způsobem tvůrčího sebeuplatnění a sebeutváření člověka samotného. Právě skutečnost, že se soudobý civilizační proces stále více v celém rozsahu opírá o vědu, přiměla J. D. Bernala, aby pro celou tuto přeměnu základny lidského života, organicky spjatou s přeměnami lidského života samotného, navrhl název „vědeckotechnická revoluce“.⁴⁰

Ptáme-li se po podstatě vědeckotechnické revoluce, zjišťujeme nejprve, že jde o univerzální a stálý proces proměny výrobních sil lidského života, jejich struktury a dynamiky, při kterém se věda stává základem veškeré produkce, otevírá dveře komplexní technizaci výrobní základny, vyřazuje používání lidské pracovní síly z bezprostředního výrobního procesu a uvolňuje tak síly člověka pro předvýrobní etapy, pro tvůrčí činnost, zprostředkuje podmínky, za nichž se všeobecný rozvoj člověka, jeho schopností a sil stává rozhodujícím prvkem civilizačního procesu vůbec.

V této hypotéze hraje principiální metodologickou roli pojem výrobních sil. Bez něho lze dnes sotva adekvátně postihnout revoluční povahu změn v civilizační základně života.⁴¹ A naopak, teprve naše století je s to plně ocenit význam tohoto Marxova a Engelsova konceptu. V době industrializace se měnily pracovní prostředky, ale struktura výrobních sil (dvojice: stroj a pracovní síla) zůstávala vždy táž a reprodukovala se vždy na nové technické základně. Aplikace pojmu výrobních sil nehrála v tomto pásmu podstatnou roli, bylo možno od ní abstrahovat, obejít se bez ní. Teorie výrobních sil se dokonce mohla jevit jako přebytečná mystika „podzemních moci“, jež provádějí svůj „začarovaný rej“ (Hexensabbat).⁴² Ale skutečný tanec, jež v tomto století rozpoutaly vědecké, technické a další pře-

⁴⁰ Tento pojem se ujal a byl dále rozpracován v marxistické literatuře (Tessmann, Suchardín, Zvořykin, Shibata, Heyden aj.); současně se ovšem užívá i názvů jiných (kybernetická revoluce, druhá průmyslová revoluce, atd.), které mají v té či oné míře či mezích zachytit tytéž skutečnosti.

⁴¹ Charakteristické jsou obtíže, s jakými se setkává interpretace soudobých technických objevů, např. ve zprávě Národní komise pro techniku, automatizaci a ekonomický pokrok USA (*Techno-*

logy and the American Economy, Washington 1966). Každý technický pokrok je nepochybně svého druhu obratem. Jak rozpoznat, zda ten či onen objev (např. počítač) je skutečně revoluční, a druhý ne? Opravdu to nelze rozpoznat z pouhé technické formy, ale jen z úlohy dané techniky ve struktuře výrobních sil lidského života.

⁴² E. Seillière, *Der demokratische Imperialismus*, Berlín 1907, str. 326, 329 aj.

vraty, vnucují tuto metodu postupně nej-
různějšími koncepcím civilizačního pohy-
bu. Opírá-li např. J. Fourastié své úvahy
o stupeň produktivity („rendement“), co
jiného má na zřeteli než kvantitativní
průmět, v němž se zračí rozvoj výrobních
sil — pravda, bez přihlédnutí k jejich
struktuře a kvalitě? Dělí-li W. W. Rostow
stadia společenského vývoje podle výše
produkce na hlavu a odpovídajících aku-
mulačních relací, převádí opět hlubší ur-
čení výrobních sil na jejich vnější míru.
Teorie stadií společenského vývoje dospí-
vá v tom smyslu k modelům, jež jsou
analogické Marxovu obrazu: „společnost
masového konzumu“ je zřejmá paralela
k socialistické fázi, „postindustriální spo-
lečnost“ svými civilizačními předpoklady
připomíná komunistickou společnost.⁴³
Ovšem, to vše bez kvalitativního určení
změn v struktuře a dynamice výrobních
sil, z něhož je číselný průmět produkce
na hlavu ve skutečnosti odvozen — a tedy
i bez souvislosti s odpovídajícími kvalita-
tivními změnami společenské struktury.

Je zajímavé, že ani na mateřské půdě
marxismu nenašla teorie výrobních sil
v době industrializace znatelného užití.
Pojem výrobních sil byl zredukován na
sumu pracovních prostředků a pracovních
sil, byl oddělen od produkce lidského ži-
vota, od lidské činnosti, od způsobu sebe-
realizace člověka, ustrnul ve fetišistickém
obraze určitých věcných prvků bezpro-
střední výroby, byl pohlcen v oněch jevo-
vých formách, v nichž se projevoval ve
specifických podmínkách průmyslového
systému.

V původní Marxově a Engelsově kon-
ceptci se však určení výrobních sil nevzta-
hovalo primárně k výrobě věcí, nýbrž
k produkci lidského života. Věcná charak-
teristika tu plně náležela době, v níž se
výroba lidského života (reprodukce pra-
covní síly) uskutečňovala převážně pro-
střednictvím věcí (výrobních a spotřebních
prostředků). Pod pojmem výrobních sil

rozuměli dále Marx a Engels mnohem šir-
ší škálu faktorů civilizačního procesu, ho-
vořili jednak o přírodních výrobních sí-
lách zapojovaných do služeb společnosti
(země, materiály, přírodní energie), jednak
o všeobecných společenských výrobních
silách, mezi nimiž uváděli kooperaci, děl-
bu práce, organizaci, strojovou soustavu,
technologie, dopravní a spojovací prostřed-
ky, aplikaci vědy, techniku životního pro-
středí, atd.⁴⁴ Okruh výrobních sil konečně
nebyl koncipován jako neměnný, daný
provždy. Různé civilizace se opíraly o ruz-
ný specifický okruh výrobních sil. Marx
a Engels měli např. pospolitost samu za
prvou velkou výrobní silu, na jejímž pod-
kladě společnost proměnila člověka-otroka
ve výrobní prostředek. Později ústřední
místo mezi výrobními silami zaujala ob-
dělávaná půda, k níž byl člověk (nevol-
ník) připojen. V epoše kapitalismu se do
středu výrobních sil dostala lidská pra-
covní síla, ale její postavení bylo zároveň
podminováno silou strojů. Na hranicích
průmyslové civilizace klesá jednoduchá
pracovní síla člověka v subalterní moment
výrobních sil, a je vyřazována z bezpro-
střední výroby právě tou měrou, jakou
jsou do výroby zapojovány síly vědy a
za nimi se hlásící produktivní síly vše-
obecného rozvoje lidských schopností. Prá-
vě tyto změny ve struktuře a dynamice
výrobních sil umožňují zachytit nehlubší
podstatu a specifiku soudobých civiliza-
čních převratů.⁴⁵

Ze srovnání specifických ekonomických,
sociálních, organizačních, antropologických
atd. charakteristik vědy a její aplikace
jako výrobní síly — které jsou odlišné a
namnoze přímo opačné v porovnání s cha-
rakteristikami jednoduché práce — lze
dovodit podobu civilizačních převratů, je-
jichž kruh jsme sledovali. Otázka, jak
dalece, jak hluboce a v jakých časových
souvislostech tyto změny ve struktuře a
dynamice výrobních sil proniknou předí-
vem ekonomických a společenskopolitíc-

⁴³ H. Kahn a J. A. Wiener (*The Year 2000*, New York-London 1967) sledují postup zemí pásmy „industriální společnosti“ (produkce 600–1500 dolarů na hlavu), „společnosti masového konzumu“ (1500 až 4000 dolarů na hlavu) a „postindustriální společnosti“ (4000–20 000 dolarů na hlavu). USA se blíží ke konci konzumního stadia (3557 dolarů na hlavu), CSSR vstupuje do tohoto období (1534 dolarů na hlavu). Avšak v tomto číselném průměru se opakuje principiální nesnáň: proč právě čísla 1500 dolarů na hlavu či 4000 dolarů na hlavu tvoří mezník?

⁴⁴ Toto pojetí výrobních sil společností rozvádí O. Šik, *Ekonomika, zájmy, politika*, Praha 1962.

⁴⁵ Hledáme-li při rozboru soudobého civilizačního procesu v kategoriích výrobních sil východisko, pak nikoli proto, že bychom chtěli zjednodušit dějinný proces na věčný poměr různých „poschodí“, nýbrž proto, že určení výrobních sil je určením specifického způsobu praktické činnosti člověka. Naopak, konfigurace „patrové stavby“ je rovněž specifickým produktem průmyslové civilizace. V tom smyslu vyzaduje v nových podmínkách reformulaci kategorie „výroby“, „produktivní činnosti“, vztahu mezi civilizací a kulturou atd. Jde ovšem o reformulaci, jež není opravou chybné teze, ale vzniká překonáním pravdivé teze a existencí nového typu pohybu.

kých forem, zda se některé články průmyslového systému, společenského zřízení či způsobu lidského života neukáží jako nezpůsobilé k přeměně či nepropustné, zda či do jaké míry brzdí, deformují nebo zastavují celý proces — tyto zprostředkující skutečnosti vtiskují profil různým variantám, v nichž vědeckotechnická revoluce může vystoupit, případně různým stupňům a stadiím, v nichž se bude odvíjet. Odtud si rovněž vysvětlíme různou interpretaci fenoménů, jež vyvolává vědeckotechnická revoluce jakožto proces zásadních změn ve struktuře a dynamice výrobních sil.

Pokud se celý proces koncentruje k technickým změnám, aniž by plně zasáhl model ekonomického růstu, sociální strukturu atd., jeví se vědeckotechnická revoluce pouze v podobě svého komponentu, automatizace apod. To přináší řadu požadavků na adaptaci člověka a společnosti, ale nechává stranou samostatný přínos společenských změn. Perspektiva je tu spíše fatální a sama previze není konstitutivním prvkem tvorby budoucnosti, má smysl jen ve svém vztahu k vědě a technice.

Pokud se revoluce ve vědě a technice spojí s ekonomickými a sociálními změnami, avšak pouze v takovém průmětu, v němž se zachovává současná rovnováha, ustálená ve struktuře práce apod., jeví se celý proces jako obdoba „průmyslové revoluce“ minulých dvou století, jako pouhé její pokračování, tedy jako „druhá průmyslová revoluce“.⁴⁶ Previze společenského vývoje tu dostává osobitý smysl, ale pouze jako vnější, nikoli nutný prvek vývoje.

Pokud se konečně v „síti budoucnosti“ (jak se vyjadřuje R. Jungk) objevuje celý řetěz změn mezi vědou a technikou a postavením člověka v soudobé civilizaci, přičemž však zprostředkující články společenského aparátu nedávají dostatek důvodů k předpokladu zpětného vlivu „lidské-

ho faktoru“, vzniká model technické civilizace, jejíž fundamentálně nové rysy nejsou zároveň jistý tragický tón. Hlásí se v podobě otázky, „zda jsme schopni vyvinout civilizaci, jež nezávisí na práci jako na něčem, co dává smysl našim životům“.⁴⁷ Objevuje se v zjištění, že technické převraty mohou vést k vytvoření civilizační základny rovnající se onomu „daidalskému stavu“,⁴⁸ který konstruoval už Aristoteles a který byl obsažen na nové úrovni v Marxově myšlence „překonání práce“ — tj. dosažení stavu, kdy lidské dílo vymaňuje lidskou činnost se sféry nutnosti.

H. Marcuse dochází takto k závěru, že „revoluce automatů“ představuje „změnu v charakteru základních produktivních sil“⁴⁹ a je tedy „historickou transcendencí k nové civilizaci“, že ohlašuje změnu v celém postavení člověka v civilizaci, již možno nazvat „pacifikací existence“. Tento pohled dovoluje proniknout hluboko do nitra soudobé civilizace. Zastavuje se před jedinou dimenzí, která se ovšem v dosavadních civilizačních převratech uplatnila nejméně — totiž před samostatným rozvojem lidských sil, který uzavírá akcelerační kruh vědeckotechnické revoluce. Marcuse nevidí v současných podmínkách síly, které by mohly realizovat tyto možnosti. Marxovu myšlenku „překonání práce“ jejím nahrazením tvůrčím sebeuplatněním člověka převádí do roviny pouhé pacifikace lidské existence.⁵⁰ Říše svobody se posouvá nejen za hranice činnosti v pásmu nouze, ale vůbec mimo koincidence přetváření světa a seberozyje člověka. V podmínkách, jež má na zřeteli H. Marcuse, existují ovšem právě tak reálné důvody pro tuto variantu technické civilizace, jako pro obavy z jejího uskutečnění, z pacifikace lidské existence tváří v tvář mohutnějšímu aparátu civilizačních podmínek.

Problém člověka a jeho rozvoje se tak stále ukazuje jako kardinální otázka vědeckotechnické revoluce naší epochy.

⁴⁶ „Společné v procesech, které shrnujeme pod pojem první průmyslové revoluce, a v tom, co se děje dnes“ spatřuje F. Pollock ve svém pozoruhodném rozboru „v dalekosáhlých změnách ve struktuře hospodářství a společnosti“ (*Automation. Materiale zur Beurteilung ihrer ökonomischen und sozialen Folgen*, Frankfurt a. M. 1964, str. 171).

⁴⁷ J. Diebold, *Automation. The Advent of the Automatic Factory*, Princeton 1952, str. 165.

⁴⁸ M. Harrington, *The Accidental Century*, New York 1965.

⁴⁹ H. Marcuse, *One-dimensional Man*, Boston 1964, str. 35, 37. Marcuse ovšem není důsledný: v uvedeném citátu se odvolává na své dřívější určení, které podává jiný obraz — totiž obraz „změny v charakteru základních výrobních prostředků (instruments of production)“. Tato definice je ovšem mnohem užší, nezahrnuje právě „subjektivní stránku výroby“, zpětný vliv rozvoje lidských sil, a zůstává tedy pohlcena v horizontech průmyslového systému.

Člověk jako subjekt a objekt civilizačního procesu

V prvním pracovním přiblížení jsme se spokojili konstatováním, že mezi oblastmi, v nichž jsme shledali póly vědeckotechnické revoluce — tj. mezi sférou rozvoje vědy a sférou kultivace člověka —, leží silné předivo určitých ekonomických poměrů, sociálních struktur, společenskopolitických forem, kulturních a vzdělávacích systémů apod., které mohou celý proces tlumit, deformovat, blokovat nebo naopak stimulovat, urychlovat a dovádět k novým podnětům.

Avšak v této logické rovině se problém jeví teprve tam, kde cba póly už skutečně existují, kde jsou rozvinuty do té míry, že strhávají svou gravitační silou metriku dějinného prostoru a času. Otázka však zní, zda a jak vzniká sama tato logika, zda a jak je produkována dosavadním civilizačním procesem. Průmyslová civilizace ve své klasické podobě neměla tuto dimenzi. Bezprostředním východiskem průmyslového pohybu jsou *ekonomické poměry, sociální struktury, společenské formy*, které působí jako samostatné moci.⁵¹ Vznikají ze vzájemné součinnosti lidí ve výrobě vlastního života, avšak z druhé strany jejich vlastní pohyb se realizuje v praktickém souboru civilizačních podmínek, jež denně reprodukuje tutéž lidskou existenci, v týchž hranicích práce a reprodukce pracovní síly — byť i v nových barvách a tvarech.

Protože přitom civilizační podmínky a společenské poměry jsou dílem lidských snah, vyrostla odtud představa člověka,⁵² který jako subjekt ovládá a cílevědomě formuje předmětné i společenské podmínky svého života, prokládá do budoucnosti své vlastní záměry a dosahuje cílů, jež si předsevzal.

⁵⁰ Tamtéž, str. 16. H. Marcuse podotýká na jiném místě: „Ukazuje se, že právě nejpřehnanější „eschatologické“ koncepce Marxovy teorie anticipují neadekvátnější společenské tendence: tak myšlenka o zrušení práce...“ (*Kultur und Gesellschaft*, Frankfurt a. M. 1965, str. 14).

⁵¹ Tuto skutečnost dobře zobrazuje klasické myšlení: Na rozdíl od Locka Ricardo už nevycházel z činnosti lidí, nýbrž z vládnoucího ekonomického poměru, kapitálu, z produkce bohatství jakožto takového, pro níž je osobitost, ale i existence člověka lhostejná. Stejným způsobem a se stejným oprávněním Saint-Simon podřizoval život společnosti „průmyslovému řádu“, Guizot odvozoval dynamiku dějin z postupu „civilizace“ jako světybného organismu a Hegel ze zákonů „světového ducha“. Když Ricardovi u Hegela četli, že „duch je Hermés, vůdce národů“, byli okamžitě doma, neboť

Avšak kritický rozbor tradičních průmyslových systémů poskytuje opačný obraz. Obrovský předmětný pohyb průmyslové civilizace se od rána do noci zmocňuje masy lidí, vtiskuje jejich činnost do zajetých kolejí, uvádí je do předem vypočtených situací, klade jejich životu striktní meze. Při obsluze mechanických pásů, v kole městských aglomerací, ve vazbách průmyslové hierarchie shledává člověk své vlastní dílo jako věcnou, nezávislou moc. Uprostřed produktů vzájemné součinnosti si připadá stále osamocenější a ze všeho nejméně člověkem.

Toto charakteristické *převrácení mezi subjektem a objektem* průmyslové civilizace, toto „odcizení“⁵³ leží v základech celé této epochy. Jestliže výhledy do budoucna, pokud jsou opřeny o tendence průmyslového systému, zobrazují člověka jako Millsova „usměvavého robota“, jako Frommova „věčného kojence“ ekonomického systému, jako Galbraithovu „veverku“ roztáčející pod sebou kola konzumu jen proto, aby zůstala stát na místě, jako Adornovu bytost manipulovanou masovou kulturou, jako Marcuseho „jednodimenzionálního tvora“ uzavřeného do sítě racionálních aparátů, jejichž transcendence je možná jen transcendencí tohoto rozumu — pak všechny tyto varianty jen vyhrocuji převrácení mezi subjektem a objektem, jež konstatoval už Marx. Sledujeme-li jejich metodiku, zjistíme snadno, že se opírají o reálné výchozí pozice — totiž o model „průmyslového člověka“, který v daných společenských poměrech produkuje a reprodukuje své specifické průmyslové podmínky jako odcizené, a zároveň je jimi v téže podobě produkován a reprodukován.

Odcizení je tak rovnou měrou obsaženo také v *samotném člověku*, v abstraktní povaze jeho práce, v jeho postavení pracovní síly, v mezích jeho života, pokud je

Hermés spravoval v olympské radě resort cest a logiky, stejně jako obchodu a hospodářství.

⁵² Ve všeobecné podobě je tato představa vyslovená produktem moderního vývoje civilizace. Ještě Faust, když ji vyslovil, se setkává s Mefistovou škodolibostí vůči „bohorovnosti“, z níž „jednou dech se ti ztáhne“. (J. W. Goethe, *Faust* v první podobě).

⁵³ Právě toto „převrácení subjektu v objekt a naopak“, tuto „konsolidaci vlastního produktu ve věcnou moc nad námi, jež se vymyká naší kontrole, máfi naše očekávání, vyvrací naše výpočty“, nazývali Marx a Engels „odcizením“ — přičemž zdůrazňovali, že jde o „převrácení skutečné, nikoli jen míněné, existující v představě“ (K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin 1953, str. 716).

redukován na reprodukci pracovní síly a není jeho rozvojem, v potřebách, zájmech a motivacích, které u něho v důsledku toho převládají a udržují tento způsob existence. Toto dvojí převrácení, v němž člověk vystupuje jako produkt svého vlastního produktu, se ve svém výsledku zdánlivě ruší.⁵⁴ Právě tam, kde převrácení mezi subjektem a objektem dosahuje nejvyššího stupně — jako je tomu uvnitř průmyslové produkce, v kapitalistické továrně (kde je vepsáno rovnou měrou do všech věcných i lidských prvků pohybu, kde je přítomno už ve způsobu, jak do něj lidé vstupují — jako pouhé pracovní síly, výkonné jednotky, rovné věcem —, stejně jako v mechanismech, jež si podřizují člověka), právě tam se může zdát, že celkový látkový výrobní proces neobsahuje sám už nikde odcizení a převrácení, že se tu setkáváme s prostou, všelidskou a věčnou podobou osvojování přírody člověkem.⁵⁵ Toto reálné zdání je tradiční základnou technokratických snah odstranit převrácení subjektu a objektu organizací celé společnosti v podobě jediného velkého průmyslového podniku, zmocnit se budoucnosti přímou průmyslovou direktivou přeměny světa bez sebepřeměny člověka, bez překonání jeho sebeodcizení.

Ve skutečnosti zřejmě obsahují klasické průmyslové podmínky logiku právě opačnou té, kterou jsme sledovali, a reprodukuji ji znovu na každém stupni. V tom smyslu kapitál není ničím vnějším, přidaným k průmyslové civilizaci, co z ní lze lehce sejmut, nýbrž specifickou vývojovou formou činných poměrů mezi lidmi. Jeho civilizační význam, a zároveň mez, spočívá v tom, že svým sebezahodnocováním jako sebeúčelem uvedl do pohybu

bezohlednou tvorbu bohatství, že dovedl vynutit všeobecný rozvoj civilizace v podmínkách, kdy to předpokládalo bezvývojost, reprodukční průmyslový život velké většiny lidí.⁵⁶

Tato subjektivní role kapitálu určila a dosud do značné míry určuje logiku průmyslového rozvoje: vtiskla značné části světa své zákony akumulace výrobních prostředků a proměnila dokonce — jak věděl už Ricardo a jak dokázal Toynbee — své reprodukční podmínky v populační zákony. Extrapolace kapitálových řad a doba obratu kapitálu se proto stala faktickým východiskem prvních perspektivních úvah na půdě této společnosti.⁵⁷

Na určitém stupni vývoje výrobních sil, když totiž přesahují původní protiklad rozvoje, vymyká se civilizační proces hranicím rozšířené reprodukce kapitálu a stává se do jisté míry nezávislým na kapitálových řadách. Zpod těchto relací se vynořuje jako bezprostřední, nejdynamičtější nezávislá proměnná *technický rozvoj*, nesoucí ovšem v těchto podmínkách charakter svébytného živlu; on určuje dynamiku vývoje,⁵⁸ jemu se musí přizpůsobit i samo podnikání.⁵⁹

Tento růst výrobních sil je za určitým předělem nutně spojen s paralelním rozšiřováním spotřeby a v jistém omezeném rozsahu i s kultivací lidských sil. Trvajících nepropustnost tradičních společenských forem ležících mezi těmito póly však dává těmto počátkům vědeckotechnické revoluce svéráznou podobu: na jedné straně samopohyb ve světě vědy a techniky, v němž se člověk ocitá — jak vidět na největších výzkumných projektech — stále v postavení „vedlejšího produktu“. Na druhé straně technika, jež se koncentruje na

⁵⁴ Tato okolnost je nesmírně důležitá pro pochopení struktury soudobé civilizace. Rozhod mezi jevem a podstatou, který ohlásil už Rousseau v počátcích buržoazní éry, se s industrializací rozvinul do mnohem komplikovanější podoby dvojího zprostředkování, v jehož výsledku mizí protiklad pod zdáním totožnosti. Jádrem falešného vědomí tu proto není — jako v antické mytologii — naseptávání bohů, ale sebeklam.

⁵⁵ „Ježto odcizený charakter kapitálu, jeho protiklad k práci, spadá mimo vykořisťovací proces, mimo skutečnou akci tohoto odcizení, je všechen protikladný charakter z tohoto procesu vyňat. Tudíž se zdá skutečnost vykořisťování, to, v čem se uskutečňuje a teprve reálně manifestuje protikladný charakter, právě jako jeho opak. Jako látkové zvláštní druh práce...“ (K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, III, Stuttgart 1921, str. 562–6).

⁵⁶ Tak se jeví kapitál „jako podmínka pro rozvoj výrobních sil, pokud potřebují vnější ostruhy, které se zároveň jeví jako jejich uzda. Jejich disciplinování se jeví přebytným a tiživým na jistém stupni vývoje“. (K. Marx, *Grundrisse der*

Kritik der politischen Oekonomie, Berlin 1953, str. 318).

⁵⁷ Tak např. komentují americké prognózy své ekonomické řady jako „indikace cesty, po které věci půjdou, jestliže bude pokračovat většina hlavních trendů“ (*Resources for America's Future*, Baltimore 1963, str. 6).

⁵⁸ Na tom jsou budovány dlouhodobé předpovědi Rand Corporation, opřené o předpokládaný pohyb ve sféře vědy a techniky.

⁵⁹ Když kdysi F. Gottl–Ottlilienfeld rozváděl povahu racionality M. Webera, vrátil se vždy k myšlence, že „příkazy Technického rozumu musí se vždy sklonit před příkazem Hospodářského rozumu“ (*Vom Sinn der Rationalisierung*, Jena 1929, str. 9, 13). V soudobých úvahách začíná převládat mínění, že technická racionalita se stává „primární dimenzí“, již se musí podnikání přizpůsobit. (Viz J. Ch. Papalekas, *Wandlungen im Baugesetz der industriellen Gesellschaft*, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1959, str. 22). J. Ellul koncipoval současnou společnost jako systém, ovládaný technickou dimenzí (*The Technological Society*, London 1965).

nové prostředky konzumu, aniž by v dostatečném rozsahu měnila povahu lidské práce, aniž by byla spojena s možností reálné participace, subjektivity člověka. Reprodukuje tím eo ipso převahu konzumních motivací a tedy i meze „průmyslového člověka“. Pásmo masového růstu spotřeby se tak rozevírá v celou etapu společenského vývoje a vytváří zřejmě specificky omezenou, třebaže zatím jedinou existující pokročilou variantu počátků vědeckotechnické revoluce.

Rozbor zkušeností socialistické společnosti napovídá, že ani prvotní zásahy do společenské struktury (politická revoluce a likvidace vykořisťování) nesnímají ještě problém převrácení mezi subjektem a objektem z průmyslové civilizace, třebaže zasahují jeho aktivní zdroje. Samotnými těmito prostředky nelze totiž odstranit celý komplex vývojových poměrů mezi lidmi, charakteristický pro průmyslovou civilizaci. Nejde tu o pouhé zbytky odcizení uvnitř socialismu, za něž bývají považovány zbožní formy, apod. Fakta dokazují, že ani nejradikálnější potlačení takových ekonomických a společenskopolitických forem nevyvrve ještě odcizení plně z těla průmyslově organizované civilizace, ale jen změní jeho formy projevu a vytvoří silné vnitřní napětí ve společenském systému. Neboť samo převrácení mezi subjektem a objektem — jako určitý stupeň v dialektice člověka a jeho díla — je reálně fixováno, vtěleno v komplexu průmyslové báze: je zakotveno v hranicích průmyslových výrobních sil, v jejich omezené struktuře a dynamice. Je přítomno právě tak v povaze lidské pracovní činnosti, jako v rozpolceném průmyslovém systému řízení, v rozsahu spotřeby a v profilu lidského života, v němž převládá reprodukce pracovní síly, ve stupni vývoje samotného člověka, jeho sil, potřeb, zájmů, iniciativy apod. Zbožní výroba, konzumní tendence, fetišismus věcí atd. jsou však spíše vnějším výrazem této hlubší podstaty.

Také v socialistických podmínkách se objevuje iluzorní představa, že je možné odstranit všechny převraccující formy na

průmyslové základně, organizovat socialistickou společnost jako jediný velký, direktivně řízený průmyslový podnik. Ve skutečnosti lidé dostávají v socialismu do rukou své souvislosti jako celek pracujících, pracovních sil. I zde je subjekt určen a limitován prací, kruhem života, dichotomií průmyslového řízení, omezeností vzdělání a motivací, jež odtud vyplývá. Společnosti, které tak vzniká, je *společností práce*, všeobecnou pracovní kooperací.⁶⁰ Směrodatnou silou civilizačního procesu se stává celková společenská práce,⁶¹ která hraje obdobnou subjektivní roli, jako kapitál v tradiční průmyslové společnosti — ovšem bez vnitřního protikladu. Doba obratu celkové společenské práce se stala základem pětiletých plánovacích cyklů, proporce její reprodukce určují až do překročení určité uzlové čáry prognózu společenského vývoje.

Tak se společnost pracujících stává pádem průmyslového mechanismu, avšak průmyslový mechanismus dosud ovládá život základní masy členů společnosti. Právě tento rozpor, ukrytý ve společenské práci, vyvolává aktuální nezbytnost prostředkujících ekonomických a společensko-politických forem, které by spojily proces, v němž subjekt produkuje, s procesem, v němž je sám subjekt produkován, či přesněji v němž je produkován jako nový rozvíjející se subjekt, jako rozvoj na straně subjektu. Ekonomické a společensko-politické formy tu dostávají nový civilizační význam. Jejich modelování a využívání,⁶² jež je v podmínkách socialismu otevřeno cílevědomému zásahu, prostředkuje vlastně seřizování podmínek, za nichž rozšířená reprodukce společenské práce otvírá maximální prostor pro rozvoj výrobních sil a zároveň pro rozšiřování životního procesu výrobců.

S jistým zjednodušením lze říci, že pokud socialistická společnost — vzhledem k výchozí civilizační bázi — nemůže rozvíjet předmětné výrobní síly a zároveň rozšiřovat životní proces (spotřebu, volný čas, atd.) jednotlivců,⁶³ pokud tedy všeobecný vývoj předpokládá jisté omezení vývoje pracujících, potud působí so-

⁶⁰ Srv. O. Šik, *K problematice socialistických vztahů*, Praha 1965.

⁶¹ Jde o komplex živé i zhmotněné práce, jež tvoří souhrn společenských poměrů, vytvářených lidmi v procesu reprodukce jejich života.

⁶² Pokus o takové využívání a modelování je obsažen v hospodářských a společensko-politických reformách v socialistických zemích.

⁶³ Např. rezoluce XV. sjezdu VKS(b) předznamenala první pětiletku industrializace zjištěním, že za daných okolností je „neřešitelným úkolem maximální výroba i maximální spotřeba“ (KSSS v rezolucích a usneseních sjezdů, konferencí a plenárních zasedání ÚV, sv. II, Praha 1956, str. 370).

cialismus na neadekvátní základně výrobních sil a plní vlastně jinou cestou civilizační úkoly, jež nesplnil kapitál. Potud ani socialistická společnost nemůže spoléhat na vyšší vnitřní pozitivní subjektivitu pracujících. Jakmile se však socialistická společnost dostává za předěl industrializace s jejím protikladem rozvoje, objevují se ekonomické a společensko-politické formy schopné zprostředkovat obrat mezi subjektem a objektem jako nezbytný nástroj formování subjektivity lidí za měnících se civilizačních podmínek.

Všechno záleží na tom, zda se socialismu podaří vyvinout takovou soustavu civilizačních regulátorů (ekonomických forem stimulujících socialistickou podnikavost a společensko-politických forem uvolňujících demokratickou aktivitu), které by seřizovaly podmínky pro ustavičný rozvoj subjektivity, tvůrčí aktivity člověka, a tak plánovitě otvíraly přístupy k vědeckotechnické revoluci. Není pochyb, že tento rozvoj výrobních sil má i v socialismu jistou povahu živlu. Avšak optimalizace růstu výrobních sil si v těchto podmínkách může vynutit s rozvojem vědy i zvyšování hladiny tvůrčích sil ve společnosti. A tak z druhé strany působí tento důsledek zároveň jako samostatná příčina.

Vědeckotechnická revoluce je zároveň jedinou civilizační bází, která dovoluje podstatně a stále rozšiřování životního procesu všech.⁶⁴ Vzhledem k dosavadním mezím lidské práce a lidského života a tomu odpovídajícím zájmům není pochyb o tom, že socialistická společnost musí rovněž projít obdobím zvýšeného masového konzumu, avšak bez uzavřeného sebeúčelného kruhu, tj. jen do té doby, dokud sjednocený účinek změn v povaze práce, rozšiřování spotřeby, uvolňování účasti při řízení říditelných procesů atd. nedá ekonomickým a společensko-politickým formám charakter produkce motivů lidského rozvoje, dokud se tedy neuzavře logický kruh, v němž se vědecké a technické proměny spojí s kultivací lidských sil, a naopak.

Teprve tímto dvojím zprostředkováním — pomocí společenských forem, jež plodí přeměnu celé civilizační základny a tím zase vytvářejí motivy lidského rozvoje —

může člověk překonat odcizení, převrácení mezi subjektem a objektem, obsažené v průmyslové civilizaci. Teprve v celém kruhu přeměn od civilizační základny přes socialistickou revoluci až k rozvoji člověka samého se může člověk — svým vlastním rozvojem jakožto sebeúčelem — na určité hranici technické civilizace stát skutečným *subjektem*, nezávislou proměnnou civilizačního procesu, směrodatným faktorem prognózy budoucího vývoje.

Je zřejmé, že cesta, kterou sledujeme, je věcí *světového procesu*, k němuž nutně patří revoluční přeměny ve všech stránkách lidského života i lidského díla.

Výsledek této dialektiky člověka a jeho díla není ovšem předem dán. Syntéza, která je dnes na této půdě možná, nemá povahu jednoznačných obrazů budoucnosti, leží mezi humanistickou variantou technické civilizace a záhubou civilizace vůbec. Spočívá v alternativách, jež do vývoje vloží rozvoj nebo ustrnutí člověka.

Резюме

Р. Рихта: Научно-техническая революция и альтернативы современной цивилизации

Экономически развитая часть мира возвращается в наш век на основе промышленной цивилизации. Одновременно с тем она также наполнена сетью структуральных революций, которые в представлении промышленной цивилизации первоначально не содержались. В особенности это касается революции в науке и технике, изменений в экономическом росте и потреблении, обороте и движении социальной структуры и структуры рабочей силы, квалификационной революции и революции в образовании, изменений в организационных системах управления, в жизненной среде и переменах в сфере общественного строя. Упомянутые процессы не совпадают в одно только временно: речь идет о констатированном взаимно сложном посредническом сближении явлений, исходящих из общей основы, из всеобщего кризиса индустриальной системы и представляющих удар на границу, противоположности и лимиты промышленной цивилизации в нашем веке.

Внутренняя логика, констатированная этой области революционных изменений и процессов сегодня уже частично исследована (соотнесенность между революцией на почве науки и техники, между развитием науки и техники и экономическим ростом и т. д.); самым посредническим, наименее очевидным, но своим характером самыми важными являясь связности, возникающие между целью

⁶⁴ Už Marx definoval podmínky potřebné pro úplnou přeměnu společnosti jako „ne takový rozvoj produktivních sil, který by reprodukoval určitý stav a nejvýš jej rozšiřoval, nýbrž kde svobodný,

nebrzděný, progresivní a univerzální rozvoj produktivních sil sám tvoří předpoklad společnosti“ (K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, str. 438).

революционных процессов от науки, техники, через экономику и социальную структуру выплывают до изменений в положении человека, в способе его самореализации. Упоминутая связность представляет логическую ось цивилизационного процесса нового типа научно-технической революции. Границей промышленной революции, ведущей на определенной степени к ее кризису, является тот факт, что массовое развитие человеческих сил не было конститутивным элементом промышленной цивилизации, вероятнее выпадало из цивилизационного процесса как отделенная сфера культуры. Спецификой научно-технической революции в отличие от промышленной революции является двусторонняя обратная связность цивилизационного и культурного движения, преобразование мира и саморазвитие человека, опирающаяся на движение на обеих сторонах: о развитии предметных условий человеческой жизни, человека и его сил. Перехват этого движения приносит с собой ряд принципиальных трудностей.

Совместным знаменателем нового цивилизационного цикла являются таковые изменения в структуре и динамике производственных сил человеческой жизни, которые одновременно в своем последствии делают человеческую жизнь в определенной мере продукцией производственных сил человеческой жизни и наоборот. Специфическим фактором, посредничающим эту область, является наука и ее аппликация — техника, образование и организация. Следовательно понятие производственных сил играет в этой гипотезе принципиальную методологическую роль. План производственных сил Маркса и Энгельса только сейчас, в нашем веке достаточно оценен, однако в различных концепциях цивилизационного движения это понятие приобретает совершенно различные значения. В первоначальном понимании определение производственных сил не относилось первично к производству предметов, но к продукции человеческой жизни, включало широкую шкалу цивилизационных факторов. Область производственных сил постигалась как исторически переменная. Такое понимание производственных сил способствует понятию системы современных изменений в его самых глубоких размерах — в изменении труда и содержания жизни, в развитии творческого саморазвития человека, совпадающего с преобразованием мира.

Промышленную цивилизацию характеризуют специфические формы положения человека как субъекта и объекта цивилизационного процесса, а именно наивысший между субъектом и объектом, отчуждение. Капитал, специфическая эволюционная форма активных отношений между людьми, втискивает обществу свои законы расширенного воспроизводства, между тем как люди выступают как продукт своего собственного продукта. На определенной степени развития производственных сил, цивилизационный процесс избегает границы расширенного воспроизводства капитала и как непосредственная самая динамическая переменная проявляется сначала техническое развитие, которое в этих условиях носит характер самобытного элемента. Первоначальные вме-

шательства в общественную структуру в социалистических обществах не решают претворность между субъектом и объектом, хотя вмешиваются в его активные источники: общество трудящихся становится господином промышленного механизма, однако промышленный механизм владеет до сих пор жизнью основной массы членов общества. Пока социалистическое общество занимается индустриализацией, не может развивать предметные производственные силы и одновременно расширять жизненный процесс, пока действует социализм на неадекватной базе производственных сил, не может даже социалистическое общество надеяться на высшую внутреннюю позитивную субъективность трудящихся. Иначе это бывает в условиях послениндовской структуры и динамики производственных сил научно-технической революции, когда предлагается возможность использовать развитие человеческих сил, как самого пронизательного фактора цивилизационного движения.

Summary

Radovan Rychta: Scientific-Technical Revolution and the Alternatives of Modern Civilization

In this century, the economically developed part of the world moves on the basis of industrial civilization; at the same time, however, it is permeated by a *network of structural revolutions* originally not contained in the image of the industrial civilization. This refers especially to the revolution in science, in technique, to changes in the economic growth and extent of consumption, to turning points in the motion of the social structure and in the structure of labour force, to the revolution in qualification and in education, to changes in organizational and managerial systems, in living conditions and, last but not least, in the sphere of social order. These processes do not coincide only in time: there is a consistent and mutually complexly mediated set of phenomena proceeding from a common basis — i.e. from the general crisis of the industrial system — and representing an impact on the frontiers, contradictions and limits of the industrial revolution of this century.

The intrinsic logic and consistency of this circle of revolutionary changes and processes have already been partly explained (the correlation between the revolution in the spheres of science and technique, between the development of science and technique and the economic growth, etc.); most mediated, least distinct, but most important owing to their nature are the connections arising in the chain of revolutionary processes from science and technique over economics and the social structure to the changes in the position of man, in the way of his self-realization. This connection represents the logical axis of the *civilization process of a new type*, i.e. of the scientific-technical revolution. The boundary of the industrial revolution, which to a certain degree leads to

its crisis, is represented by the fact that the universal development of human forces did not figure as a constitutive element of the industrial civilization but rather dropped out of the civilization process as a separate sphere of culture. In contrast to the industrial revolution, it is the reciprocal feed-back of the motion of civilization and culture, the transformation of the world and the self-development of man based on the motion on both sides — i. e. on the development of objective conditions of human life as well as on the development of man and his forces — that become the specific trait of the scientific-technical revolution. Undoubtedly, all efforts to grasp this motion are connected with a number of fundamental difficulties. The *changes in the structure and the dynamics of the production forces* of human life, the concurrence of which, to a certain extent, turns human life simultaneously into the production of the production forces of human life, and vice versa, represent the common denominator of the new civilization cycle. Science and its application — technique, education, organization — are the specific factor mediating this circle. The concept of production forces, therefore, plays a fundamental methodological role in this hypothesis. Marx's and Engels' concept of production forces has gained a satisfactory appreciation as late as this century; however, in the most various conceptions of the motion of civilization, this concept is allotted quite different meanings. In the original conception, the determination of production forces was not related primarily to the production of things, but to the production of human life; it included a whole wide scale of civilization factors and the circle of production forces was conceived as being historically changeable. This conception of production forces enables us to comprehend the system of contemporary transformations in its deepest dimension — on the level of the changes in the sphere of work and in

the content of life and on the level of the creative self-assertion of man, coinciding with the transformation of the world.

The industrial civilization is characterized by specific forms of the position of man both *as a subject and an object of the civilization process*, i. e. by the reversal between the subject and the object, alienation. The capital — the specific developmental form of active relations among people — enforces its laws of extended reproduction on society, and people figure as a product of their own product. In a certain stage of the development of production forces the civilization process transgresses the boundaries of the extended capital reproduction. As a direct, most dynamic variable there emerges primarily the technical development, which, under these conditions, necessarily bears the character of a self-existent element; after it, there comes the cultivation of human forces, the development of man as a self-purpose.

In the socialist societies, the first interferences with the social structure do not solve the reversal between the subject and the object, although they reach its active sources: the society of working people becomes master of the industrial mechanism, but the industrial mechanism continues to control the life of the basic mass of the members of society. So far as the socialist society carries out its industrialization without being able to develop objective production forces and simultaneously to extend the process of life, socialism operates on an inadequate basis of production forces and not even a socialist society can rely on a higher inherent positive subjectivity of the workers. The case is different under the conditions of post-industrial structure and dynamics of production forces, i. e. in the scientific-technical revolution, when the possibility arises to make use of the development of human forces as the most penetrating factor of the motion of civilization.

Autor stati upozornil od r. 1962 již několikrát na nedostatečnou vyjasněnost pojmů používaných k označení speciálních sociologií, orientovaných na ekonomickou sféru. Předkládaná stať chce ukázat, že pojem sociologie ekonomiky není jen sémantickým problémem, a analyzuje limity úsekového pojetí sociologie práce, průmyslu, podniku a trhu.

Je přirozené, že ve stati jde především o jistou inventarizaci teoretických přístupů a o historický pohled na problém. Tím více se otevírá cesta další diskusi, která může přispět k vyjasňování předmětu sociologie jako vědy a také k přesnějšímu vymezení speciálních sociologií, než bylo dosud obvyklé.

V literatuře se často připomíná myšlenka Saint-Simona, že by lidstvo mělo vytvořit i sociální fyziku — tedy vědu o společnosti s přesností přírodních věd — jako počátek sociologie. A je typické, že vedle této zakladatelské ideje je pro Saint-Simona typický i obdiv k industrii, jejíž pojetí je u něho ovšem zcela mlhavé.

Jeho zák — August Comte — bývá oficiálně uznáván za zakladatele sociologie a jemu patří i vytvoření pojmu. Pozitivně u něho lze zaznamenat snahy vysledovat příčiny sociální dynamiky a postihnout základy sociální statiky. Spencer upozornil na poměrnou stabilitu a dlouhodobost sociálních vztahů, vysvětlil ji však z pozic biologických, nikoli ekonomických.

Specifiku sociologie se snaží postihnout i Durkheim: nalézá ji v totalitě společenského pohybu. Ovšem určit místo ekonomiky v této totalitě přísluší ve společenské vědě až Marxovi. Marx a Engels upozornili své následovníky na nebezpečí mechanického výkladu „koneckonců určující“ role ekonomiky. Dnes víme, že a jak právem.

Nicméně platí, že dnes celá světová sociologie uznává Marxův přínos pro docenění ekonomiky ve společenském pohybu,

a dále se snaží složité vztahy mezi ekonomickými jevy a celou sociální totalitou zkoumat, studovat, předvídat.

Lze říci, že — věren své koncepci — takto zaměřil pozornost sociologů již sám E. Durkheim ve své revui *L'Année Sociologique*, v níž vytvořil řadu sekcí a jednu z nich nazval „*Ekonomická sociologie*“.

Později se však zaměření pozornosti sociologů na ekonomiku realizuje spíše prostřednictvím řady speciálních sociologií, zejména sociologie práce, průmyslu, podniku, sociologie organizace a řízení apod., a to tak, že potřeby empirie vyvolaly vždy konkrétní výzkumy v konkrétní oblasti (růst průmyslu v USA a růst průmyslové sociologie, v posledních letech marketing a růst sociologie trhu).

Jestliže je vymezení předmětu sociologie dosud diskutovaným problémem, nemůže být ani speciální sociologie definována v míře, kterou by bylo možno považovat za dostatečnou. To platí i o sociologii práce, průmyslu, podniku a trhu.

Zdá se, že mnohé by zde vysvětlil historický pohled na věc. Sociologii v ekonomické oblasti nebyla věnována pozornost ještě začátkem dvacátého století také proto, že ekonomika z řady důvodů byla přehlížena i v průmyslově nejvyspělejších zemích. Sledovat vývoj, strukturu, nárůst a konfliktnost sociálního subjektu nebylo ani oficiálně (např. státem), ani privátně (soukromým podnikem) podporováno a financováno. Prakticky až třicátá léta přinášejí změnu tohoto postoje a pochopení, že co nehlubší znalost pracovních skupin, struktury zaměstnanců, aho i interpersonálních vazeb v mikroskupinách je nikoli ohrožením soukromovlastnických principů, nýbrž naopak východiskem vědecktějšího řízení sféry práce a tedy i snížení jak podnikatelského, tak i politického rizika (prof. Mayo a Hawthornský experiment; Henry Ford a jeho „filosofie práce“).

Pokud jde o vymezení speciálních so-

ciologii, které se zabývají studiem sociálního subjektu v ekonomické oblasti, upozornil velmi případně jeden z čelných polských sociologů průmyslu, Kazimierz Doktor, ve své práci *Przedsiębiorstwo przemysłowe* (Varšava 1964), že definovat sociologii průmyslu je nesnadné nejen pro nevyjasněnost pojmu sociologie, nýbrž i pro nevyjasněnost pojmu průmysl. Pojem průmysl je natolik pohyblivý, že zahrnuje jednou technokraticky pojatý souhrn výrobních prostředků, jindy opět vše, co není zemědělstvím — avšak i tak ještě zůstává neřešen např. problém zprůmyslovění zemědělství.

Přirozené, těchto potíží je nutno si být vědom proto, aby snahy o definování předmětu sociologie jako vědy — a v naší souvislosti nyní speciálních sociologií práce, průmyslu, podniku a trhu — zahrnuly celou šíři reality a nikoli jen zjednodušený aspekt. Ne tedy proto, abychom vůbec upustili od snah podat alespoň charakteristiku oblasti, již se tyto speciální sociologie zabývají. Pokusíme se nyní o takovouto stručnou charakteristiku.

Sociologie práce

zkoumá sociální realitu v ekonomice v relativně nejobecnější rovině. Zabývá se prací jako sociálním procesem a v tomto smyslu řeší otázky společné pracovnímu procesu v různých výrobních oblastech (průmysl, zemědělství, doprava). Sociologie těchto oblastí (např. tedy sociologie průmyslu) je pojmem konkrétnějším, s užším rozsahem předmětu.

Sociologie práce studuje např. fyzické, sociální a psychické pracovní prostředí a jeho vliv na produktivitu práce, na stabilitu pracovníků, na iniciativu lidí; předpoklady snižování pracovní doby a strukturu volného času pracovníků, instituce řídící a organizující pracovní síly (osobní oddělení, školy práce), rekreační zařízení a jejich úlohu v reprodukci pracovní síly; účinnost metod řízení v konkrétních pracovních skupinách.

Sociologie práce si dále všímá sociální role, jakou v určitých profesích a pracovních kolektivech hrají jednotliví pracovníci, zejména vedoucí těchto kolektivů (např. problémy pracovní kázně, autority, soudružských vztahů a jejich podmínek na konkrétním pracovišti). Sleduje vliv sociálních podmínek na motivy lidí, roz-

voj nových profesí a profesiografické změny. Sleduje tedy celou oblast subjektivní stránky řízení a organizace.

Sociologie průmyslu

studuje sociální skupiny ve vztahu k průmyslové výrobě. Její vznik se spojuje někdy s pokusy prof. Mayo v Hawthorne v roce 1927—1935. Dnes jde o jednu z nejvýznamnějších sociologických škol vůbec. Průzkumy ukazují, že 30 až 35 % všech studentů sociologie v západních zemích se prakticky uplatní právě v této oblasti, a rovněž první a nejširší specializaci sociologie v Polsku je obor sociologie průmyslu (ekonomická fakulta v Lodži má speciální směr průmyslových sociologů).

Sociologie průmyslu je orientována nejčastěji na studium sociálního subjektu v konkrétním odvětví průmyslu, avšak studuje i vztah industrializace k vývoji celé společnosti, nebo naopak zase podnik jako systém sociálních skupin. V této sféře si např. všímá asimilace pracovníků (a s ní spojených otázek: odkud se rekrutují, s jakými předpoklady, jak probíhá přijímání do práce, za jak dlouho a jakými metodami se pracovní i sociálně adaptují, atd.). Zabývá se celou oblastí vztahů mezi řídicími a řízenými, např. vytvářením podmínek k rozvoji osobnosti pracovníka, vytvářením sociálního klimatu na pracovišti, formálními a neformálními skupinami, sociálními předpoklady a důsledky zavádění automatizace, studiem mikrostruktury a makrostruktury odvětví průmyslu, atd. Literatura však vesměs prokazuje zaměření mnohem širší, než je odvětvové zaměření průmyslové sociologie. Sociologie průmyslu dochází rovněž k nejobecnějším vztahům subjektu v ekonomice a konkretizuje řadu kategorií sociologie práce (např. problém stabilnosti kádrů, poměru k práci apod.). Anglosaská literatura chápe průmyslovou sociologii jako sociologii celé ekonomiky vůbec a zdůrazňuje zejména její sociálně gnoseologický význam ve spojitosti s řízením moderní průmyslové společnosti.

Sociologie podniku

je jedna ze speciálních disciplín sociologie aplikované v ekonomické oblasti. Sociologie podniku chápe podnik nejen jako konkrétní aglomeraci techniky a ekonomických vztahů, nýbrž i jako určitý so-

ciální systém. Studuje předpoklady vzniku tohoto systému při vytváření nového podniku (předpoklady získání pracovních sil, s jakou kvalifikací, věkovým složením, ženy, muži, mládež atd.), zkoumá procesy sociální a pracovní adaptace (které skupiny pracovníků se adaptují nejdříve, jakými metodami je správné přijímat konkrétní skupiny nových pracovníků do podniku), sociální klima v pracovních skupinách a v celém podniku (cílevědomé tvoření pracovních skupin, sociometrické zjišťování vazeb a přirozených autorit, formální a neformální skupiny), procesy integrace a frustrace (metody upevňování poměru k práci, podniku a jejich účinnost v konkrétních pracovních skupinách, příčiny fluktuace, diferenciací, fluktuace podle konkrétních sociálních skupin, analýzy sociálních kořenů konfliktů v podniku), kázeň a autoritu jako sociální fenomény (faktory kázeň upevňující a narušující, komponenty autority vedoucích hospodářských pracovníků, společenských organizací, tzv. přirozených vůdců), proces řízení podniku jako vztah subjekt-subjekt (vazby sociálních skupin v hierarchii řízení, formy komunikace), podnik a širší komunity (podnik a město, kraj, země).

V rozvoji konkrétních průzkumů průmyslových podniků byly cenné kroky učiněny v americké empirické sociologii 20. let našeho století (prof. Mayo, hawthornské experimenty), v Německu (tzv. Betriebsoziologie) a v posledních letech i v Polsku, NDR a SSSR. Průzkumy socialistického podniku mají bezprostřední význam pro zvýšení úrovně řízení ve zkoumaném podniku.

Sociologie trhu

je novou speciální disciplínou sociologie, orientující se na průzkum sociálního subjektu ve sféře směny. Zabývá se strukturou kupujících, jejich potřeb, vývojem poptávky po konkrétních druzích zboží u konkrétních sociálních skupin, diferencuje kupní potenci obyvatelstva časově (období roku, v kterých hodinách dne), místně (různost postojů a zájmů určitých sociálních skupin ve městě, na venkově, ve vlastní zemi, v cizině apod.).

Závěry sociologie trhu jsou významné jak pro obchodní organizace, tak pro vý-

robu (ovlivňování výrobního programu jak co do kvantity, tak co do kvality). Ze závěrů sociologie trhu čerpají zejména obchodní organizace. Přesněji orientují určité druhy zboží distribuční sítě do míst nejvyšší potenciální poptávky, používají obalové techniky se zřetelem ke konkrétním skupinám kupujících (děti, důchodci), volí inzerci podle výsledků průzkumů (nikoli prodej „vůbec“), řídí reklamu cílevědomě na určité vrstvy obyvatelstva doma i v cizině.

Poznatků sociologických výzkumů v oblasti sociologie trhu se využívá i při výchově pracovníků pro obchod, reklamních odborníků, řídicích pracovníků v hospodářství.

Sociologové zabývající se teoretickou prací v této oblasti opírají své úvahy nejen o přímá zjištění ve vlastních průzkumech, nýbrž i o studia demografická (předpokládaný trend vývoje věkového stromu a závěry o zaměstnanosti a kupní síle), o výsledky výzkumů veřejného mínění v celostátním měřítku (např. údaje o životních cílech, o zamýšleném sňatku a počtu dětí, atd.).

V průmyslově vyspělých zemích jsou zřizovány specializované ústavy, schopné na objednávku firem podat expertizy i během jednoho dne.

Marketingová orientace výroby na trh jako dominantu celé ekonomiky zákonitě činí z kupce subjekt, jehož záměry, postoje a hodnocení výrobků musí být poznány i ovlivněny. To zákonitě činí ze sociologie a psychologie organickou součást, organickou složku marketingové teorie.

V našich charakteristikách předmětů sociologie práce, průmyslu, podniku a trhu jsme v podstatě vyjádřili pojetí, které je dnes v sociologické literatuře běžné a které bychom nazvali odvětvovým pojetím těchto disciplín. Aby věc byla zřejmější, budiž nám dovoleno přímo několik citátů. V jedné z nejvýznamnějších prací polské sociologie průmyslu charakterizují autoři A. Sarapata a K. Doktor předmět sociologie práce takto: „Předmětem sociologie práce je společenský charakter práce, práce jako sociální proces a nikoli jako proces fyziologický, ekonomický či technologický“.¹ V dalším pak autoři blíže objasňují, co rozumět prací jako sociálním procesem. Jde o to, že se lidé

¹ A. Sarapata, K. Doktor, *Elementy socjologii przemyslu*, Varšava 1963.

předně nevěnují práci jen k zajištění svých biologických potřeb (jídlo, šaty), nýbrž i proto, aby uspokojili své potřeby společenské (např. aby zajistili svou pozici ve společnosti, získali vliv, moc, atd.). Dále pak sama práce, její výsledky atd. jsou myslitelné jen v určitých sociálních podmínkách. A konečně proces práce vyvolává různé změny v celém sociálním pohybu (např. proces industrializace).

V dalším pak autoři definují sociologii průmyslu takto: „Sociologie průmyslu je částí sociologie práce, váže se na průmyslovou výrobu. Zabývá se vlivem průmyslové výroby na motivy, průběh i výsledky práce i sociálními důsledky průmyslové výroby.“

Šířeji již charakterizuje předmět András Hegedüs ve své knize *Moderní buržoazní sociologie a společenská skutečnost*.² „Především je nutno vysvětlit rozdíly mezi obecně používanými pojmy sociologie práce, podniku a průmyslu. Nejširší tematiku má sociologie práce, která zkoumá sociologické jevy vytvářející se v důsledku pracovních vztahů i mimo závod; tematika sociologie podniku je naproti tomu omezena na podnik, ale sem se obvykle počítají i neprůmyslové podniky, resp. závody. Bohatou a z určitého hlediska pro nás pozoruhodnou literaturu představují např. průzkumy výzkumných ústavů. Sociologie podniku pojednává v rámci podniků nejen o pracovních vztazích v užším smyslu, ale také v tomto směru doplňuje výsledky sociologie práce.

Sociologie průmyslu se zabývá pouze sociologickými otázkami průmyslových podniků, ale snaží se o jejich výzkum v měřítcích »průmyslové společnosti«, tedy obecněji než podniková sociologie. Sociologie průmyslu zkoumá společenskou strukturu, rozdíly mezi jednotlivými odvětvími celého průmyslu určité země.“

Konečně ocitujeme z referátu J. Mihálíka na ustavující schůzi sekce sociologické práce, průmyslu a podniku při Slovenské sociologické společnosti jeho stanovisko, vycházející z rozboru předního anglického sociologa průmyslu, prof. Smitha, a neznámějšího francouzského sociologa z této oblasti, prof. Friedmana.

„Nemáme ještě vyjasnené, či ide o jednu sociologickú disciplínu, alebo o tri navzájom závisiace. Vyhranené stanovisko nie je ani v svetovej literatúre. Napr. J. H. Smith v práci *Les sciences sociales dans l'enseignement supérieur — Sociologie industrielle*³ zastáva názor, že názov »sociológia priemyslu« trocha znepokojuje určitú časť sociológov, ktorí vyslovili názor, že výraz »sociológia práce« alebo »sociológia organizácie« by snáď bol presnejší a lepšie vyhovujúci, keďže vedecké bádanie už dávno prekročilo hranicu priemyselného odvetvia. Ďalej možno citovať najnovší zborník francúzskych sociológov zpracovaný pod vedením Georgesa Friedmana, *Sociológia práce*.⁴ Friedman napríklad hovorí, že »sociológiu práce musíme chápať v jej najširšom zmysle, ako štúdium všetkých ľudských kolektívov, ktoré sa ustanovujú pri pracovnej činnosti, ako štúdium rôznych aspektov práce«, a ďalej: »Každý pracovný kolektív... implikuje pracovné vzťahy či už v priemysle, alebo obchode, alebo poľnohospodárstve. Tak isto podrobil kritike nevhodnosť ponímania doteraz všeobecne používaného názvu sociológa priemyslu. Vzhľadom na to, že veľká časť výskumov, hlavne v oblasti ľudských vzťahov, sa prevádzala v priemyselných organizáciach, veľa ľudí, zvlášť v priemysle, sa domnieva, že štúdium osobných vzťahov v rámci pracovnej skupiny je synonymom sociológie priemyslu. Sociológiu práce tu prezentuje ako vedu stretávajúcu sa s človekom, ktorého správanie sa zďaleka nemožno vysvetliť len ekonomickými pohnútkami. Ide jej o zváženie všetkých aspektov činnosti človeka a ľudských kolektívov, ktoré sa vytvárajú v závislosti na pracovných procesoch, bez ohľadu na odvetvie.

Bolo by preto správnejšie hovoriť o sociológii práce v priemysle, obchode, poľnohospodárstve atď.; spoločným menovateľom sociológií odvetví sú totiž pracovné vzťahy v ich najširšom slova zmysle, i keď každé odvetvie má svoje špecifikum.«

Bylo by možno ešte podstatne rozšíriť počet autorů, kteří se vymezováním předmětu sociologie práce, průmyslu a podni-

² A. Hegedüs, *Moderní buržoazní sociologie a společenská skutečnost*, Praha, SPN 1965 (maďarský originál r. 1961) — citát ze str. 109, 110.

³ J. H. Smith: cit. dílo, UNESCO 1961, str. 31n.

⁴ Georges Friedman a kolektiv: *Traité de sociologie du travail*, Armand Colin, Paris 1964, II. vydání, str. 26 a 28.

ku zabývali a vyslovili hledisko, které jsme v úvodu nazvali odvětvovým přístupem k problému. Kdybychom se je pokusili shrnout u zde citovaných i dalších autorů, tu vidíme, že za nejobecnější považují sociologii práce, neboť zkoumá pracovní proces jako sociální proces (zde jde zřejmě o aplikaci Marxovy koncepce abstraktní práce) a je tedy nadřazena jednotlivým odvětvím ekonomiky (např. zemědělství, doprava, průmyslu). Sociologie průmyslu je již soustředěna na jediné odvětví, totiž průmysl (zde opět je zřejmá aplikace Marxovy koncepce konkrétní práce); je tedy užší svým rozsahem. (Připomínáme zde z citace doc. Mihálíka myšlenku, že „vědecké bádání již dávno překročilo hranice průmyslového odvětví“). Konečně aplikací poznatků sociologie práce a průmyslu na podnik se zabývá podniková sociologie, která je rozsahem předmětu nejužší (i když — jak v naší předchozí citaci nejjasněji vyjádřil A. Hegedüs — je i zde zpětná vazba od podniku k odvětví a k celé oblasti práce).

Přístup, který jsme snad s určitým zjednodušením, avšak v podstatě věcně shrnuli, je přístupem nesporně možným a rovněž teoreticky zdůvodnitelným. V tomto odvětvovém pojetí provází sociologie vlastně příslušnou odvětvovou ekonomiku v dané konkrétní oblasti.

Znovu opakujeme: toto odvětvové pojetí sociologie má své oprávnění už proto, že směřuje ke komplexnímu pohledu na ekonomiku a toto hledisko je zejména pro zvědčení řízení ekonomiky přímo předpokladem vědeckosti. Přesto je však nutno upozornit, že není bez problémů a zejména v článkové publicistice mívá až naivní interpretace, např. takové, že ekonomická věda prý nestuduje člověka, nýbrž věci (a co Marxovo pojetí výrobních vztahů jako vztahů mezi lidmi prostřednictvím výrobních prostředků!), zatímco naopak sociologii nutno chápat jako vědu o člověku. R. Dahrendorf⁵ velmi správně kritizuje takovéto pojetí, nesprávné z mnoha důvodů. Chápat průmyslovou sociologii jako encyklopedii člověka v průmyslu znamená přehlížet řadu oblastí pro pracovníka v průmyslu krajně významných, které sociologie vůbec nestuduje. Tak se tedy vyrazuje pracovní medicína, fyziologie, pedagogika a zejména

na psychologie. V čem vidí Dahrendorf naopak specifiku sociologie průmyslu a podniku? Centrem těchto disciplín je podle něho proces integrity a konfliktnosti v sociálních skupinách průmyslového podniku. Ponechme zatím stranou toto pojetí předmětu, avšak plně se ztotožníme s odmítnutím onoho encyklopedického pohledu na průmyslovou sociologii jako vědu o průmyslovém člověku vůbec.

Nejde však jen o takovéto „odvětvové“ oddělení sociologie od ekonomie, způsobené naivní interpretací. Jde o rozpornosti tohoto odvětvového hlediska v sociologii samé, vzhledem k jejímu charakteru. Pozorný čtenář si jistě povšiml, že v pracích nazvaných *Sociologie průmyslu* či *Sociologie práce* se celé kapitoly zabývají týmiž problémy. Studium originálu těchto prací pak ukáže, jak těžko lze odlišit tyto problémy alespoň kvantitativně. Řada vymezení předmětu sociologie práce, průmyslu a podniku, které jsme citovali úvodem, toto otevřeně přiznává a můžeme autory těchto názorů i prací jen obhajovat: věc není v nepozornosti autora, který nedodržel odvětvové hledisko a pod názvem *Sociologie průmyslu* mluví hned jazykem sociologie práce, hned jazykem sociologie podniku. Věc je mnohem spíše v tom, že sociální subjekt v ekonomické sféře nelze bez umělého omezení sledovat jinak než právě bez odvětvových hranic. Vezmeme např. problém ekonomického řízení a podílu pracujících na něm: V této formulaci jde o problém sociologie práce. Má-li však být řešen, dostává se sociolog nezbytně tam, kde děj probíhá, k živé dialektice tohoto jevu: srovnává např. účast na řízení pracovníků v průmyslu a pracovníků v zemědělství. Avšak i tu, zejména pro úzkou závislost sociologické teorie — na rozdíl např. od teorie filosofické — na konkrétních průzkumech, zákonitě dospívá až ke konkrétnímu závodu. A totéž platí ovšem obráceně: účast pracujících na řízení podniku je neřešitelná bez ohledu na celou hospodářskou soustavu, bez znalosti soustavy řízení, která ponechává větší či menší prostor této účasti, atd.

Nelze v této souvislosti nevzpomenout pozoruhodné myšlenky, kterou uvedl J. D. Reynaud v úvodu k práci J. H. Smitha *The University Teaching of Social Scien-*

⁵ Ralf Dahrendorf: *Industrie und Betriebssoziologie*, Berlin 1962.

ces. *Industrial Sociology*.⁶ Upozornil na potřebu s přesnou definicí průmyslové sociologie a zamyslel se nad dnešními snahami pedanticky definovat jednotlivé disciplíny. Ptá se: Které disciplíně přidělit hawthornský experiment? A přímo upozorňuje na jisté nebezpečí takového zúženého (v našem případě odvětvového) pojetí, které by mohlo ohrozit to nejcnější: potřebu interdisciplinárního zkoumání subjektu v průmyslu. A není vlastně — táže se autor předmluvy závěrem — průmyslová sociologie názvem pro dnešní sociologii vůbec, protože se zabývá průmyslovou společností? Můžeme odpovědět, že z pozic odvětvového pojetí průmyslové sociologie přirozeně nikoli. Z těchto pozic je skutečně pravda, že oblast práce je obecnější než oblast průmyslu. Stojí však za úvahu, zda toto je jediná pozice a zda nelze uvést i v odvětvovém pojetí argumenty, které onu právě vyslovenou pravdu relativizují. Tak např. takový argument: Oblast práce je nesporně širší než oblast průmyslové práce; stále významnější je např. oblast služeb, existuje zemědělství a doprava jako odvětví ekonomiky. Avšak statistika každé průmyslové země prokazuje, že pokud jde o úhrn společenské práce, dominuje zcela jednoznačně průmysl. I oblast služeb se ostatně industrializuje, pracovní podmínky velké průmyslové prádelny jsou velmi podobné chemické továrně, atd.

Zřejmě tyto důvody vedly k tomu, že v průmyslově nejvyspělejších zemích — v zemích anglosaských — se rozšířil pojem „industrial sociology“ nikoli v odvětvovém, nýbrž v ekonomickém pojetí, a takto je dnes běžně užíván na univerzitách. v praxi i v literatuře. Přirozeně, tuto šíři pojetí nelze plně vidět jen z jednotlivých definic předmětu, avšak určitou orientaci uvidíme již i z těchto strohých formulací. Americký profesor E. W. Schneider vymezuje její předmět jako zkoumání oblasti lidských vztahů. do nichž člověk vstupuje, kdykoli se podílí na procesu průmyslové výroby. H. Gouldner chápe průmyslovou sociologii jako studium sociálních vztahů, jak tyto ovlivňují ekonomickou aktivitu a samy jsou jí ovlivňovány. Přední americký sociolog průmyslu D. C. Miller vymezuje tuto vědu jako zkoumání sociálních aspektů pracovního

života a pracovních institucí, jako podniku, nemocnice, školy, obchodu apod.

R. Bendix, autor dnes na Západě velmi známé publikace *Work and Authority* (New York 1956), mluví o studiu pracovních zařízení, pracovních skupin, pracovních rolí.

Profesor Smith z university v Southamptonu v Anglii chápe průmyslovou sociologii jako bádání o sociálních vztazích v průmyslu, jejich ovlivnění celou společenskou realitou i jejich aktivní působení na tuto realitu.

Výuka sociologie průmyslu se v těchto zemích postupně vydělovala z rámce obecné sociologie. Dosud se jí však často vyučuje v rámci politické ekonomie, v rámci vědy o řízení, organizace práce apod.

Těžiště ve výzkumné i pedagogické práci bývá rozličné i podle jednotlivých zemí. Tak např. v Anglii je značně rozvíjena sociálně psychologická stránka (viz např. práci prof. Browna, přeloženou již i do polštiny jako *Spoleczna psychologia przemyslu*), dále sociální konflikt. V Liverpoolu bylo možno v r. 1960 získat diplom „průmyslový sociolog“. Ve Francii přednášel prof. Friedman první kurs již v r. 1946.

V uvedených zemích se často průmyslová sociologie chápe také jako společenskovědní základ studia techniků — např. na Pensylvánské universitě v USA nebo v Anglii na universitě v Cardiffu, kde jsou tyto kursy zařazovány pro všechny studující inženýry hornictví.

Známy francouzský sociolog A. Touraine v článku *Sociologie de l'entreprise* (Sciences, Mars-Avril 1960, str. 59—66) a v knize *Aspects de la sociologie française*, Paris 1966, str. 118, hovoří o přeměně průmyslové sociologie v sociologii průmyslové společnosti.

Není jisté náhoda, že se také v teoreticky velmi seriózní učebnici sociologie průmyslu (mimořádně zpracované po dvaceti letech pedagogické i průmyslové praxe), v druhém vydání díla Millera a *Forma Industrial Sociology* objevuje věta, která v prvním vydání ještě nebyla: „My používáme pojmu »industrial sociology« v jeho širším významu, vyjadřujícím všechny formy ekonomické aktivity, včetně finanční, obchodní, výrobní a zaměstnanecké činnosti obecně“.

⁶ UNESCO 1961. Jde o anglickou verzi téže práce, kterou již dříve citoval J. Mihalík francouzsky.

Na dalších stranách autoři dokonce výslovně uvádějí, že takto orientovaná sociologie by se měla přesněji nazývat sociologie ekonomiky.

* * *

Až dosud jsme hovořili o vymezení hlavních sociologických disciplín orientujících se na ekonomiku a ukázali jsme si na problém odvětvového pojetí i na tendenci chápat předmět těchto disciplín širěji. A tato tendence nabývá v posledních letech na síle — dochází stále častěji k formulacím jako „sociologie ekonomických vztahů“, „ekonomická sociologie“ apod.

Autor této studie použil v r. 1962 v některých člancích pojmu „sociologie ekonomiky“ — a zazněl tehdy nezvykle. Jak je však známo, na VŠO se již konaly v letech 1946—48 přednášky Vladimíra Kadlece, které nazval *Sociologie hospodářství*. Byly, pravda, koncipovány značně idealisticky. (Viz k tomu: Vladimír Kadlec, *Sociologie skupinového zřízení*, Praha, SPIK 1947). Zde autor probírá i manželství, národ, stát a zkoumá vztahy těchto institucí k ekonomice. Snaha o komplexní pohled je pozitivní; téměř zásadní podřizování ekonomických procesů ideovým proudům a názorům je, myslím, mytologizací reality života. Nicméně nutno přiznat V. Kadlecovi i těm autorům, kteří mezi dvěma válkami používali pojmu „sociologie národního hospodářství“, že tímto pojmem směřovali správně k postižení skutečnosti, že sociologické pojetí sociálního pohybu v ekonomické sféře nemůže být sevrěno do úzce odvětvových hranic, a je-li přece, překračuje je bez ohledu na vypracované hranice. Tak např. zkoumat fluktuaci v průmyslovém podniku vyžaduje — má-li jít o vědecký přístup — právě toto vědomí národohospodářské šíře, nikoli úzké zaměření pouze k průmyslu a pouze k podniku. Vždyť je zřejmé, že příčiny fluktuace často přicházejí do podniku zvnějšku, že fluktuanti přicházejí i do jiných odvětví než je průmysl, že omezení odvětvové by uměle osekalo analýzy tohoto jevu o oblasti, z nichž třeba vycházejí hlavní příčiny jevu. Sociologie ekonomiky přistupuje k sociálním jevům podniku naopak již metodicky právě takto, hledá jejich vazby ve všech oblastech ekonomiky, a pak i vliv a působení ekonomiky na jiné sféry sociálního dění.

U sociologie ekonomiky tedy nejde o to, že se zabývá nejširšími (nejobecnějšími — viz argumentace obvyklé u sociologie práce) sociálními souvislostmi v ekonomické sféře. Jde o to, že ke všem sociálním jevům v ekonomické sféře, tedy i k dílčím jevům v podniku, dílně, pracovní skupině přistupuje s vědomím tohoto zařazení do celé ekonomiky (viz dnes např. úloha mistra při marketingově chápané výrobě v podniku, a tedy i jeho vazba na trh apod.).

V této souvislosti je zřejmé, že argumentace o tom, že sociologie práce má obecnější charakter než sociologie průmyslu, je značně problematická. Předně — uznejme její klad, jímž je zřejmá snaha po obecnějším, méně odvětvovém pojetí sociální reality v ekonomice. Skutečně — proti odvětvové pojaté sociologii průmyslu je sociologie práce obecnější.

Avšak ani tato obecnost práce nepostačí na zachycení ekonomicky tak významné sféry, jakou je trh. Jak je dobře známo z marketingových studií, jednou ze sociologicky nejvýznamnějších skupin v této sféře je skupina potenciálních kupců. Jak lze tuto skupinu zahrnout do kategorií sociologie práce? Zcela dobře ovšem je možné a nutné ji studovat v takovém pojetí, kdy analyzujeme vliv ekonomiky např. na zaměstnanost obyvatel, zjišťujeme životní úroveň rodin, zkoumáme současný trh a děláme srovnání se zamýšlenými nákupy, zjišťujeme reálné potřeby zaměstnanců i potenciální poptávku v perspektivě, atd. atd. To ovšem je přístup typický nikoliv pro odvětvové pojetí jakékoli sociologické disciplíny, nýbrž právě pro sociologii ekonomiky. A jedině tak si lze klást i reálné úkol napomoci sociologickými studiemi naší *plánovací* praxi, *investiční* a *cenové* politice, správnému řešení vztahů mezi zemědělstvím, průmyslem a službami atd. Vždyť např. sociologické výzkumy v rozborové činnosti při přípravě plánu — to nelze bez libovůle zahrnout do žádné odvětvové pojaté sociologie. A učiníme-li tak, pojednáváme-li např. o průzkumech dojíždění zaměstnaných žen před zaváděním druhých směn, tu vystupujeme nad rámec podniku i nad rámec odvětví (průmysl, služby) — mluvíme opět jazykem sociologie ekonomiky.

Pojmu sociologie ekonomiky bylo tedy v mých člancích použito nejen ze sémantického,

tických důvodů, i když ani ty nelze ignorovat. Věc je ovšem hlubší, pojmy vyjadřují určitý pohyb obsahu. Všimněme si toho blíže.

Moderní ekonomika je charakterizována 1. vysoce rozvinutou technikou, 2. širokou aplikací vědy, 3. složitostí řízení, které musí postihnout a aktivně ovlivňovat celý komplex faktorů. To je základ stále se zvyšující úlohy aktivity subjektu.

Co všechno ovlivňuje za současných podmínek jednání a chování tohoto stále významnějšího činitele v ekonomické sféře? Čím je dáno jednání lidí ve výrobě a směně? Jen ekonomickými podmínkami? Např. jen technologií (výrobní síly) a mzdou či cenou (výrobní vztahy)? Žádný moderní ekonom takto neuvažuje (marxističtí ekonomové a nové soustavy řízení, kteří promyšlejí škálu faktorů aktivizujících pracovníků — viz např. na Západě Keynesovu teorii a místo aktivní úlohy státu v ní, nebo práci K. Galbraitha *The Affluent Society*, New York 1964, o nezbytnosti zajištění širokého vzdělání na náklad společnosti, o významu spokojenosti pracovníků v kapitalistické ekonomice, apod.).

Kdyby však přece existoval ekonom z doby počátků našeho století, který by studoval člověka v ekonomické sféře jen jako produkt ekonomických procesů (tedy např. jeho pracovní iniciativu bez úvahy jednání vedoucího, bez studia politiky státu apod.), zachytil by v řadě projevů jen následky, jejichž příčiny by mu byly záhadou (pracovník odchází z konfliktní dílny na místo s výrazně nižší mzdou).

O. Tenzer velmi šťastně vysvětluje (viz revue *Politická ekonomie* 1967/3, str. 237), proč v moderní ekonomice tak výrazně stoupl vliv neekonomických procesů: zákonitý růst úlohy subjektu se projevuje tím, že subjekt zatahuje do akce i sféry dříve determinované ekonomikou. Člověk si osedlává ekonomické procesy, humanizuje samu ekonomiku.

Jeden z možných přístupů sociologie k této nové realitě představují práce N. J. Smelsera z Kalifornské university. Práce *Readings on Economic Sociology* (London, New York — 1965) vychází z teze, že ekonomické chování je determinováno celou sociální sférou a jde tedy o analýzu všech proměnných, o studium vazeb mezi

ekonomickými a ostatními sociálními procesy.

I. kapitola zkoumá vliv kultury a ekonomiky. Srovnává přístup Marxe a Webera ke vztahu ekonomiky a kultury, dále vliv universit na rozvoj techniky.

II. kapitola analyzuje osobnost, zejména osobnost vedoucího, dále úlohu vitality, autority, vlastnosti a schopnosti atd.

III. kapitola — skupinová integrace: Rodina a výrobní činnost (zemědělství, průmysl). Klika v administrativě. Vnitroskupinové vztahy. Rasové skupiny v práci.

IV. kapitola — politické vazby: odbory a vedení koncernů. Teorie růstu. Vládní a pracovní organizace v rozvojových zemích.

V. kapitola — stratifikace, zejména sociální struktura v průmyslu a zemědělství a zaměstnanecké elity.

VI. kapitola — výrobní proces: status úředníků, konflikt mezi „staff a line“, manažeri.

VII. kapitola — směnný proces (cases).

VIII. kapitola — konzumní proces (šetření a spotřeba konzumentů, volný čas a prestiž).

Pojetí N. J. Smelsera je známo i z řady dalších děl (viz např. *The Sociology of Economic Life*, London, aj.) a rovněž z vystoupení na světovém sociologickém kongresu v Evianu, kde předsedal sekci průmyslové sociologie. Konstatuje, že ekonomická sociologie se skládá z řady speciálních sociologií (sociologie průmyslu a podniku, sociologie povolání, sociologie organizace atd.). Její funkce je mu funkcí jedné z behaviorálních věd. Ptá se tedy: je-li dána určitá struktura, jaké chování skupiny lze očekávat?

Po všem, co jsme k pojetí sociologie ekonomiky uvedli, pokusme se nyní o určité shrnutí:

Sociologii ekonomiky chápeme jako speciální sociologii zabývající se sociálními skupinami, činnostmi a výtvary v ekonomické sféře a vztahem sociálních procesů v ekonomice k ostatním, a vice verza.

Sociologie ekonomiky nevylučuje sociologii práce, průmyslu, podniku, trhu, organizace a řízení, povolání atd., vylučuje však odpovědné zúžení těchto speciálních sociologií. Naopak — umožňuje jejich syntézu.

V oblasti *výrobních sil* zkoumá sociologie ekonomiky zejména předpoklady a dů-

sledky vědeckotechnické revoluce, nejvýznamnější rysy vývoje industriální společnosti; těžiště je zde v sociologii průmyslu a podniku.

V oblasti *výrobních vztahů* studuje zejména problémy pracovních skupin na všech stupních (dílna — výzkumný tým, fyzická a duševní práce), zabývá se tedy interakcí, sociálním klimatem, iniciativou, sociálními komponenty autority, adaptací pracovníků atd. — těžiště leží zejména v sociologii práce a sociologii povolání.

V oblasti *distribuce a směny* studuje tržní zájmy skupin, strukturu volného času a vazby na trh, orientaci vkladů u různých sociálních vrstev, problematiku „public relations“ atd. — těžiště práce zde leží v sociologii trhu.

Pro svůj komplexní přístup ke studiu sociální reality v ekonomické sféře je sociologie ekonomiky sociálně gnoseologickým nástrojem umožňujícím zvědečtění řízení ekonomiky. Vedle sociologie politiky je tak druhou hlavní speciální sociologií vytvářející poznatkovou základnu vědeckého řízení celé společnosti.

* * *

Použitá literatura:

- A. Inkeles, *What is Sociology*, Harvard University 1966.
Vladimír Kadlec, *Sociologie skupinového řízení*, Praha, SPIK 1947.
Jaroslav Kohout, *Sociologie a řízení ekonomiky*, kap. II, Praha, Práce 1967.
Miller-Form, *Industrial Sociology*, New York 1964.
N. J. Smelser, *Readings on Economic Sociology*, London, New York 1965.
N. J. Smelser, *The Sociology of Economic Life*, London.
O. Tenzer, *Sociologie ekonomických vztahů*, Politická ekonomie, 1967/3.

Резюме

Ярослав Когоут: Социология экономики

Уже от самого начала социологическое мышление отмечается признанием социальной роли «индустрии», экономики. В 20-м веке самой общей социологической дисциплиной в экономической области считается социология труда, более конкретной является уже социология промышленности, изучающая социальные явления в промышленной отрасли, которой также подчиняется социология предприятия. Однако такое понимание отрасли необходимо ведет к ограничению взглядов социолога только на внутривзаводскую сферу, следовательно является неадекватной аппликацией участковых экономик. Включение социологии рынка и в так общую дисциплину, какой яв-

ляется социология труда, является очень субъективным. Предмет «индустриал социологии» в английской литературе имеет уже более широкую концепцию. В основном это касается изучения социальных групп, деятельности и институций в экономике и влияния экономики на общество. Все-же и здесь уже начинает продвигаться теоретически более точное обозначение специальной социологии, ориентированной на экономическую область, как напр. социология экономики. Это не касается только семантической проблемы. Научно-техническая революция проявляется и в процессе гуманизации экономики. Растет задача активности субъекта, поведение людей — это равнодействующая постоянно большего ряда переменных. Поэтому социологию экономики профессор Н. И. Смелсер объясняет как одну из бегавиоральных наук.

Социология экономики не исключает социологию труда, промышленности, предприятия, рынка, организации и управления, профессии и т. д., однако исключает понимание отрасли последних. Наоборот, способствует их систематизации.

В области производственных сил социология экономики изучает главным образом предположения и последствия научно-технической революции, а с экономической точки зрения и самые знаменательные черты развития индустриального общества. Центр тяжести здесь находится в социологии промышленности и предприятия.

В области производственных отношений социология экономики изучает главным образом проблемы рабочих групп на всех степенях (мастерская — исследовательская группа, физический и душевный труд), следовательно занимается интеракцией, социальным климатом, инициативой, социальными компонентами авторитета, приспособлением работников и т. д. Центр тяжести здесь находится главным образом в социологии труда и социологии профессии. В области распределения и смены изучает рыночные интересы групп, структуру свободного времени и отношения к рынку, ориентацию вкладов у различных социальных групп, проблематику «публик релативне» и т. д. Центр тяжести труда находится здесь в социологии рынка.

Комплексным подходом к изучению социальной реальности в экономической сфере социология экономики является социально-гносеологическим орудием, предоставляющим возможность сделать научным управление экономикой. Рядом с социологией политики является второй главной специальной социологией, создающей познаваемую баз у научного управления всего общества.

Summary

Jaroslav Kohout: The Sociology of Economics

From the very outset, sociological thinking is noted for acknowledging the social role of "industry", of economics. In the 20th century the sociology of work is considered to be the most general sociological discipline in the economic area; the industrial sociolo-

gy, studying social phenomena in an industrial branch, is more concrete and the sociology of enterprise is subordinated to the latter. However, this branch conception necessarily leads to the limitation of the sociologist's view only to the inter-factory or branch sphere and is, therefore, an inadequate application of sector economics. It is very subjectivistic to include the sociology of the market into so general a discipline as is the sociology of work. The conception of the subject of industrial sociology in Anglo-Saxon literature is much broader; it is substantially a matter of studying social groups, activities and institutions in economics, as well as the influence economics exercises on society. Nevertheless, even here a theoretically more precise designation of the special sociology orientated to the economic area, *sociology of economics*, begins to gain ground. The problem is not only semantic: the scientific-technical revolution makes itself felt also in the process of humanization in economics. The role of the subject's activity is increasing, the behaviour of people is a resultant of a continually growing number of variables. Professor N. J. Smelser therefore explains the sociology of economics as one of the behavioural sciences.

The sociology of economics does not exclude the sociology of work, industry, enterprise, market, organization and management, professions, etc.; it excludes, however, their branch conception. On the contrary, it renders possible their systemization.

In the area of production forces the sociology of economics studies especially the preconditions and consequences of the scientific-technical revolution and the economically most significant developmental features of the industrial society; here, the crux of the matter lies in the sociology of industry and enterprise.

In the area of production relations it studies especially the problems of working groups on all levels (workshop — research team, physical and mental work); it, therefore, deals with interaction, social climate, initiative, social components of authority, adaptation of the workers, etc. The crux of the matter lies mainly in the sociology of work and in vocational sociology.

In the area of distribution and exchange it studies the market interests of groups, the structures of leisure and of connections with the market, the orientation of deposits in different social strata, the problematics of public relations, etc. Here, the crux of the matter lies in the sociology of the market.

Due to the complex approach to the study of social reality in the economic sphere, the sociology of economics is a socially gnoseological instrument rendering possible the scientification of economic management. Besides the sociology of politics, it is the second main special sociological discipline forming the basis of knowledge from which the scientific management of the whole society proceeds.

**Demokratizace vysokoškolského
vzdělání v ČSSR a rozdělení posluchačů
podle studijních oborů
v mezinárodním srovnání**

MARIE HULÁKOVÁ
Sociologický ústav ČSAV, Praha

Vědeckotechnický rozvoj a možnost využít vědy ve výrobě obrátily pozornost ke kvalifikaci a vzdělání. Vyčíslování ekonomické výhodnosti rozšířené reprodukce pracovní síly a odborné kvalifikace vedlo k dalšímu posílení praktické a technické orientace vysokých škol. Křivky růstu průmyslové výroby, její technické úrovně, ekonomické rentability a vědeckých objevů se začaly přibližovat křivkám růstu počtu vysokoškolsky vzdělaných odborníků.¹

Jak se na tomto procesu podílelo Československo v prvních poválečných letech, ukazuje mezinárodní srovnání (viz tabulka 1).

V prvních poválečných letech bylo Československo v počtu vysokoškoláků na

100 000 obyvatel na druhém místě ve světě, za Spojenými státy severoamerickými. Avšak platilo to pouze pro toto období. V ČSR se projevil na vysokých školách nával, způsobený tím, že se zapisovaly ročníky předválečné, které nemohly dostudovat, a zároveň šest válečných ročníků, protože byly v českých zemích po celou dobu okupace vysoké školy uzavřeny. V pozdějších letech, kdy počty vysokoškoláků v ostatních průmyslově vyspělých zemích dále stoupaly, v Československu počet vysokoškoláků klesal. Nejnižší stav zaznamenal školní rok 1950/51, kdy bylo na vysokých školách pouze 38 884 řádných studentů.² To znamená, že jich na 100 000 obyvatel připadalo pouze 316. Kdybychom vzali tato fakta za základ, pak

Tabulka 1: Přehled o počtu vysokoškoláků na 100 000 obyvatel

Země	Rok	Vysokoškoláků celkem	Na 100 000 obyvatel
Belgie	1950	20 178	234
Francie	1950	138 000 (university)	329 (university)
Kanada	1949	69 022	498
Švédsko	1950	16 906	241
Švýcarsko	1950	16 501	356
USA	1950	2 175 000 (odhad)	1 434 (odhad)
V. Británie (Anglie, Wales, Skotsko)	1949	103 081	210
Bulharsko	1948	35 000 (odhad)	493 (odhad)
ČSSR	1947	63 073	519
Maďarsko	1949	23 703	258
Polsko	1949	96 762	396
SSSR	1949	775 000 (odhad)	390 (odhad*)

*) *Faits et chiffres UNESCO*, Paris 1952, str. 27–29.

¹ P. Rousseau, *Dějiny budoucnosti*, Praha 1967, str. 23.

² Statistická ročenka republiky Československé 1957, str. 214.

Tabulka 2: Počet vysokoškoláků na 100 000 obyvatel v polovině 60. let

Země	Rok	Vysokoškoláků celkem	Na 100 000 obyvatel
Belgie	1964	68 513	805
Francie	1964	455 111	940
Kanada	1963	199 174	1 016
Švédsko	1964	61 222	794
Švýcarsko	1964	30 488	528
USA	1964	4 950 173	2 533
Velká Británie	1964	172 539	392
Bulharsko	1965	100 102	1 235
ČSSR	1964	141 646	1 011
Maďarsko	1965	51 002	510
Polsko	1965	251 864	802
SSSR	1964	5 196 000	2 259*)

* Prameny: *Statistical Year-book 1965*, str. 254, 260, 261, 263–265; *Données statistiques comparatives sur l'accès à l'enseignement supérieur en Europe*, MINEUROP/3b, str. 15 a 38.

bychom nebyli na druhém místě, ale na osmém.

K výraznému růstu počtu vysokoškolských studentů došlo v Československu opět až v šedesátých letech (viz tabulka 2).

V polovině šedesátých let jsme se dostali v počtu vysokoškoláků v poměru k počtu obyvatelstva na 5. místo — za Spojené státy severoamerické, Sovětský svaz, Bulharsko a Kanadu. Přitom je však třeba vidět, že i v ostatních zemích vzrůstaly počty vysokoškoláků několikanásobně. V Belgii téměř 3,5krát, ve Francii 3,25krát, ve Švédsku 3,6krát.

Rozšiřování vysokoškolského vzdělání ve smyslu sociálním i kulturním vede ke změnám celých školských systémů. Nejbezprostředněji se dotýká školství středního, a to ve dvojím směru: demokratičuje je, neboť dosavadní sociální základna studentů středních škol se rozšiřuje; prostřednictvím středních škol se šíří vzdělanost a kulturnost daleko rychleji, než tomu bylo kdykoli dříve, protože umožňuje velkému počtu lidí, aby se pomocí poznání a kultivace individualizovali. Tyto demokratizační proudy však mohou do všech důsledků probíhat jen tehdy, jestliže se školství organizačně i obsahově

uzpůsobí tak, aby mohli všichni dosahovat i nejvyššího vzdělání podle schopností.

Tlak na demokratizaci školství vykonávají nejen rostoucí potřeby specialistů pro nejrůznější obory, ale i občané. Jednak se domáhají kvalifikace, která by zajistila všem přiměřené uplatnění v životě, jednak pocítují potřebu vzdělání tím více, čím méně je uspokojuje jejich současná společenská a lidská situace. To platí zejména pro mladou generaci. Z těchto důvodů, bez ohledu na dosavadní tradice školství v jednotlivých zemích, se prosazuje myšlenka jednotné školy na celém světě.³ Vídeňská konference ministrů školství evropských členských států UNESCO v listopadu 1967 došla k závěru, že symptomem této skutečnosti je i fakt, že se ve školských systémech odstraňují tzv. slepé uličky, které znemožňovaly žákům přechod z jednoho stupně nebo typu školy na jiný.⁴

Současné školské problémy, které vstaly naléhavě s vědeckotechnickým rozvojem a racionalizací řízení, se ohlašovaly už daleko dříve. Byly patrné v období mezi dvěma válkami a zvláště ve třicátých letech tohoto století. Tehdy se počal klást daleko větší důraz na vzdělání praktické

³ O. Pavlík, *Problémy školského vzdělávání vo svetle súčasnej vedeckej a technickej revolúcie*, vyd. VÚP v Bratislave 1966, str. 12–13. V. Pařízek, *Pedagogické problémy vzdělávacích soustav*, Praha 1967, str. 61–62.

⁴ *Accès à l'enseignement supérieur du point de vue de l'origine sociale, économique et culturelle des étudiants*, UNESCO 1967, MINEUROP/4, str. 6.

a technické.⁵ Stoupal zájem o studium na vysokých školách technického směru a o studium přírodních věd na rozdíl od oborů humanitních. Jako příklad můžeme uvést počet absolventů vysokých škol humanitních a technických v Kanadě a poměr posluchačů těchto oborů ve Francii a v předválečném Československu. V Kanadě absolvovalo vysoké školy v roce 1936 celkem 6 699 posluchačů. Studium humanitních oborů ukončilo 3 175, studium aplikovaných věd a inženýrství 564 a studium věd přírodních 320 vysokoškolačů. Naproti tomu v roce 1945 z 6 928 absolventů připadalo na obory humanitní 2 949, na vědy aplikované a inženýrství 757 a na vědy přírodní 422 absolventů.⁶ Počet absolventů vysokých škol se v Kanadě od roku 1936 zvýšil jen nepatrně o 3 %. Ačkoliv proporce mezi jednotlivými obory nedoznaly výraznějších změn, je patrný mírný vzestup počtu absolventů aplikovaných oborů a přírodních věd, zatímco počet studujících obory humanitní poklesl.

Podobnou tendenci vykazuje vývoj počtu studentů podle studijních oborů ve Francii. V roce 1936 tam studovalo na universitách 73 852 posluchačů, z toho 17 221 obory humanitní a 11 329 přírodní vědy.⁷ Ve školách obdobných našim technickým vysokým školám studovalo v roce 1936 322 posluchačů hutnictví a 734 studovalo inženýrství.⁸ V roce 1945 bylo na universitách ve Francii zapsáno 97 007 vysokoškolačů: z toho na humanitních oborech 21 547 a na přírodovědních 28 403.⁹ Hutnictví studovalo v roce 1945 354 posluchačů a inženýrství 1 136.¹⁰

Počet vysokoškolských posluchačů ve Francii se zvýšil mezi rokem 1936 a rokem 1945 o 25 155, tj. o 31,2 %, přičemž se absolutně i relativně zvýšil počet studentů přírodních věd (z 11 329, tj. 15,3 % v roce 1936 na 18 403, tj. 18,8 % v roce 1945). U humanitních oborů počet posluchačů v relativních číslech klesl z 23,4 % na 22,1 %, i když prakticky se o více než o čtyři tisíce zvýšil.

Ve třicátých letech se měnil poměr počtu studentů nově přijímaných na universitách a technikách ve prospěch tech-

nik i v Československu. Jestliže se například ve školním roce 1934/35 přihlašovalo na university 3 296 absolventů středních škol, snížil se jejich počet v roce 1937/38 na 2 644. Naproti tomu stoupl ve stejných letech počet nově přijatých studentů na technikách z 1 415 na 2 348.¹¹ Srovnání s prvním poválečným řádným semestrem na vysokých školách v Československu přináší další tabulka.

Tabulka 3: Rozdělení vysokoškolských posluchačů v ČSR podle studijních oborů v letech 1937/38 a 1945/46

Rok	Vysokoškolačů celkem	Obory		
		humanitní	přírodovědní	technické
1937/38	17 387	2 696	837	3 157
1945/46	47 365	6 901	2 894	10 575*

* Statistický zpravodaj 1946, č. 6, str. 205.

Celkový počet posluchačů vysokých škol vzrostl v Československu o 166 %. Absolutně i relativně se zvýšil počet studujících přírodovědní a technické obory: z 22,8 % v roce 1937/38 na 28,4 % v roce 1945/46. Stejně jako ve Francii, i v Československu při poklesu relativního podílu studentů humanitních oborů v globálním počtu vysokoškolačů stouply absolutní počty posluchačů na humanitních oborech.

Po druhé světové válce — zvláště proto, že nástup fašismu a jeho podpora byly považovány za výsledek evropské i světové krize kultury a humanismu — se vedly obsáhlé diskuse o prioritě humanitního vzdělání oproti technickému. U nás přerostly v úporné spory mezi přívrženci a odpůrci jednotné školy v letech 1945—1948. S konečnou platností nebyly vyřešeny, a ani vyřešeny být nemohou. Stejně otázky, o nichž se diskutovalo tenkrát, se vrací nejen v souvislosti s demokratizací školství, ale i v obecnější podobě jako dějinné dilema civilizace a kultury. Dokonce se zdá, že čím dále pokročí věda a její využití ve výrobě, tím naléhavější budou tyto otázky.

⁵ K tomu směřovaly i některé reformy, jako například ve Francii (1937) a v Německu (1936 a 1938). R. K. Bent — H. H. Kronenberg, *Principles of Secondary Education*, 3. vyd., New York 1955, str. 421n.

⁶ Zbytek připadal na další obory jako ekono-

mika, právo, teologie, umění apod. (Podle: *The Canada Year-book* 1947, str. 292, 293).

⁷ *Annuaire statistique* 1951, Paris 1952, str. 61.

⁸ Tamtéž, str. 66.

⁹ Tamtéž, str. 61.

¹⁰ Tamtéž, str. 66.

¹¹ Statistický zpravodaj 1946, č. 1, str. 4.

Při hledání odpovědi hraje školství významnou roli — jednak proto, že je lze vědomě formovat a jeho prostřednictvím působit na lidi ve věku, kdy jsou maximálně přístupni vnějšímu vlivu, a jednak proto, že školství je oblastí, která je neustále v mimořádně aktuální interakci se všemi ostatními oblastmi. Tak tomu bylo vždy, ale v dřívějších společnostech to nebylo tak závažné a naléhavé jako dnes.

Školským systémem prolínají problémy sociální, ekonomické, vědecké, technické, rysy politického systému, jeho modernizační (což znamená demokratizační) nebo retardáční tendence, aspekty pedagogicko-psychologické i kulturní. Čím rychlejší je vývoj, tím větší je tlak na přizpůsobování školského systému. Avšak školský systém, má-li být na úrovni soudobého vědeckotechnického rozvoje, ekonomického růstu a kulturního pokroku, musí být sice systémem otevřeným, schopným a ochotným přijímat nejrůznější podněty, ale zároveň systémem stabilizovaným a kontinuálním. Obsahuje ve své náplni i organizaci prvky všeobecné, celosvětové a všelidské. Je-li však orientován jen na ně, může se duchovně odcizit svému prostředí, může ztrácet schopnost komunikace s ostatními oblastmi společenského života. Proto je životní podmínkou organického působení školského systému odpovídající humanistický a kulturní obsah. Právě v něm se nejzřetelněji projevuje vlastní školská tradice i zvláštnosti národního vývoje, politického myšlení a kulturní zázemí společnosti v nejširším smyslu.

* * *

Pro školský systém, jeho organizaci, rozvoj a státní podporu je významné, že se ve všech zemích konstituoval jako zvláštní sféra národního hospodářství terciární sektor. Roste tím rychleji, čím rychlejší je rozvoj vědy a techniky a čím dále pokročila racionalizace řízení ekonomiky a státu. U nás představoval terciární sektor v roce 1965 téměř třetinu národního hospodářství. Avšak v průmyslově nejvyspělejších zemích bylo už v roce

1962 procento zahrnující terciární sektor daleko vyšší: v USA to bylo 58 %, ve Velké Británii (1963) 49 %, v NSR (1963) 40 %, ve Francii (1962) 40 %. V Sovětském svazu pracovalo v nevýrobní sféře 34 % obyvatelstva.¹² U nás má do roku 1970 vzrůst terciární sektor o necelá 2 % (z 32,7 % v roce 1965 na 34,4 % v roce 1970). Proti našim plánovaným přírůstkům je prognóza růstu terciárního sektoru Velké Británie a USA daleko vyšší. Ve Velké Británii má stoupnout jeho podíl v roce 1970 na 50 % a v USA v roce 1972 na 64 %.¹³ Přesto se Československo řadí podle rozdělení ekonomicky činného obyvatelstva do jednotlivých ekonomických sektorů v polovině XX. století do skupiny, k níž patří Severní Amerika, Západní Evropa a Oceánie.¹⁴

Na růstu terciárního sektoru v Československu do roku 1970 se má nejvýrazněji podílet oblast sociální a zdravotní péče, věda a výzkum, a konečně školství a kultura. Doposud se o vnitřní strukturu terciárního sektoru uvažovalo hlavně z hlediska bezprostředního zájmu vědeckotechnického rozvoje: poukazovalo se jednak na vzestup počtu nejkvalifikovanějších pracovníků v jednotlivých společnostech a na růst počtu inženýrských a vědeckovýzkumných pracovníků zvláště. To je zcela přirozené. Avšak žádná z úvah o vědeckotechnické revoluci nepřecházela mlčením problémy kultury, osobnosti a humanismu v industriální společnosti. Jejich naléhavost zřetelně vystupuje v souvislosti s potřebami řešit otázky volného času a duchovního rozvoje jedince i společnosti.

K uspokojování kulturních potřeb vznikajících s demokratizací našeho života a dále narůstajících s volným časem a možnostmi masových sdělovacích prostředků je nutno produkovat vysoce kvalifikované a vzdělané pracovníky, tedy lidi s vysokoškolským vzděláním. Všem vysokoškolským studentům se musí navíc dostat přiměřené kulturní informace, která umožní snazší dorozumění mezi odborníky.¹⁵ Kulturní ex-

¹² F. Kutta, B. Levčík, *Vliv vědeckotechnické revoluce na změny v obsahu práce a struktury pracovní síly*, Sociologický časopis 1965/2, str. 188 a 189, tab. 1. a 2.

¹³ Tamtéž, str. 188, tab. 1.

¹⁴ *Accès à l'enseignement supérieur du point de vue de l'origine sociale, économique et culturelle des étudiants*, UNESCO, MINEUROPE 4, 1967, str. 28.

¹⁵ Stejný problém řešila v září 1962 i Mezinárodní konference vědeckých pracovníků v Moskvě, svolá-

ná k projednávání problémů technického a humanitního vysokoškolského vzdělání. Akademik N. N. Semjonov hovořil o tom, že úplná automatizace výroby způsobí, že se denní pracovní doba zkrátí na 3-4 hodiny a ostatní čas budou moci lidé věnovat svým zálibám. Profesor J. Bernal prohlásil, že v budoucnosti získá člověk více volného času pro prohloubení svého vzdělání a vyslovil proto názor, že vzdělání má zahrnovat nejen přípravu na plnění úkolů, které nám ukládá život, ale má

Tabulka 4: Rozdělení vysokoškoláků podle studijních oborů

Země	Rok	Celkem vysokoškoláků	Obory									
			humani- tární	pedago- gické	umělecké	právní	sociálně- vědní	exaktní	technické	lékařské	země- dělské	ostatní
Belgie	51/52	22 777	2 089	473	v apliko- vaných vědách	4 107	4 000	1 696	2 586	6 650	1 084	92
Francie	51/52	142 019	37 258			39 529		28 192		37 040		
Kanada	50/51	64 057	32 356	2 824	1 077	2 421	5 420	započteno v humanit- ních vědách	8 367	8 445	2 793	324
Švédsko	1951	17 613	7 935			1 861	1 028		2 926	3 226	637	
Švýcarsko	51/52	16 032	3 009		389	3 434	981	3 053	1 231	3 605	285	45
USA ¹⁾	49/50	2 659 021	1 366 770	274 377	10 365	57 993	241 624	započteno v humanit- ních vědách	228 914	84 798	59 705	140 183
Velká Británie (Anglie a Wales)	51/52	64 447	30 059					14 840	8 102			
Bulharsko	1952	29 637 ²⁾										
ČSSR	1952	32 790 ³⁾										
Maďarsko	1949 ⁴⁾	23 703		5 031	1 151	2 083	2 156		6 601	3 964	1 836	881
Polsko	1952	125 000 ⁵⁾										
SSSR	50/51	1 247 400		607 000	14 900	89 200 ⁶⁾			320 700	111 500	104 100	7)

¹⁾ V celkovém počtu jsou zahrnuti všichni vysokoškolští studenti, i ti, kteří nejsou rozdělení podle fakult. Studenti zapsaní na více fakultách jsou uvedeni pouze jednou (*L'éducation dans le monde*, Paris 1955, str. 275).

²⁾ Ve všech typech školy dohromady. *Facts and Figures UNESCO 1954*, str. 36.

³⁾ Odhad v mezinárodní statistické publikaci o školství *L'éducation dans le monde*, Paris 1955. Statistická ročenka republiky Československé z r. 1957 uvádí, že v r. 1951–1952 studovalo na vysokých školách v Československu 49 050 posluchačů (str. 214).

⁴⁾ *Statistical Year-book UNESCO 1963*, str. 242.

⁵⁾ Odhad na všech typech vysokých škol. *Facts and Figures UNESCO 1954*, str. 36.

⁶⁾ Včetně oborů sociálněvědních.

⁷⁾ Údaje v tabulce, pokud nejsou výslovně uvedeny jiné prameny, jsou zpracovány podle statistických čísel v publikaci UNESCO, *L'éducation dans le monde*, Paris 1955.

panze, zvlášť v relaci s volným časem, vytváří nebo rozšiřuje sektor produkce, distribuce a služeb, který se v rámci rozvoje činnosti terciárního sektoru stále více obrací na lidi s vysokoškolským vzděláním pro jejich znalosti v oborech humanitních, v přírodních vědách, v sociálních vědách, nebo pro jejich znalost komunikačních prostředků.¹⁶

Při rozhodování o počtu vysokoškolsky vzdělaných lidí ve výhledech národního hospodářství a jednotlivých sektorů, zvláště školského, právě tak jako při mezinárodních komparacích, bude nutné si všimnout nejen úhrnného počtu vysokoškoláků, ale také jejich struktury podle jednotlivých studijních oborů. Uplatnění tohoto aspektu, který ve své studii sledujeme, ukazuje důležité souvislosti mezi rozvojem vysokého školství a demokratizací celého kulturního života.¹⁷

Čísla, udávající rozdělení studentů vysokých škol podle oborů, která jsme už uvedli, ukázala, že se ve třech porovnávaných zemích projevila ve třicátých letech i těsně po válce tendence ke zvyšování podílu studujících přírodovědní a technické obory. Ještě výraznější je to v letech následujících. Pro srovnání zajisté postačí, uvedeme-li statistiky z přelomu čtyřicátých a padesátých let a z první poloviny let šedesátých. Jsou to období pro zkoumání školství značně důležitá.

nás připravit i na to, abychom správně využili svého volného času, má zajišťovat i intelektuální růst člověka.

(Symposium v Moskvě 1962, vyd. Ústřední výbor odborového svazu zaměstnanců školství a kultury, Praha 1963, str. 12 a 16).

¹⁶ *Accès à l'enseignement supérieur du point de vue de l'origine sociale, économique et culturelle des étudiants*, UNESCO 1967, MINEURO/4, str. 14.

¹⁷ Než uvedeme příslušné statistické údaje o rozdělení posluchačů podle studijních oborů, je nezbytné informovat čtenáře, jemuž je známa komplikovanost mezinárodních komparací na školském úseku, že terminologie i způsob zpracování statistických dat, jichž používáme, jsou výsledkem práce komise odborníků UNESCO, utvořené z významných školských pracovníků jednotlivých zemí. Tato komise (jejím členem byl jmenován také prof. V. Přihoda z Československa) v roce 1946 navázala na práci komise odborníků, ustavené již v roce 1927 Mezinárodním ústavem pro duchovní spolupráci a Mezinárodním statistickým ústavem. (*L'éducation dans le monde*, Paris 1955, str. 58–59, 61.)

Sjednocování terminologie a statistických údajů pro velký počet zemí je obtížné a nemůže být dosaženo naprosté přesnosti. Ve statistikách není například upřesněna shoda mezi jednotlivými fakultami. Tak se někdy může stát, že lékařská fakulta zajišťuje vzdělávání zdravotních sester, porodních bábíček nebo lékárníků, fakulta přírodních věd může poskytnout to, co vysoké učení technické, a filosofická fakulta některé země nemusí nutně poskytovat výuku v oborech, v kterých ji poskytuje fakulta jiné země. (Tamtéž, str. 55.) Je proto nutné počítat s jistou tolerancí v po-

S jistou tolerancí je možno první z nich považovat ještě za kontinuální s dosavadním vývojem školství v jednotlivých zemích, kdy také více vystupovaly zvláštnosti jednotlivých školských systémů. Naproti tomu léta pozdější (zvláště první polovina šedesátých let) se vyznačují rychlým rozvojem a změnami. V dvaceti osmi evropských zemích se počet vysokoškoláků mezi lety 1950 a 1965 zvýšil téměř 3,6krát.¹⁸ V USA a v Sovětském svazu se ve stejném období počty vysokoškoláků zdvojnásobily.

Údaje z přelomu čtyřicátých a padesátých let o rozdělení vysokoškoláků podle studijních oborů v řadě zemí ukazuje tabulka 4.

V této tabulce upozorňujeme zejména na údaje, které ukazují další růst počtu studujících přírodní vědy. Ve Francii téměř o 10 000, i když, vyjádřeno v procentech, to činí pouze 1 %. Stejným dílem se na vzrůstu počtu vysokoškoláků ve Francii podílely právo a medicína. Pozoruhodné je však zvýšení počtu posluchačů humanitních oborů o 15 711. Vcelku vzrostl počet studentů vysokých škol ve Francii v letech 1945–1952 o 45 012, tedy téměř o třetinu. V Kanadě zůstaly proporce mezi jednotlivými studijními obory zhruba na stejné úrovni.

Ve všech kapitalistických zemích je na první pohled patrný vysoký počet studu-

rovnávaných číslech, což však platí pro všechna mezinárodní srovnání i v jiných oborech.

Dále je třeba upozornit na u nás dosud neobvyklé dělení studijních oborů na humanitní, pedagogické, společenskovední a právní, exaktní, přírodovědní, technické atd., jak je to uvedeno v tabulkách. Také toto dělení je převzato ze statistik UNESCO.

K oborům humanitním se počítá archeologie, historie, jazyky, studium literatury, literární vědy, knihovnictví, filosofie, psychologie, teologie a příbuzné obory. K oborům pedagogickým patří pedagogika, didaktika a tělovýchova. Obory označené jako krásná umění jsou: architektura, malířství, sochařství, grafika, dramatické umění, hudba apod. Společenskovedními obory se rozumí bankovníctví, obchod, diplomacie, ekonomie, etnologie, geografie, národní hospodářství, mezinárodní vztahy, novinářství, politické vědy, sociální péče, sociologie, statistika apod. Přírodovědní obory zahrnují astronomii, bakteriologii, biochemii, biologi a botaniku, chemii, entomologii, geologii aj. Pod technické nebo aplikované obory jsou zahrnuty konstrukce, geodézie, metalurgie, hutnictví, zeměměřičství, technologie, textilní obory apod. Lékařské obory zahrnují anatomii, zubní lékařství, všeobecné lékařství, porodnictví, dětské lékařství, oční lékařství, patologii, farmacii, fyzikální terapii, veřejnou hygienu aj. A konečně obory zemědělskými se rozumí zahradnictví, rybařství, lesnictví, veterinářství, agronomie apod. (*Statistical Year-book UNESCO 1963*, str. 246–248). Poslední poradu, v pořadí již desátou, konala komise školských odborníků při UNESCO na podzim v roce 1958.

¹⁸ *Données statistiques comparatives sur l'accès à l'enseignement supérieur en Europe*, UNESCO 1967, MINEURO/3b, str. 5.

Tabulka 5. Rozdělení vysokoškolských podle studijních oborů

Země	Rok	Celkem vysokoškolských	Obory									
			huma- nitní	pedagogické	umělecké	právní	sociálně- vědní	exaktní	technické	lékařské	země- dělské	ostatní
Belgie	1963	69 015	5 622	13 201	3 040	3 045	12 380	7 836	9 700	12 031	1 323	837
Francie ¹⁾	1964	367 701	122 972			74 267		113 084		57 378		
Kanada	1964	178 238	78 584	21 008	2 149	3 647	13 746	24 484	16 652	13 345	4 423	200
Švédsko	1964	62 023	30 519	896		2 897	2 763	9 614	7 358	6 411	764	
Švýcarsko	1964	30 488	6 846	338	931	2 513	5 274	5 555	3 478	4 822	692	39
USA ²⁾	1963	614 184	114 715	155 252	22 699	11 546	138 652	74 933	47 523	26 878	8 920	13 066
Velká Británie (Anglie a Wales)	1964	219 476	100 953	uvedeno v oborech humanitních			22 193	37 552	39 371	15 600	2 525	1 287
Bulharsko	1964	82 338	6 729	2 177	2 040	1 352	10 887	9 146	32 552	6 793	10 652	
ČSSR	1963	142 225	2 744	38 738	2 610	2 785	11 380	2 746	53 535	12 809	14 417	461
Maďarsko	1964	48 810	3 549	6 962	859	1 241	2 613	4 388	13 922	7 564	7 712	
Polsko	1964	231 224	19 017	20 887	6 910	12 589	38 154	14 879	75 194	21 666	21 928	
SSSR	1962/63	2 943 700										³⁾

¹⁾ Jsou uváděny pouze university. Pedagogika, umělecké obory, technické a zemědělské obory jsou na „Grandes Ecoles“ a vyšších odborných školách. Počty studentů pro rok 1964/65 jsou následující: pedagogika — 3 273, umělecké obory — 6 397, technické — 25 287, zemědělské — 3 349, (Statistical Year-book UNESCO 1965, str. 298).

²⁾ Je uveden počet absolventů. Anatomie a statistika jsou zahrnuty v přírodních vědách.

³⁾ Statistical Year-book UNESCO 1965, str. 268–301.

⁴⁾ Rozdělení vysokoškolských v SSSR podle oborů neodpovídá dělení, které používá UNESCO. Sta-

tistiky pro SSSR uvádějí dělení následující:

Průmysl a konstrukce	Spoje	Zemědělství	Právo a ekonomika	Zdravotnictví, tělovýchova a sport	Pedagogika	Umění a kinemato- grafo
872 600	146 700	246 400	161 900	188 900	759 600	19 400

jících humanitní a exaktní obory. Pro socialistické země jsou uváděny celkové údaje. Statistiky ze Sovětského svazu a z Maďarska jsou sice rozdělené podle oborů, přece však jsou oproti statistikám z kapitalistických zemí daleko souhrnnější a nerozlišují zejména mezi humanitními a pedagogickými obory a mezi exaktními obory a inženýrským studiem.

Statistická ročenka republiky Československé z roku 1957 uvádí, že v roce 1948/49 studovalo v Československu 23 032 vysokoškoláků technické obory a 40 369 posluchačů bylo na oborech univerzitních; v roce 1949/50 studovalo na vysokých školách technických 13 820 vysokoškoláků a na vysokých školách univerzitního směru 35 880; v roce 1950/51 bylo na technických 14 456 studentů a na universitách 23 007; v roce 1951/52 se zvýšil počet studentů technik na 17 782 a počet studentů universit klesl na 29 704.¹⁹ Od tohoto roku počet studujících na vysokých školách technického směru v Československu nepřetržitě stoupal a po vydělení učitelského studia z universit a ustavení zvláštní vysoké školy pedagogické v roce 1953/54 se poměr mezi počtem posluchačů universit a technik rychle měnil v neprospěch počtu studentů universit. V publikaci *Deset let rozvoje národního hospodářství a kultury Československé republiky* se uvádí, že v roce 1953 bylo zapsáno na vysokých školách technického směru 49,9 % vysokoškoláků a v roce 1955 již 53,6 %.²⁰ V příručce *15 budovatelských let (Stručný statistický přehled 1945—1960)* se píše, že v roce 1960 studovalo na vysokých školách technického směru 49,8 % posluchačů vysokých škol.²¹

Porovnejme teď rozdělení vysokoškoláků podle studijních oborů v jednotlivých zemích v první polovině šedesátých let. Tyto údaje můžeme sledovat v tabulce 5.

Absolutní čísla v tabulkách 4 a 5 jsme uvedli proto, aby si čtenář mohl učinit konkrétní představu o počtu posluchačů v jednotlivých zemích. Avšak sledovat tendence v rozdělení vysokoškoláků podle studijních oborů bude snazší, převedeme-li absolutní čísla na procenta. Přitom si budeme všimnat oborů pro naše srovnání

nejdůležitějších: humanitních, pedagogických, právních, společenskovědních, exaktních a technických. Pro první období (přelom čtyřicátých a padesátých let — tabulka 4) dostaneme tabulku 6.

Z tabulky je na první pohled patrné vysoké procento studujících technické obory v Maďarsku (27,9 %) a v Sovětském svazu (25,7 %) oproti ostatním zemím, kde je procento posluchačů těchto oborů daleko nižší: v Kanadě jen 13,0 %, v USA 8,5 %, v Belgii 11,6 %, ve Velké Británii 12,6 %. Maďarsko a Sovětský svaz také neuvádějí humanitní obory, ačkoliv tak činí všechny ostatní země. S výjimkou Belgie, která uvádí vysoké procento studujících práva a sociální obory, počty studentů humanitních oborů v kapitalistických státech vysoko převyšují počty posluchačů v oborech technických.

Je možno hledat různá vysvětlení: například, že obory humanitní jsou v Maďarsku a v Sovětském svazu zahrnuty v oborech pedagogických, neboť jejich procento je oproti ostatním zemím vysoké. V Maďarsku činí 21,0 % a v SSSR dokonce 48,7 %. Je také možno se domnívat, že vysoké procento technických oborů zahrnuje i obory exaktní, které jsou naopak v Kanadě a v USA připočítávány k oborům humanitním. V ostatních zemích jsou exaktní obory uváděny zvlášť a jejich procento je vysoké zejména ve Francii — 19,8 %, ve Velké Británii — 23,0 % a ve Švýcarsku — 19,0 %.

Avšak údaje téměř o patnáct let pozdější potvrzují uvedenou tendenci při rozdělování vysokoškoláků podle studijních oborů v jednotlivých zemích. Také v první polovině šedesátých let studovalo v socialistických zemích na vysokých školách technického směru daleko více vysokoškoláků než v zemích kapitalistických, jak ukazuje tabulka 7.

Počet posluchačů technických oborů v zemích socialistického tábora se pohybuje od téměř 30,0 % (v Maďarsku 28,5 %) do téměř 40 % (v Polsku 39,5 %), zatímco v kapitalistických státech nepřesál jejich poměr k ostatním 18,0 % (ve Velké Británii 17,9 %). Ve Francii je jejich počet výrazně nízký (6,2 %). Naproti tomu v ze-

¹⁹ Statistická ročenka republiky Československé 1957, str. 214.

²⁰ *Deset let rozvoje národního hospodářství a kultury v Československé republice 1945—1955*, Praha 1955, str. 98.

²¹ J. Auerhan v publikaci *Technika, kvalifikace,*

uvádí, že podíl studujících na československých vysokých školách technického směru v procentech byl v roce 1931 32%, v roce 1935 26%, v roce 1956 46%, v roce 1958 49%, v roce 1960 48%, v roce 1962 48% a v roce 1963 49%. (Praha 1965, str. 263.)

Tabulka 6: Rozdělení vysokoškolských posluchačů podle studijních oborů v %.

Země	Rok	Obory				
		humanitní	pedagogické	právní a společensko-vědní	exaktní	technické
Belgie	51/52	9,4	2,1	36,3	7,6	11,6
Francie	51/52	26,2		27,8	19,8	
Kanada	50/51	50,6	4,4	12,3	v humanitních oborech	13,0
Švédsko	1951	45,0		16,4		16,5
Švýcarsko	51/52	18,8		27,6	19,0	7,7
USA	49/50	51,4	11,7	11,2	v humanitních oborech	8,5
Velká Británie (Anglie a Wales)	50/51	47,0	v humanitních oborech	v humanitních oborech	23,0	12,6
Maďarsko	1949		21,0	17,9		27,9
SSSR	50/51		48,7	7,1		25,7*

* Údaje o ostatních socialistických zemích nepřinášíme, protože v tabulce 4 jsou pouze celkové počty vysokoškoláků bez rozlišení podle studijních oborů.

Tabulka 7: Rozdělení vysokoškolských studentů podle studijních oborů v %

Země	Rok	Obory				
		humanitní	pedagogické	právní a sociální	exaktní	technické
Belgie	1963	8,1	19,0	22,3	11,3	14,0
Francie	1964	33,4	—	20,2	30,7	6,2*)
Kanada	1964	44,1	11,8	9,7	13,7	9,3
Švédsko	1964	49,2	1,6	9,0	15,5	11,9
Švýcarsko	1964	22,5	1,1	25,5	18,2	11,4
USA	1963	18,6	25,3	24,4	12,2	7,7
Velká Británie	1964**)	46,0	—	10,1	17,1	17,9
Bulharsko	1964	8,2	2,9	14,8	11,0	39,5
ČSSR	1963	1,9	27,2	9,8	1,8	37,6
Maďarsko	1964	7,2	14,2	7,8	9,0	28,5
Polsko	1964	8,2	9,0	22,4	6,4	32,5
SSSR	1962/63	—	25,8	5,3	—	33,7

* Pro Francii vychází na technické obory 6,2%, připočteme-li všechny studující Grandes Ecoles, mezi nimiž je i 25 287 studujících inženýrství, jak je uvedeno ve vysvětlivce k tabulce s absolutními čísly.

** V oborech humanitních jsou započítáni také studující pedagogických oborů a práv.

mích socialistického tábora nepřesahuje u humanitních oborů počet vysokoškoláků ani v jednom případě 10,0 %, přičemž nejnížší je právě v Československu (1,9 %). V socialistických zemích studuje exaktní vědy podstatně menší procento vysokoškoláků než v zemích kapitalistických. V uváděných statistikách ze socialistických zemí je Československo i tady se svými 1,8 % na posledním místě. V kapitalistických státech neklesl nikde počet studujících exaktní obory pod 10,0 %, i když také tam je možno mezi jednotlivými zeměmi vidět určité výkyvy. Například ve Velké Británii došlo ke snížení z 23,0 % na 17,1 % při zvýšení počtu studentů technických oborů z 12,5 % na 17,9 %. Ve Francii však došlo naopak ke zvýšení počtu vysokoškoláků v přírodovědních oborech z 19,8 % v roce 1951/52 na 30,7 % v roce 1964. Také procenta studujících práva a sociální vědy v kapitalistických zemích vysoko převyšují jejich podíl v zemích socialistického tábora (kromě Polska, které se v těchto oborech vyrovná kapitalistickým zemím).

Docházíme tedy k závěru, že zatímco v socialistických zemích převažuje na vysokých školách procento posluchačů zapsaných v technických oborech, v zemích kapitalistických převažuje procento studujících obory humanitní, sociální a přírodovědní. Československo se svými 37,6 % vysokoškoláků na technikách se dostalo před Sovětský svaz (33,7 %), za Polsko (39,5 procent), a na poslední místo mezi socialistickými zeměmi v počtu studujících humanitní a přírodovědní obory.

Tuto skutečnost konstatovala také konference ministrů školství ve Vídni. Po srovnání obsáhlého statistického materiálu o školství evropských členských států UNESCO vyslovila názor, že v „zemích s plánovaným hospodářstvím vedou v počtech studentů zřetelně vysoké školy technické, po nich následují pedagogické ústavy a na posledním místě jsou univerzity. Naopak, v zemích s volnou ekonomikou stojí v čele univerzitní disciplíny (v roce 1959 83 %) a počty studentů vysokých škol pedagogických a technických jsou slabé.“²²

Zvyšující se tempo růstu vysokoškolsky kvalifikovaných pracovníků pro vědeckotechnický rozvoj a racionální řízení odpovídá vývojové tendenci ve světě. Je však

poněkud zarážející, že u nás došlo v tomto ohledu počátkem padesátých let přímo ke zlomu, a to nejen v poměru humanitních a tzv. aplikovaných oborů ve prospěch aplikovaných, ale také v tom, že se pronikavě snížilo i procento studujících přírodní vědy. Rozsáhlá demokratizace vysokého školství a změny v celém školském systému byly také provázeny úpravami učitelského studia, a to vesměs směrem od původní myšlenky pokrokových učitelů obou našich národů, pro něž bylo v roce 1946 velkým vítězstvím uzákonění vysokoškolského vzdělání na universitách.

Vysoké školství vyspělých kapitalistických států zachovává jistou rovnováhu mezi přírodními, technickými a společenskovědními obory (pod tento hromadný pojem zahrnujeme jak obory humanitní, tak i sociálněvědní, pedagogické a právní, jak je to u nás obvyklé). Naproti tomu v zemích socialistického tábora, a zvláště v Československu, je mezi společenskovědními obory a obory technickými velký nepochopitelný poměr, vesměs v neprospěch prvních. To má přirozeně vliv nejen na skladbu nej kvalifikovanější inteligence, ale také na způsob, jímž se mohou vysokoškolsky vzdělaní jednotlivci ve společnosti uplatnit. Jestliže například je už dnes zřejmé, že některé sféry technických oborů se zasykují a nejde už tolik o zvyšování počtu nově přijímaných studentů, ale spíše o kvalitu studia, vyplývá z toho, že uplatnění v těchto oborech znamená pro jednotlivce konkurenci. Naproti tomu v oborech humanitních, kde statistiky ukazují nedostatek vysokoškolsky kvalifikovaných pracovníků, je možno společenskou potřebu naplňovat bez konkurence a dokonce i od požadované kvalifikace upouštět.

Kvalifikační struktura vysokoškolsky vzdělané inteligence nutně ovlivňuje kulturní služby, jejich úroveň a rozsah. Porovnání počtu vysokoškolsky připravovaných odborníků pro jednotlivé sféry společenského života ukázal, že tato oblast je v Československu až na posledním místě. Přitom i pro Československo platí, že čím vyšší bude využívání vědy a moderní techniky, čím racionálnější bude organizace, tím rychleji bude růst terciární sektor, tím rychleji budou růst potřeba plynoucí z komplexnosti života a nároky spo-

²² Accès à l'enseignement supérieur du point de vue de l'origine sociale, économique et culturelle des étudiants, UNESCO 1967, MINEURUP, 4, str. 3.

lečnosti i jednotlivců na kulturní služby ve volném čase.

Ve výhledových materiálech o rozvoji československého školství do roku 1980 se tyto potřeby sice konstatují, ale konkrétně se ještě nepodařilo je vyčíslit v požadavku na rychlejší rozmach společenskovo vědního vysokého školství.²³

Humanitní a přírodovědecké vzdělání přirozeně nedávají pouze university. Mohou je poskytovat i vysoké školy technického směru. Avšak pozornost věnovaná této stránce výchovy vysokoškoláků na technikách může být pouze okrajová. Vysoké školy technické také právem kladou větší důraz na předměty společenskovo vědní než humanitní. Proto stojí za zamyšlení skutečnost, že u nás stále převažuje tendence k absolutnímu růstu studentů vysokých škol technických, s níž se počítá i nadále. Například do denního studia bylo v roce 1967 nově přijato na vysoké školy 24 503 posluchačů. Z toho na vysoké školy technického směru 12 712, na university 8 081, na pedagogické fakulty 3 460 a na vysoké školy uměleckého směru 250 nových vysokoškoláků.²⁴ To znamená, že na vysoké školy technické přijde 53 % všech nově přijatých studentů. I když počítáme se studijní úmrtností, přece jen lze předpokládat, že zhruba po čtyřech letech (tj. v roce 1971) začnou vycházet z vysokých škol absolventi v poměru, v jakém na vysoké školy přišli. Bude se opakovat situace, v níž jsme v současné době. Avšak rozmach terciárního sektoru se nemůže zastavit. Poroste i množství volného času, a s ním i potřeba speciálních kulturních služeb, které mohou na žádoucí úrovni plnit nejlépe odborníci s vysokoškolským humanitním vzděláním.

Se zvětšováním fondu volného času, v němž je jedinci dáno na vůli, jak s ním naloží, nesmírně záleží na tom, kdo zaplňuje jeho obsah, kdo řídí masové sdělovací prostředky, kdo vštěpuje určité postoje a hodnoty a dává jim jistou hierarchii a koneckonců tak neustále působí na výbuhy lidí. Fakta však ukazují, že jsme výchově odborníků pro tuto oblast věnovali dosud podstatně menší pozornost než

kapitalistické státy. Nejen jinde, ale hlavně u nás a v celém socialistickém táboře hrozí školským systémům nebezpečí, že si je „osedlají“ ty sféry, které objevily, že se ve školství skrývají téměř neomezené možnosti pro jejich vlastní záměry a cíle, jak na to upozorňují mj. američtí autoři J. W. Hanson a G. Brembeck.²⁵

Tato skutečnost by nás měla přimět k tomu, abychom strukturu vysokých škol a studijních oborů zkoumali také z hlediska potřeb kultury, s níž tvoří školství svébytný komplex. Ten pak může významně ovlivňovat společenskou rovnováhu a do značné míry garantovat nejen technický rozvoj, ale i kulturní pokrok. Vědeckotechnický rozvoj a ekonomický růst jsou jeho nezbytnou podmínkou, avšak nikterak ho nezaručují. Plně uznáváme, že vědeckotechnický rozvoj má své nositele ve vysoce kvalifikovaných odbornících. Dosud jsme však nepochopili, že také společenský a kulturní pokrok vyžaduje velké množství vysoce kvalifikovaných lidí ve speciálních oborech. Jen dlouhodobé a systematické vzdělání v humanitních oborech dává možnost kulturním pracovníkům, učitelům, společenskovo vědním badatelům a organizátorům kultury rozvíjet demokratizaci našeho kulturního života a řešit na žádoucí úrovni problémy lidských vztahů, citové a estetické výchovy, občanské a lidské odpovědnosti, jakož i vzájemného porozumění a tolerance uvnitř naší země i v mezinárodním měřítku.

Резюме

Мария Гулакова: Демократизация университетского образования в Чехословацкой социалистической республике и распределение слушателей по учебным специальностям в международном сравнении

Чехословакия в первой половине 60-х лет заняла в количестве студентов в сравнении с количеством населения пятое место в мире за США, СССР, Болгарией и Канадой. Однако и в остальных странах повысилось количество студентов от 50-х лет в несколько раз. В 28 европейских странах в 3,6 раза.

Уже в период между двумя мировыми войнами проявлялось стремление демократизировать образование в социальном смысле и приблизить его потребности экономики и раз-

²³ V úvaze o rozvoji školství do roku 1980 se o školství hovoří jako o aktivním mimoeconomickém faktoru vývoje společnosti a v souvislosti s tím se upozorňuje na to, že „těžiště společenského působení školství a jeho hlavní účinky pro vývoj společnosti leží v mimoeconomické oblasti“ (str. 3). Při posuzování variant dlouhodobého vývoje školství došlo ministerstvo školství k závěru,

že „rozvoj vysokého školství by neměl vycházet pouze z vývoje kvalifikační struktury, avšak mělo by se přihlížet také ke společenskému významu všeobecného humanistického vysokoškolského vzdělání“ (str. 48). [Materiál: Úvaha o rozvoji školství do roku 1980, vyd. MŠ, září 1967.]

²⁴ Tamtéž, str. 45.

²⁵ School and Society 1965, č. 2269, s. 500.

вития науки и техники. Обе проблемы большинство стран решает введением единой школы, в которой исчезают так наз. слепые переулки в школьной системе на низших степенях школ и устранением социальных и экономических барьер в доступе в высшие учебные заведения для детей из социально слабших слоев.

После второй мировой войны развитие науки и техники и социальнополитическая обстановка углубили напор общества и граждан на демократизацию школьного дела. Упомянутое развитие проявилось в росте глобального количества слушателей высших учебных заведений, а также в структуре видов высших учебных заведений и учебных специальностей. Однако между отдельными странами и странами принадлежащими к различным политическим системам существует значительная разница.

Количество слушателей технических специальностей в странах социалистического лагеря достигает почти что 30—40%, между тем как в капиталистических странах не превышает даже 18% глобального количества. Во Франции это проценто выразительно низшее. В странах социалистического лагеря ни в одном случае не превышает количество студентов на гуманитарных специальностях 10%, при чем самое низкое количество имеется как раз в Чехословакии 1,9%. В противоположность этому в капиталистических странах в большинстве случаев проценто студентов гуманитарных специальностей выше. В США 18,6%, что является, кроме Бельгии, которая указывает 8,1%, самым низким процентом между сопоставляющимися странами.

Довольно малое количество студентов социалистических стран, нежели стран капиталистических изучает точные науки. Однако и здесь Чехословакия находится на последнем месте (1,8%). В капиталистических странах нигде не понизилось количество студентов точных наук ниже 10%. Также самое и доля студентов права и социальной науки в капиталистических странах превышает долю студентов в странах социалистического лагеря (за исключением Польши).

В социалистических странах среди студентов преобладают проценто слушателей технических специальностей, между тем как в капиталистических странах преобладают студенты гуманитарных, естественнонаучных и социальнонаучных специальностей. Чехословакия со своими 37,6% студентов техник пошла перед СССР (33,7%) и за Польшу (39,5%). Однако и между социалистическими странами Чехословакия находится на последнем месте в количестве студентов гуманитарных и естественных наук.

Темп роста глобального количества студентов в Чехословакии отвечает тенденциям развития в мире. Однако в 50-х годах произошел поворот отношения в количестве студентов гуманитарных и так наз. апликационных специальностей. Значительно понизилось также проценто слушателей естественнонаучных специальностей. Однако капиталистические страны в отношении количества слушателей этих специальностей соблюдают определенную непре-

рывность и равновесие между техническими, естественнонаучными и гуманитарными специальностями. В Чехословакии наоборот технические специальности подавили остальные специальности. Это влияет потом и на состояние самой квалифицированной интеллигенции, следовательно и на качество культурных служб. Профессональная структура университетных квалифицированных работников не отвечает ни современным потребностям, тем менее отвечает потребностям дальнейшего развития третичного сектора, где согласно перспективе должна до 1980 года произойти предпочтения социальных служб, медицины, науки, школьного дела и культуры.

Односторонний упор на изучение прикладных специальностей, продолжающийся в Чехословакии уже много лет свидетельствует о том, что в управлении высшими учебными заведениями взяли верх узко экономические связи, ставящие под угрозу научное, экономическое и культурное развитие чехословацкого общества. Молодой генерации они мешают ознакомиться с гуманным культурным наследством мировой и отечественной мыслительной и культурной традиции.

Демократизация высших учебных заведений и школьного дела вообще, которая в Чехословакии произошла, осталась бы на половине пути, если бы она не стала также исходным пунктом демократизации всей культуры.

Научно-техническое развитие имеет своих носителей в высоко квалифицированных специалистах соответствующих специальностей. Общественный и культурный прогресс имеет всеобщее сказано своих носителей в творческой и художественной интеллигенции и в высоко квалифицированных людях в специально культурных специальностях. Только одновременное и систематическое образование предоставляет возможность преподавателям, общественно-научным исследователям и организаторам культуры развивать демократизацию культуры, заключающуюся в культивации общественных и человеческих отношений, в пониманию культуре и растущей потребности культуры в самых широких слоях, в свободном творчестве, толерантности и личной ответственности и всеобщей индивидуализации социалистических граждан.

Summary

Marie Huláková: Democratization of the University Education in Czechoslovakia and Division of Students according to Branches of Studies in International Comparison

As to the proportion of undergraduates in the total population, Czechoslovakia occupied, in the first half of the sixties, the fifth place in the world — after the USA, the Soviet Union, Bulgaria and Canada. Since the fifties, however, the number of undergraduates multiplied also in other countries: in twenty eight European countries it increased 3 times.

As early as the inter-war period, the endeavour to democratize education in the social sense and to approximate it both to the needs of economics and to the development of science and technique could be

observed. In the majority of countries both these problems are solved by introducing the uniform school which eliminates the so-called blind alleys of the school system occurring in the lower school grades, and by removing the social and economic barriers which children coming from the socially weaker strata have to overcome.

The post-war development of science and technique as well as the socially political situation intensified the social pressure in favour of the democratization of the school system. This became manifest in the growth of the global number of undergraduates as well as in the structure of the types of universities and technical institutes and of the branches of studies. Among the separate countries as well as among countries having diverse political systems there are, however, considerable differences.

The number of undergraduates studying technical branches in the socialist countries ranges from almost 30% to almost 40%, while in the capitalist states their proportion has not exceeded 18% of the global numbers. In France their percentage is conspicuously low. In the socialist countries the number of undergraduates studying humanistic branches in no case exceeds 10% and it is in Czechoslovakia, where it is lowest — 1.9%. In contrast to this, the percentage of undergraduates studying the humanistic branches in capitalist states is in most cases high: in the USA it is 18.6%, which — with the exception of Belgium admitting 8.1% — represents the lowest proportion among the compared countries.

Exact sciences are studied by a substantially lower percentage of undergraduates in the socialistic countries than in the capitalist countries. Even here, however, Czechoslovakia with its 1.8% occupies the last place. Nowhere in the capitalist countries did the number of undergraduates studying exact branches of science drop beneath 10%. Also the proportion of students studying law and social sciences in the capitalist countries exceeds their proportion in the socialist countries (except Poland).

In the socialist states the percentage of undergraduates studying technical branches predominates, whereas in the capitalist countries it is the percentage of undergraduates studying humanistic branches, natural science and social science that is dominant. With its 37.6% of technical students Czechoslovakia has got before the USSR (37.7%) and behind Poland (39.5%); however, even among socialist countries it occupies the last place with regard to the number of undergraduates studying humanistic and natural sciences.

The rate of the increase in the global numbers of students in Czechoslovakia corresponds to the developmental tendencies in the world. In the fifties, however, the proportion in the numbers of undergraduates studying the humanistic and the so-called applied branches was reversed. Also the percentage of undergraduates studying natural science greatly decreased. The capitalist states, however, show a certain continuity and balance in the proportions of undergraduates studying these branches. In contrast to this, in Czechoslovakia the technical branches removed all the others into the background. This fact influences the structure of the most qualified intelligentsia and consequently also the quality of cultural services. The branch structure of the workers with university qualification does not correspond even to the contemporary needs; much less does it correspond to the needs of the further development of the tertiary sector, where, in accordance with the prospective plan, the preference of social and medical services, science, the educational system and culture should be realized by 1980.

The one-sided emphasis on the study of applied branches which has prevailed in Czechoslovakia already for a number of years testifies to the fact that in managing university education, narrowly economic views endangering the further scientific, economic and cultural development of the Czechoslovak society have gained the upper hand. This also makes it impossible for the young generation to get sufficiently acquainted with the humanistic cultural heritage of both the universal and the national intellectual and cultural traditions.

The democratization of universities and technical institutes and of the school system in general that is taking place in Czechoslovakia would never be completed, should it not also become a starting-point of the democratization of the whole culture.

The bearers of the scientific-technical development are the highly qualified experts of the respective branches; generally speaking, the bearers of the social and cultural development are the members of the creative and artistic intelligentsia and the highly qualified people working in specialized cultural branches. Only long-term and systematic education enables the teachers, social-scientific researchers and cultural organizers to develop the democratization of culture which includes the cultivation of social and human relations, the understanding of culture and of the increasing need of culture in the widest strata, free creative work, toleration, personal responsibility and the general individualization of the socialist citizens.

Naše storočie vchádza do dejín ako storočie kybernetizovanej techniky, fungovania vysokoproduktívnych výrobných sil, revolučných vedeckých objavov a prevratných sociálnych zmien. V zhode s futurológmi vyslovujeme názor, že je to storočie, v ktorom veda nielen triumfuje, ale dosiahnutými výsledkami si vytvára pozíciu dominujúceho postavenia v ďalšom rozvoji ľudskej spoločnosti. Považujeme to za dôsledok pôsobenia celej štruktúry ekonomických, kultúrnych, sociálnych a politických činiteľov, tiež nie v poslednej rade ako dôsledok zmien, ktoré vyvolali revolúciu vo vede, vytvorili kategóriu vedeckotechnickej revolúcie. Hybateľom a nositeľom spomenutých procesov sú ľudia angažovaní v inštitucionalizovaných a neinštitucionalizovaných spoločenských skupinách efektívnych sociálnych systémov.

Vedeckotechnická revolúcia, jeden z faktorov spoločenského pokroku

K. Marx v období nerozvinutej kapitalistickej industriálnej spoločnosti vyslovil názor, že tvorenie bohatstva na základe veľkopriemyslu stáva sa menej závislým na dĺžke pracovnej doby a množstve nutnej práce, než na takých činiteľoch, akými sú celková úroveň vedy, stupeň rozvinutia technológie a uplatnenie tejto vedy vo výrobe.¹ História fungovania vyspelých industriálnych sociálnych systémov, hlavne v druhej polovici nášho storočia, potvrdzuje trvajúcu pravdu Marxových slov. Dnes človek pomocou modernej vedy dokonalejšie poznáva zákony prírody, sociálnych pospolitostí a myslenia. Má lepšie možnosti vytvárať optimálne podmienky pre uspokojovanie stále rastúcich materiálnych, sociálnych a kultúrnych potrieb. Najrozvinutejšie industriálne spoločnosti vstupujú vo svojom ďalšom vývoji do

epochy vedeckotechnickej revolúcie, ktorá spôsobuje nielen kvalitatívne zmeny v talite života týchto spoločností, ale ovplyvňuje tiež sociálne systémy nižšej úrovne.

Veda ako výrobná sil stavia do služieb ľudstva doteraz nevyužívané sily prírody, pomáha konštruovať systémy strojov na princípe autoregulácie, nachádza nové zdroje energie a vytvára také druhy materiálov, ktoré v prírode neexistujú. Intenzívny vstup vedy do výroby určuje rozvoj techniky, kvalitatívne mení ekonomiku, dosahuje rastúce úspory času na jednotku výroby, podmieňuje sociálnu oblasť života ľudí a tiež ďalší rozvoj vedy. Úloha vedy v súčasnej kapitalistickej a socialistickej industriálnej spoločnosti dostala sa do takého štádia, že je jedným z určujúcich faktorov spoločenského pokroku. Vzťah vedy, techniky a výroby vytvoril novú kvalitu objektívneho determinovania v ekonomike, čo vyjadrujeme tézou: Rozvoj výroby závisí predovšetkým na rozvoji a výsledkoch vedy. V dnešných vyspelých industriálnych spoločnostiach vo vzťahu spoločnosť — veda — technika — výroba fungujú nové determinanty a nastoľujú praktické a teoretické otázky týkajúce sa úloh a miesta prírodných i spoločenských vied v rozvoji súčasnej a budúcej spoločnosti.²

Kritika administratívno-direktívneho systému riadenia zo sociologického aspektu

Analýza nášho doterajšieho systému riadenia ukazuje, že v extenzívnej forme štátnej ekonomiky bol jednostranne zdôrazňovaný význam riadenia technicko-ekonomických faktorov, riadenie výrobcov, ľudí, nestálo v centre pozornosti, boli zanedbané a likvidované niektoré spoločenské a prírodné vedy — sociológia, sociálna psychológia, kybernetika a ďalšie. Výsledky týchto vied dosahované v bur-

¹ K. Marx, Úryvky z rukopisu *Náčrt politickej ekonomie*, Nová mysl číslo 6, 1956, 481.

² Podrobnejšie o týchto problémoch píše R. Richta a kolektív, *Civilizace na rozcestí*, Svoboda, Praha 1966.

žozných sociálnych systémoch boli metafyzicky kritizované, hoci hneď po politickom víťazstve socialistickej revolúcie, úroveň výrobných síl v našej ekonomike a nová kvalita výrobných vzťahov stavali úlohu vedecky poznávať a využívať zákony prírodných vied, techniky, technológie, ekonomiky, ale nie v menšej miere zákony a tendencie pôsobiace vo výrobe medzi riadenými ľuďmi, zákony v makroštruktúre i mikroštruktúre spoločnosti. Napriek tomu v priebehu rokov zakotvila metóda jednostranného zasahovania do výrobných síl. Technickoekonomické problémy riešili, na základe výsledkov prírodných vied, odborníci inžinieri, technici, už v menšej miere ekonómovia, ale sociálnou problematikou v menších-väčších ľudských pospolitostiach, v rodinách, v pracovných skupinách, v inštitúciách sa nezaoberali sociálni psychológovia ani sociológovia. Neboli včas vedeckými metódami zachytené signály, že centralisticko-prikazovací systém riadenia nevytvára dostatočný priestor pre pozitívne realizovanie ľudských subjektov, že človek je ustavične tlačенý direktivami, smernicami, vyhláškami, pokynmi a ďalšími byrokratickými formami inštitucionalizovaných centier do pozície usmerňovaného vykonávateľa príkazov „zhora“, že ak sa vyskytnú problémy, radoví pracovníci aj vedúci funkcionári čakajú na pokyny z nadriadenej inštitúcie. Tak sa postupne strácal revolučný elán, osobná iniciatíva, zodpovednosť; neschopnosť jednotlivcov sa v mnohých prípadoch skrývala za kolektívne rozhodnutia, verejná mienka začala tolerovať anonymitu nezodpovednosti v práci. Spomaľovalo sa tempo sociálnoekonomického pohybu.³ Akademik Sirácky negatívne javy toho obdobia charakterizuje slovami, že uniformita, konformizmus myslenia a zužovanie sféry okruhov problémov, riešenie otázok podľa hesiel a plánov, nie vždy slúžili rozvoju socialistickej spoločnosti. Následok toho bol, že sa sociálna (i socialistická) demagógia rozrástla, že osobný, rodinný, skupinový, regionálny záujem sa deklaroval za celospoločenský a že sa jednotlivci a skupiny bez náležitého uváženia vlastného prínosu do spoločenského fondu hrnuli za osobnými záujmami.⁴

Poznatky o systémoch riadenia v industriálnych spoločnostiach dokazujú, že pokiaľ v období priemyselnej revolúcie bolo dostačujúce, aby sa sústava riadenia opierala o výsledky prírodných vied, jej vrcholná fáza bola poznamenaná určitým rozvojom sociálnych vied a v postindustriálnej spoločnosti sa už nezaobide bez intenzívneho využívania spoločenských vied. Tento postulát je vyvolaný okolnosťami, že v tomto type spoločnosti sa veda dostala do takej polohy, kedy kvalitatívne mení svoju sociálnu a humanizačnú funkciu, mení čas a rozsah svojho pôsobenia. Je to univerzálne a sústavné pôsobenie vedy v ekonomickej, sociálnej a kultúrnej sfére života i vývoja spoločnosti. Skúsenosti, ktoré sme získali a ktoré sú tiež potvrdené praxou ďalších krajín s vyspelou ekonomikou, nedovoľujú, aby moderný systém riadenia koncentroval pozornosť len na technickú, ekonomickú a organizačnú stránku, na vecné činitele výrobných síl, aby riadenie ľudí-výrobcov ovplyvňoval v zuženej miere kvalifikácie kádrov, ich materiálnej zainteresovanosti na výrobe a propagovania morálnych stimulov.

Ľudský faktor, formálne a neformálne skupiny v systéme riadenia

Sústavu riadenia si vytvára spoločnosť, aby rozvíjala produktívne sily, aby bezkonfliktne reprodukovala svoj sociálny systém. Každý človek má konkrétne miesto v sociálnej triede, vrstve, skupine, má tiež svoje miesto v štruktúre výrobných síl, kde vstupuje do výrobných vzťahov, kde vyrába a kooperuje s inými ľuďmi. Jeho vedomie a cítenie reaguje na rytmus a výsledky pracovného procesu, na vznikajúce problémy, na kladné i záporné vzťahy medzi blízkymi spolupracovníkmi, na konfliktné situácie medzi vedením a vedenými, a nie s menšou intenzitou na prostredie a vzťahy v rodine, medzi priateľmi, v spoločenských a politických organizáciách, na vnútropolitickú a medzinárodnú situáciu. Človek-výrobca, občan, o všetkom premýšľa, vytvára si vlastné názory, ktoré sú adekvátne jeho intelektuálnej úrovni sociálnej a politickej zaangažovanosti, jeho príslušnosti do tej ktorej

³ Viď tiež M. Král a kolektív, *Věda a řízení společnosti*, Svoboda, Praha 1967, 236-237.

⁴ A. Sirácky, *Sociologický pohľad na problém človeka*, Pravda 26. 12. 1966.

formálnej a neformálnej sociálnej skupiny, sú viac alebo menej kritické a z hľadiska spoločenských skupín, tried, inštitúcií, sociálneho systému sú eufunkčné alebo dysfunkčné. Tento proces odohrávajúci sa v psychike, v emocionálnej oblasti a v intelektu vyúsťuje navonok do určitých individuálnych a spoločenských postojov, ktoré sú realizované účasťou jednotlivca i skupiny na spoločenskej praxi, predovšetkým v pracovnom procese, v sociálnej a politickej angažovanosti.

Industriálna spoločnosť skoncentrovala výrobné sily, teda tiež ľudí do fabrik, sídlisk, miest a veľkomiest. Dnešný človek, úmerne svojej psychofyzickej zrelosti, ale už od detstva, nezávisle na svojej vôli, žije vo formálnych a neformálnych skupinách, je členom svojej rodiny, príslušníkom určitej sociálnej vrstvy, spoločenskej triedy, národa, je členom záujmových organizácií, politických strán atď. Človek v modernej spoločnosti je odkázaný na kooperáciu v sociálnych skupinách. Žijeme v ľudskej spoločnosti s určitou objektívnou spoločenskou makroštruktúrnou i mikroštruktúrnou skupinovou väzbou. Individuálne postoje a roly nevznikajú izolovane, ich stimulujúcou a modifikujúcou základňou sú malé neformálne skupiny a z nich hlavne rodina. V malých skupinách začína elementárny humanizačný proces, ony sú bunkami, v ktorých prebieha sociálna, morálna, estetická, kultúrna, svetonázorová, politická výchova, tam sa začína formovať triedne sociálne vedomie. Mimo-riadne vážnu úlohu v sociálno-ekonomickom pohybe majú neformálne skupiny, ktoré fungujú v celej hierarchii inštitucionalizovaných, formálnych skupín. Pospolitosti formálne a neformálne majú tiež svoje postoje a roly. Kvalita týchto je vyvolaná pôsobením vnútorných zákonov determinovaných tou ktorou pospolitosťou. Vedecké sociologické poznanie štruktúry skupín, tam pôsobiacich zákonov je dôležité z hľadiska systému vedeckého riadenia a harmonického chodu sociálneho systému. Sociológia formálnych a neformálnych skupín, sociológia práce a priemyslu boli postavené na prvom sociologickom experimente, ktorý v roku 1920 viedol profesor Harvardskej university Mayo. Experimentátori objavili zákony pôsobiace v sociálnych skupinách. V každej formálne ustanovenej skupine spontánne

vzniká a funguje skupina neformálna, významujúca sa priamou osobnou a emocionálnou väzbou medzi príslušníkmi skupiny. V neformálnych pospolitostiach sa živelné vytvára nepísaný, nedeklarovaný kódex uznávaný a dodržiavaný každým jednotlivcom patriacim do neformálnej skupiny. Kódex determinuje postoje, roly a chovanie. Sila sankcií vyplývajúcich z kódexu býva pôsobivejšia než sankcie formálnych inštitúcií zabezpečované mocensko-donucovacími prostriedkami. Výsledok experimentu priniesol vedecké poznatky významné pre systém a procesy riadenia. Úroveň ekonomickej činnosti závisí na spokojnosti ľudí s vykonávanou prácou, na postoji k práci, na vzťahov medzi ľuďmi počas pracovného procesu i mimo neho, na korelácii formálnych a neformálnych skupín. Vyspelé industriálne spoločnosti tieto vedecké sociologické poznatky využívajú.

Nové sociologické javy spôsobené vedeckotechnickou revolúciou

Náš súčasný vývoj ukazuje, že sa postupne dostaneme na štartovaciu čiaru vedeckotechnickej revolúcie, ktorá posúva individuálny život, život mikroskupín a makroskupín do nových polôh. Nová sústava riadenia bola zavedená, aby na jednej strane optimalizovala objektívne a subjektívne podmienky ďalšieho spoločenského rozvoja, a na druhej, aby stimulovala pohyb výrobných síl, rozvoj kultúry a humanizmu cez ich sociálnu zložku, cestou rozvíjania a využívania vedeckotechnickej revolúcie. Všimneme si niektoré nové javy a problémy, ktoré preto, že náš sociálny systém je na uzlovej čiare ďalšieho vývoja, že nejestvuje socialistická empiria z vedeckotechnickej revolúcie, nebudú zbavené určitého hypotetizmu, ozrejmiť však dominujúce postavenie sociálneho činiteľa v tomto historicky významnom procese a tiež nutnosť vedecky, sociologicky poznať zákony, determinanty a tendencie pôsobiace v sociálnej oblasti a využiť ich v systéme riadenia pre akcelerovanie rozvoja socialistického sociálneho systému.

Sociálne systémy, ktoré prekročili hranicu svojho industriálneho vývoja, majú isté skúsenosti z fungovania vedeckotechnickej revolúcie. Mnohé z nich sú orientačnou prognózou pre naše postindu-

striálne štádium. Jedna zo skúseností ukazuje, že premena vedy na priamu výrobnú silu vedie k vysokej ekonomickej produktivnosti. Manipulovanie s novými zdrojmi energie, umele vyrobenými surovinami, využívanie autoregulačných zariadení, technickej a priemyselnej kybernetiky, nových technológií, vyžaduje nielen vyššiu kvalifikáciu pracovných síl, ale tiež častú prekvalifikovanosť. Vytváranie priestoru pre pôsobenie zákona hodnoty v ekonomike je ďalším stimulom pre zrychľovanie procesu kvalifikačnej a príjmovej denivelizácie a diferenciacie, pre vertikálny stratifikačný pohyb v sociálnej makroštruktúre. Realizovanie nedeformovaného socialistického princípu odmeny za prácu skrýva v sebe možnosti pre rozvoj konformity, ale tiež pre javy diskrepancie zo strany menej vyspelých alebo deklasovaných individuí a skupín. Kvalitatívne technické, technologické, štrukturálne a organizačné zmeny vo výrobe zvyšujú nároky na človeka, na pracovné skupiny, na reprodukciu pracovných síl. Pred terciárnym sektorom stojí úloha prejsť na spôsob práce predstihu ponuky pred dopytom.

Vedeckotechnická revolúcia intenzívnejšie realizuje Marxom objavený a formulovaný zákon úspory času. Štatistiky ukazujú, že v priebehu sta rokov v industriálnych sociálnych systémoch sa zmenšilo participovanie pracovnej doby na 24hodinovom dni z 55 % na 28 %, vznikol mimopracovný čas z väčšej časti vyplnený starostlivosťou o reprodukciu pracovnej sily. Kategória voľný čas vzniká až v období vedeckotechnickej revolúcie, kedy okrem zvyšovania produktivity práce, znižovania podielu živej práce vo výrobe, skracovania zákonom stanovenej pracovnej doby, rastu reálnych príjmov, zvyšuje sa kapacita i úroveň terciálneho sektora národného hospodárstva tak, že starosť o rozšírenú reprodukciu pracovnej sily klesá na minimum. Spoločnosť disponuje nie s mimopracovnou dobou, ale s časom, ktorý má kvalitu voľného času. K. Marx v *Nemeckej ideológii* podčiarkuje tento rys revolúcie slovami: „... vo všetkých doterajších revolúciách zostával nedotknutý spôsob činnosti, šlo v nich len o iné rozdelenie tejto činnosti, o nové rozvrhnutie práce medzi iné osoby, ale komu-

nistická revolúcia je namierená proti doterajšiemu spôsobu činnosti, odstraňuje prácu“.⁵ V súčasnosti jestvujú sociálno-ekonomické podmienky pre vznik a reprodukovanie kategórie voľný čas. Tento nový jav je bázou pre pozitívny rozvoj individuality, pre humanizovanie spoločnosti, ale skrýva tiež možnosť pre sociálne deštruktívnu činnosť, priživníctvo, kriminalitu, delikvenciu, amoralitu, pre vznik a rozširovanie javov, ktorých nositeľmi sú malé neformálne skupiny s nízkymi alebo úplne obrátenými etickými normami.

Vedeckotechnická revolúcia stavia nové podmienky pre realizovanie a reprodukciu životnej úrovne vyššej kvality, kde sociálnoekonomický pohyb sa neorientuje už na uspokojovanie základných potrieb, tento problém vyriešila spoločnosť vo svojom industriálnom štádiu. Fáza postindustriálneho vývoja, determinovaná vedeckotechnickou revolúciou, sa rozvíja v konzumnej spoločnosti, ktorá netrpí nedostatkom elementárnych a vyšších životných potrieb a preto má náročnejšie kritériá na životnú úroveň. Pozorujeme, že spoločenský záujem je vedený snahou dosahovať stále dokonalejších medziľudských vzťahov bez deformovaných predstáv o demokracii, bez nivelizovania hierarchie autorit a bez utopistických názorov o absolútnej sociálnej rovnosti v prvej etape komunizmu. Je to úsilie o pozitívne riešenie problému odcudzenia, hlavne vo fungovaní inštitúcií a činnosti aparátu v nich, pre ktorý manipulovanie s ľuďmi ako s vecami sa musí stať javom atypickým, postupne miznúcim. Rozvoj výrobných síl je nerozlučne spojený so všestranným rozvojom človeka, jeho kultúry, kvalifikácie, úrovne pripravenosti pre tvorivú prácu zbavenú foriem odcudzovania a nadobúdajúcu kvalitu životnej potreby. Pred spoločnosťou stojí požiadavka vytvárať podmienky pre plnšie sebarealizovanie človeka. Usmerňovanie využívanie vedy ako sociálneho, humanizačného činiteľa, likvidácia podmienok jej fungovania ako sily pripravujúcej katastrofu ľudskej spoločnosti, je v súčasnosti jedným z určujúcich faktorov životnej úrovne nielen v najvyspelejších industriálnych spoločnostiach, ale aj ľuďmi tretieho sveta.

⁵ K. Marx, B. Engels, *Spisy* 3, Praha 1958, 82.

Vyslovené názory na novú objektívnu situáciu vytvorenú vedeckotechnickou revolúciou a nároky na procesy riadenia v podmienkach politických vzťahov modifikujú základné kritériá na socialistickú demokraciu. Kvalita demokracie v jej teoretickom rozpracovaní na základe súčasného vedeckého poznania, ale hlavne jej realizovania v našej sociálnej praxi, stáva sa jednou z prvoradých zložiek životnej úrovne. Objektívne podmienky života spoločnosti postindustriálneho socialistického typu postulujú kvalifikovanú demokraciu, ktorej model bude riešiť 1. intenzívny rozvoj vedy a jej maximálne využívanie pri riešení problémov sociálno-ekonomického rastu a jeho rovnováhy, 2. vytváranie demokratických podmienok pre dosahovanie zásadnej, nie absolútnej, zhody jednotlivcov, sociálnych vrstiev a skupín v perspektívnych záujmoch na spoločenskom vývoji z aspektu vždy vyššej kultúry a humanizmu, 3. materiálne, sociálne a etické stimulovanie rastu kvalifikovaných kádrov pre všetky rozhodujúce profesie, tiež udržiavanie určitej kadrovej rezervy potrebnej pre blízkoperspektívne trendy modernizácie vo výrobe a kultúre, 4. zabezpečovanie progresívnych vývojových ciest spoločnosti prostredníctvom využitia socialistického štátu ako účelovej, mocenskej a demokratickej inštitúcie, ktorá bude vytvárať a zabezpečovať podmienky pre maximálne možnú likvidáciu všetkých foriem odcudzenia prejavujúcich sa v modernej spoločnosti.

Relevantným atribútom systému štruktúry inštitúcií je otvorenosť tohto systému. Ustanovizne, ktoré splnili svoje poslanie v spoločnosti, zanikajú a na základe nových potrieb vznikajú nové, adekvátne formálne skupiny a inštitúcie. Rozvojom sociálneho systému, prechodom na intenzívny typ ekonomiky a vyšší stupeň demokracie je postupne vytváraná nová štruktúra i systém formálnych a neformálnych skupín. Vo fungovaní inštitúcií latentne pôsobí tendencia regresu, dysfunkčnosti, ktorá v určitých okolnostiach dostáva formu negatívneho spoločenského javu — odcudzenia. Inštitucionalizované skupiny si vytvára spoločnosť k akcelarovaniu svojho vývoja, k tomu, aby činnosť inštitúcií uspokojovala určitú konkrétnu potrebu, aby slúžila svojim tvor-

com a nie preto, aby inštitúcia manipulovala s ľuďmi, ktorých reprezentuje. Pri analyzovaní organizácie, chodu, technického vybavenia a systému vedenia ustanovizní poznávame rôzne príčiny porúch vo fungovaní inštitúcií. V jednom prípade je to nedokonalá synchronizácia práce, disproporcia centralizmu a decentralizmu, lebo technická zaostalosť systému komunikácií nutných pre hladký tok informácií, tiež poruchy v medziľudských vzťahoch. V ďalších prípadoch to býva hypertrofia aparátu inštitúcie alebo jeho rozštiepenie, využívanie prostriedkov alebo autority ustanovizne k realizovaniu vlastných záujmov pracovníkov aparátu. Stáva sa tiež, že po určitom čase v činnosti inštitúcie sa zahŕnie prakticismus, práca podľa šablón, smerníc, vyhlášok, skostnatelý prístup v riešení konkrétnych problémov, že začnú prevládať konzervatívne postoje a snahy prekonať mieru centralizmu. Tuhá centralizácia dequalifikuje aparát. Prenáša a plní príkazy, pracovať podľa smerníc môže človek gramotný, ale nekvalifikovaný. S touhou centralizáciou je spojená tendencia utajovať obsah a metódy práce inštitúcie, obmedzovať možnosti širokej verejnej kontroly fungovania ustanovizne, vzniká prax jednosmerného uplatňovania sankcií „zhora dolu“, čo privileguje postavenie funkcionárov i aparát a dočasne vytvára podmienky nekvalifikovaným ľuďom vykonávať vo formálnej organizácii kvalifikovanú prácu. Inštitúcia sa stáva samoučelnou, stráca podporu tých, ktorí ju ustanovili a hoci bola zriadená v prospech človeka, začína s človekom manipulovať proti jeho vôli, vzniká a reprodukuje sa proces odcudzenia.

Prudké tempá v zmenách výrobnotechnických zariadení, modernizácia a vyššia technizácia, zmena technologických postupov, energetických a surovinových zdrojov, exponenciálne zvyšovanie produktivity práce, rast koeficientov morálneho opotrebovania výrobných techník, zmeny v štruktúre sociálnych skupín, v medziľudských vzťahoch, v etických a kultúrnych normách, nastoľujú problém adaptability. Ani jedna generácia výrobcov — robotníkov, technikov, inžinierov a zamestnancov nevystačí s kvalifikáciou získanou v mladosti, s prijatými a plnenými rolami, ale počas produktívneho veku musí niekoľkokrát meniť spôsob života a

práce⁶ a k tomu nadobúdať zodpovedajúcu kvalifikáciu. Nároky na adaptabilitu nebudú len vo smere človek—výrobná technika, pracovný predmet, ale tiež v nových medziľudských vzťahoch, v novej vyššej kultúre, v kvalifikovanej socialistickej demokracii a tiež v socialistickom type konzumnej spoločnosti.

Sociológia v systéme riadenia

Zložitosť sociálno-ekonomických procesov v období vedeckotechnickej revolúcie kladie veľké nároky na riadenie. Za substanciu systému riadenia považujeme proces racionálneho, vedeckého rozhodovania o najoptimálnejšej alternative fungovania riadených makrosystémov a mikrosystémov, štruktúr a prvkov, aby cieľové chovanie týchto bolo čo najefektívnejšie. Riadenie procesov prírodných alebo spoločenských predpokladá a) objektívne a presné poznanie stavu a možností, ktoré môžu nastať, b) zhodnotenie možností podľa nejakého hľadiska, účelu, cieľa, ako optimálnych lebo nepriaznivých, c) ovplyvňovanie pôsobiacich faktorov tak, aby sa realizovali optimálne alternatívy, zvyšovala ich pravdepodobnosť.⁷ Zdrojom pre tvorbu variant, alternatív sú vyhodnotené informácie o riadenej oblasti. Vedeckotechnická revolúcia zrychľuje tok informácií až do tej miery, že klasické metódy a prostriedky nestačia informácie registrovať. Keď v začiatkoch vývoja industriálnej spoločnosti rozhodoval o chode výrobného podniku jednotlivec—kapitalista na základe životnej, výrobnjej a komerčnej empirie, bez vedeckých analýz, nestačil na to už vo vyspelej industriálnej spoločnosti, a v období začínajúcej vedeckotechnickej revolúcie jednotlivec alebo skupina, inštitúcia riadiacich pracovníkov nie je schopná z pozícií naivného realizmu, praktikizmu, starými metódami zvládnuť zložité procesy poznamenané fungovaním kybernetických, autoregulačných priemyselných systémov. Psychofyzická, intelektuálna reagencia človeka je pomalšia než dynamika ekonomicko-sociálneho pohybu, ktorý má mikroformy i makroformy a realizuje sa v širokom okruhu. V samopočítacej technike, v technike spojenia, tiež v biológii sa udáva ka-

pacita priepustnosti informácií v bitoch za sekundu. Tento ukazateľ dáva možnosť porovnať rozsiahlosť informácií, výkonnosť komunikačných prostriedkov a spracovanie informácií. Ak porovnávame kapacitu človeka s kapacitou techniky strednej úrovne v tejto oblasti, dostaneme zaujímavý obraz. Zrakový kanál človeka prepustí 1 milión bitov, je to úroveň televízneho aparátu. Hmatový informačný kanál dosahuje 10 000 bitov, ako z technických zariadení rádio, telefón. Kanál informácií v mozgu prepustí 50—100 bitov, ako v spojovacej technike telegraf. Výskumy v Sovietskom sväze ukázali, že tok informácií vo výrobe má priemer 8—10 bitov, čo až päťnásobne prevyšuje psychofyzické možnosti človeka tieto informácie spracovať. V poslednej fáze pracovnej zmeny, keď výroba finalizuje, tok informácií sa 1,5—2násobne zvyšuje, ale krivka únavy človeka končiaceho prácu kulminuje. Moderné systémy riadenia túto disproporciu eliminujú využívaním kybernetických zariadení. Moderný počítač IBM 7094 vykoná prácu za 1 milióntinu času, ktorú by na to potreboval dobrý profesionálny matematik.

Riadenie v podmienkach vedeckotechnickej revolúcie z aspektov potrieb nášho sociálneho systému znamená teda taký proces rozhodovania a ovplyvňovania, ktorý vedie k žiadanému výsledku vývoja socialistického systému. Naliehavou úlohou je používať metódy riadenia nepoznačené subjektivismom, metódy vedecké, poznať a správne aplikovať zákony a tendencie, ktoré pôsobia vo vnútri systému riadenia. Riadenie zasahuje ekonomicko-sociálnu makroštruktúru zloženú z mikroštruktúr fungujúcich vo vzájomnej horizontálnej a vertikálnej väzbe. Aj systém riadenia tvorí inštitucionalizovanú štruktúru formálnych skupín a ich kvalitu určujú ľudia s výraznou subjektívnou a spoločenskou stránkou. Ľudia aktívne reagujú na činnosť vedúcich funkcionárov, posudzujú možnosti a účelnosť vyslovenia a presadzovania svojich názorov na zlepšenie koncepcie riadenia i ďalšie problémy, porovnávajú dosiahnutú životnú úroveň, a to nielen v relácii s našou minulosťou, ale tiež vo vzťahu k socialistickým a nesocialistickým sociálnym systémom s pri-

⁶ Podrobnejšie viď F. Kutta, B. Levčík, *Vlita práce*, Sociologický časopis 2/1966, 191.

⁷ M. Král a kol., *Věda a řízení společnosti*,

vedeckotechnické revoluce na změny v obsahu
Svoboda, Praha 1967, 49.

blízne rovnakým ekonomickým rozvojom. Rozmýšľajú tiež o tom, do akej miery sociálny systém, v ktorom žijú, aj systém riadenia vytvára priestor pre vznik a rozvoj nových materiálnych a kultúrnych hodnôt. Sú živelné, emocionálne vnímavé na momenty, v ktorých sa mení progresívna tendencia socialistického štátu a jeho inštitúcií na regresívnu, z fungovania zabezpečujúceho pokrok na fungovanie samoučelné alebo na inštitucionalizovanie konzervatívnych, nerevolučných síl (viď udalosti kultúrnej revolúcie v Čínskej ľudovej republike). Materiálny a duchovný život v spoločnosti vytvára svetonázorovú ideovú klímu, ktorá modifikuje formálne a neformálne skupiny, participuje na stimulovaní zákonov fungujúcich v týchto pospolitostiach, ale od momentu vzniku a počas fungovania inštitúcií tieto tiež reproduktujú stimuly pre modifikovanie špecifickej klímy, v ktorej sa inštitúcie nielen realizujú, ale aj určitým spôsobom stvárnajú.

Prax ukázala málo efektívnymi tie riadiace systémy, ktoré akcentovali len materiálne podmienky, orientovali sa na vecné činitele rozvoja. Vedeckotechnická revolúcia je závislá na všestrannom rozvoji človeka, spoločnosti. Ľudia sú tvorcami aj konzumentami hodnôt, oni podnecujú a uskutočňujú nielen rozvoj výrobných síl, ale tiež rozvoj sociálny a kultúrny. Systém riadenia v ekonomicky vyspelých krajinách má svoj objekt v činiteľoch vecných i osobných, skupinových, ľudských. Úloha posledných rýchlo rastie. Kvalifikačnou požiadavkou pre funkciu manažera je ekonomicko-technické vysokoškolské vzdelanie, vyvážené vzdelaním spoločenskovedným. Inštitucionalizuje sa nová vedecká disciplína „human relations“. Táto pripisuje rozhodujúci význam vo výrobných silách ľudskému faktoru, vychádza z tézy, že ľudia dokážu vrcholné výkony vtedy, keď sú všestranne spokojní.

V našom sociálnom systéme prebiehajúci proces premeny ekonomiky na intenzívny typ vyvoláva spoločenskú potrebu inštitucionalizovať vedu o riadení. Skúsenosti z fungovania tejto v iných krajinách ukazujú, že hlavnou úlohou novej spoločenskej vedy je skúmať, objavovať, formulovať zákony, kategórie pôsobiace v objekte riadenia (vo vecných i osobných činiteľoch), v systéme riadenia a v or-

ganizácii práce. Táto veda je konglomerátom viacerých spoločenských vied, v ktorých psychológia, sociológia a ich interdisciplíny majú významné postavenie.

Zložitosť, dosahovaná stále vyššou kvalitou výrobných síl a vzťahov v období vedeckotechnickej revolúcie prinášajú veľa nového do spoločenskej praxe, v dôsledku čoho sa zintenzivňuje boj starého, dožívajúceho alebo dožitého s novým, v ktorom sú zárodoky ďalších budúcich stupňov vývoja. Robotníci a technici, inžinieri, vedeckí pracovníci a zamestnanci žijúci v sociálnej štruktúre, vo formálnych a neformálnych pospolitostiach, majú schopnosť viac-menej správne rozpoznať objektívne či subjektívne zdroje konfliktov a nie v ojedinelom prípade aj spôsoby ako ich prekonať, aby neprekážali v ďalšom vývoji. Včasný zachytenie signálov o spomenutých procesoch, skúmanie a poznanie spoločenských vzťahov, vedecká sociologická analýza získaných informácií z výskumov, anket a ďalších metód empirickej sociológie sú jedinečným materiálom pre obohatenie teórie vedeckého riadenia. Fakty sústredené nesociologickými metódami sú jednostranné, tendenčne vyberané, slúžia subjektívnemu a voluntarizmu, dovoľujú ilustrovať nevedecké tvrdenia, ktoré, keď aj vo vzdialenej budúcnosti, troškotajú v kritériách vedy a života. Vedecký sociologický výskum vyberá také fakty, ktoré reprezentujú totalitu skúmaného problému, ktoré umožňujú objaviť v nich objektívnu pravdu. Kvalita sociologického výskumu je v exaktnosti, objektivite a vedeckosti. Sociologická výskumná práca vytvára spoľahlivú základňu pre nutné korekcie, operatívne zmeny v plánoch, vo vytyčovaní postupných cieľov, v metódach postupu, v jeho zrychľovaní alebo spomaľovaní. Skúsenosti nás poučili, že v socialistickom sociálnom systéme nepôsobí automatizmus konformnej činnosti jednotlivcov a pospolitostí. Výskumy dokázali, že aj konformná činnosť môže byť z aspektu jej intenzity viac alebo menej graduovaná. Sociológia nám dáva možnosti vedeckými metódami študovať subjektívne činitele ľudského skupinového konania, ktoré vedú k činnosti konformnej alebo až k radikálnemu nekonformizmu. Zavádzaná nová sústava riadenia postuluje maximálnu identifikáciu jednotlivcov i skupín s jej cieľmi a

metódami, vyžaduje reprodukovat a maximalizovat konformizmus. Aká by bola platnosť tohto systému riadenia, keby nie v prospech, ale proti pôsobil subjektívny činiteľ, ľudia, keby títo do svojej činnosti nevložili tvorivosť, iniciatívu, elán, kladný osobný a skupinový postoj, keby štatút formálnych a kódex neformálnych skupín si ostro protirečili?

Problematika pozitívneho fungovania byrokratických organizácií zo štruktúrou hierarchie formálnych autorít, otázky vertikálnych a horizontálnych, priamych alebo sprostredkovaných komunikácií ako podmienkyčasnej a pravdivej informovanosti, javy konfliktu, preťažovania rolí, preorganizovanosti a ďalšie, ktoré majú negatívne dôsledky na sociálneho činiteľa, môžu byť vedecky poznané sociologickým skúmaním. Sociológia svojimi metódami poznáva jednotlivé stránky spoločenských procesov, výsledky svojho bádania sústreďuje ako verifikovaný materiál z hľadiska spoločenských cieľov kladný alebo záporný, môže preto slúžiť riadiacim orgánom ako podklad pre usmerňovanie ekonomického, sociálneho a kultúrneho života spoločnosti, pre pozitívne fungovanie systému riadenia, ktorý akceleruje vývoj. Sociologické rozborý vedeckotechnickej revolúcie budú nachádzať nové súvislosti medzi vedou a technikou, ekonomikou a ekonomikou, ich pôsobenie na spoločenské vzťahy. Sociológia hrá úlohu objektivizujúceho činiteľa pre systém vedeckého riadenia, ktorý bez cieľového využívania výsledkov sociologických výskumov nemôže bezporucho a efektívne fungovať. Tento praxou preverený fakt bol jedným z dôvodov, prečo v socialistických krajinách bola sociológia inštitucionalizovaná.

Резюме

Виллам Лешницки: Социология в системе управления

Научно-техническая революция в развитых социальных системах становится одним из решающих факторов общественного прогресса, так как она обуславливает интенсивное экономическое и социальное развитие. Научное управление уже в прошлом было постулатом индустриального общества. Начинаясь эпоха революционных изменений в науке и технике акцентирует требование научности в руководящей работе. До сих пор существующие опыты современных обществ показывают, что односторонняя ориентация на техническо-

экономические факторы производственных сил, подход к проблематике управления из позиции наивного эмпиризма и продление административно-директивных способов управления, поддерживают научно необоснованную аппликацию экстензивной модели развития тогда, когда в данном обществе не имеется для этого экономических, социальных и культурных условий. Упомянутые факторы действуют замедлительно.

Результаты социологических и экономических анализов экспоненциального роста производительности труда в условиях использования современной техники, автоматизации и кибернетики, искусственно изготовленного сырья и новых видов энергии, иллюстрируют продолжающееся понижение доли живого труда в производстве, более эффективное использование закона экономии времени, рост вне рабочего и свободного времени, но одновременно также повышение специфического веса социального фактора, структурированного в неформальных и формальных группах. Научное познание деятельности неформальных социальных групп, как спонтанно возникающей составной части формальных групп, искание подходящих стимулов для оптимизации внутренних отношений между ними, создает одну из задач в ведущих процессах. Следовательно регулировка и управление социальным компонентом производственных сил является необходимой составной частью современной системы научного управления. Социология и социальная психология имеют здесь свои теоретические и эмпирические задания.

Научно-техническая революция вызывает новые социологические явления. Наука как производственная сила производит экспоненциальный рост морального употребления производственных средств, детерминирует процессы модернизации техники, технологии и организации. Актуальность является частая перекалфицированность продуктивно активных лиц, ликвидация негативного социального явления — нивелировки, дифференциации заработка и потребления. Высокие требования предъявляются на эластичность психической и социальной адаптивности в институционализированных и неинституционализированных группах. Наблюдаем динамизацию вертикального и горизонтального стратификационного движения. Положительными или отрицательными являются градулированные явления конформиты и дискрепанции. В новых аспектах находятся проблемы отчуждения, критерии на социалистическую демократию и действие институций.

Если оцениваем систему управления с точки зрения теории информации и кибернетики, то социология в этом случае выполняет роль научно разработанной возвратной силы, сигнализирующей обстановку в социальной области. Открывает, изучает законы категории детерминанты, каузальности, связности и тенденции, действующие в объекте управления, в личных факторах производственных сил, а также в системе управления. Социологический материал о социальных факторах дезсубъективизирован, лишен наивного реализма, сектанских взглядов и утопизма, является

научной основой для процессов решения. Результаты социологических исследований представляют серьезный информационный канал для необходимых коррекций, оперативных изменений в планах, ускорения или замедления хода в экономическом и социальном движении, для создания вариантов решения. Социология в научной системе управления является верификующим и объективизирующим фактором его действия.

Summary

Viliam Leschnitzký: Sociology in the System of Management

The scientific-technical revolution in the developed social systems is beginning to represent one of the decisive factors of social progress and determines the intensive economic and social development. Already in the past, however, the scientific management became a postulate of the industrial society. The beginning epoch of revolutionary changes in science and technique emphasizes the requirement of a scientifically orientated managerial work. So far the experience of modern societies has revealed that the one-sided orientation towards the technical and economic factors of production forces, the approach to the problems of management from the standpoint of naïve empirism as well as the continued use of the administratively directive method of management promote the scientifically unjustified application of the extensive developmental model at a time when, in the given society, the corresponding economic, social and cultural conditions no longer exist. The mentioned factors produce a retarding effect.

The results of sociological and economic analyses of the exponential growth in the productivity of work under the conditions of utilizing modern technique, automation and cybernetics, artificially produced raw materials and new sorts of energy illustrate the continuing decrease in the share of live work in production, a more effective application of the law of time-saving, the increase in free time and leisure, but simultaneously also testify to the increase in the specific weight of the social factor structured in informal and formal groups. It is the scientific understanding of the activity of informal social groups as a spontaneously arising component of formal groups, the search of suitable stimuli for the optimalization of their

mutual relations, that form one of the tasks of the managing processes. The regulation and management of the social components of the production forces, therefore, represent a necessary part of the modern system of scientific management in which sociology and social psychology have theoretical and empirical tasks of their own.

The scientific-technical revolution calls forth new sociological phenomena. Science as a productive force causes the exponential growth of the moral wear of the production means and determines the processes by means of which technique, technology and organization are modernized; the frequent overqualification of productively active persons, the liquidation of the negative social phenomenon of levelling, the differentiation in income and consumption become topical problems. High are the requirements on the flexibility of psychical and social adaptability in the institutionalized and non-institutionalized groups, as well as on that of these groups in the social microstructure and macrostructure. A dynamization of the vertical and horizontal stratification movements may be observed. The graduated phenomena of conformity and discrepancy are either positive or negative. The problems of alienation, the criteria of socialist democracy and the functioning of institutions are seen from new aspects.

When judging the system of management in terms of the theory of information and cybernetics, we find sociology performing the role of a scientifically elaborated feedback signalizing the situation in the social area. It discovers and studies laws, categories, determinants, causalities, connections and tendencies operating in the object of management, in the personal factors of production forces and also in the system of management. The sociological material referring to the social factors is desubjectivized, deprived of naïve realism, sectarian views and utopism; it forms the scientific basis for the decision-making processes. The results of sociological researches represent a solid information channel for necessary corrections, for operative changes in plans, for the acceleration or retardation in the economic and social motion, and for the purpose of creating decision-making variants. Sociology is the verifying and objectifying factor of the functioning of the scientific system of management.

Prolegomena k integrální antropologii (Několik poznámek)

KAREL MÁCHA

Fakulta sociálních věd Karlovy university, Praha

Tuto úvahu připisují dr. Františku Fajfroví k jeho vědeckému i životnímu jubileu.

V této úvaze bych se chtěl pokusit o zpřesnění¹ relevantní struktury obecné teorie lidských vztahů s cílem, aby bylo porozuměno ideji integrální antropologie lépe než dosud.

Dílčím cílem této úvahy je rozlišení mezi integrální antropologií a humanologií. Považuji toto rozlišení za důležité nejen z hlediska prakticko-instrumentálního smyslu integrální antropologie pro konkrétní vědy, ale zejména proto, že se v naší příslušné odborné literatuře stále setkáváme s nediferencovaným a strukturálně vágním užíváním pojmu „filosofická antropologie“ (což je patrně produktem určitého dnes snad již historického období ve vývoji odborné terminologie na přechodu od někdejších koncepcí materialistického pojetí dějin k moderní sociologii).

Teoretická východiska integrální antropologie

Která základní teoretická východiska opravňují pojem integrální antropologie?

1. Předně, určení člověka jakožto primárně *aktivní bytosti* (toto určení se zdá být v dané souvislosti přesnější než určení, kterého užívá Gehlen, když pojednává o člověku jakožto „jednající bytos-

ti“ — sám pojem jednání není v literatuře analyticky jednoznačně určen a v Gehlenově případě připouští, jak známo, také biologizující výklad.²

Oproti tomuto Gehlenovu určení člověka jakožto „jednající bytosti“³ znamená určení člověka jakožto „primárně aktivní bytosti“⁴ hlubší souvislost s dnešním fenomenologicko-sociologickým⁵ a dialekticko-sociologickým⁶ směrem studia člověka, který dnes představuje pro sociologii možné východisko ze vznikající krizové situace. Kromě toho je tu odlišnost zcela věcná. Je-li pro člověka jako „jednající bytos“ motiv totéž jako *causa causans*, a jednání totéž jako *causa causata*, pak pro určení člověka jakožto „primárně aktivní bytosti“ jsou oba tyto pojmy strukturálními aspekty (ovšem historicky odlišitelnými) téže sociální entity. Dále, nelze podceňovat korespondenční moment vzhledem k Marxově analýze lidské podstaty, k teoretickému východisku univerzálně působícímu na dnešní sociologickou literaturu.

Člověk jakožto bytos primárně aktivní je kromě toho faktickým konstitutivem moderní kulturní a sociální antropologie.⁶

2. Kterákoli věda o člověku vyžaduje studium „antropologického pozadí“ (řečeno v této obecnosti) jako své východisko. Antropologické pozadí umožňuje bezpeč-

¹ Mám na mysli metateoretické zpřesnění toho, co jsem se pokusil nastínit ve své studii *Mezičludské vztahy v moderní společnosti* v přístupnější podobě, v objektivním jazyce; integrální antropologie však bezpochyby vyžaduje užiti meta-jazyka.

² Viz zejména: A. Gehlen, *Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt*, 7. vyd., Frankfurt am Main — Bonn 1962, passim, zejména str. 10. Na druhé straně, Gehlenova koncepce měla ve své době nepopíratelný význam zejména pro integraci antropologického studia, a přestože Gehlen je dnes z mnoha stran kritizován, považuji jeho zásluhu o studium antropologické sociologie za mimořádnou. (Podrobněji k tomu viz *Mezičludské vztahy v moderní společnosti*, Bratislava 1967, str. 202n.

³ A. Gehlen, *Antropologische Forschung*, Reinbeck 1965, 4. vyd., str. 17.

⁴ Tuto orientaci dnes nejvyhraněněji vyjadřují

pravděpodobně J. Berger — T. Luckmann (*The Social Construction of Reality*, New York 1965), když konsekventně odlišují svět a metasvět, realitu a konstrukci reality, a když pokládají realitu za vysvětlitelnou jediné v rámci strukturálně defini-torního modelu.

⁵ Mám na mysli zejména frankfurtskou školu jako celek, především však skvělou práci Jürgena Habermase *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Neuwied am Rhein und Berlin, 2. vyd., 1965), zejména kap. V. (*Sozialer Strukturwandel der Öffentlichkeit*, str. 157n). Viz též: J. Habermas, *Kritické a konzervativní úkoly sociologie*, v: *Dialektika a sociologie*, Praha 1967, str. 75n.

⁶ Viz k tomu Kluckhohnovu úvahu o antropologickém problému hodnotové relativity člověka Clyde Kluckhohn, *Culture and Behavior*, Free Press of Glencoe, 1962, str. 272n (*The Anthropological Contribution*).

nost orientace dílčích věd,⁷ pokud uznávají relevantní strukturu příslušné obecnější teorie.

Antropologické pozadí konkrétních věd je v tomto aspektu identické s reálnou axiologií lidského jednání. Lidský hodnotový svět zde není odvozen z metafyzického hledání „posledního smyslu“ člověka; hodnotový systém je zde svého druhu konstrukcí reality, odvozenou z lidské praxe pojaté v univerzálním smyslu.

Jak poznamenává Jürgen Habermas, antropologické pozadí jeho sociologie se má vzhledem ke konkrétním vědám podobně jako v jiném vztahu se má psychologie k psychoanalýze,⁸ která v určitém historickém období sehrává analogickou roli pro rozvoj vědy o člověku jako moderní koncepce obecně pojaté antropologie.

Tento bod lze stručně shrnout ve větu, že analýza antropologického pozadí je nej-přirozenějším předpokladem dnešního studia člověka.

3. Vzhledem k idealistickým motivům filosofující antropologie (jak se s ní setkáváme zejména na přelomu století)⁹ možno poznamenat, že integrálně pojaté studium člověka hledá elementy stabilizující lidskou aktivitu jednoznačně v lidské praxi samé. Aniž by bylo nutno riskovat nedi-ferencované určení kategorie „praxe“, poznamenejme, že antropologická dimenze studia člověka tvoří svá pravidla imanentním určením sebe sama.

4. Praxe ve zvoleném smyslu budiž chápána jednoznačně jakožto *praxe specificky lidská*. (Zde je třeba koncepčního odlišení od filosofických sekvencí vyplývajících z Gehlenova stanoviska, které pokládá „pudovou strukturu“ společnosti za „prvou přirozenost“ člověka a lidskou kulturu za „druhou přirozenost“). Jestliže nespecifický aspekt lidské praxe byl prakticky až dosud legitimní pro antropologii biologickou (a v jistém smyslu snad i pro antropologii kulturní, např. pro koncepci

Murdockovu), pak diferencované studium antropologického pozadí věd o člověku vyděluje člověka (jako specificky definovanou bytost) jako první předpoklad své oprávněnosti.¹⁰

5. Předpokládáme-li, že kategorie lidské *aktivity* je substrátem obecně antropologického přístupu, předpokládáme tím i strukturální souvislost této kategorie s konkrétními antropologickými teoriemi, resp. strukturální určitelnost této kategorie. Předpokládejme tedy, že *lidská aktivita je autoreglativní systém procesů a vztahů situovaných v trojúhelníku „příroda-potřeba-hodnota“, přičemž obsahová struktura této aktivity je v podstatě identická se všeobecnou polarizací lidského bytí*. Toto stanovisko není relativismem, nýbrž *relacionismem*, zabraňujícím (eventuální) abstraktní hypostázi pojmu lidské aktivity, aniž by invokoval strukturální deformace.

Pojem „autoreglativního systému“ (v sociologii dnes běžný), který byl získán zejména díky komparativním studiím různých kultur, se v dimenzi lidské aktivity současně stává pojmem *funkcionálního systému*, jenž odpovídá povaze lidské orientace ve světě a umožňuje i odpověď na otázku smyslu.¹¹

6. Antropologické pozadí není absolutně neproměnnou veličinou, a tudíž koncepce člověka jakožto *specificky určené* bytosti není totožná s kvietistickou koncepcí člověka jakožto nespecifického zvířete (Nietzscheho věta o člověku, který je „noch nicht festgestelltes Tier“, se pro celou jednu periodu filosofující antropologie stala teoretickým východiskem). Je tedy nejen konstitutivním principem člověka, nýbrž současně jeho *emancipativním* principem.

7. Antropologické pozadí konkrétního studia člověka se nezbytně promítá do konkrétních časoprostorových dimenzí, a musí respektovat zejména distanci lidského

⁷ Jak praví Karl Mannheim, dílčí hodnotící kritéria jsou obsažena implicitně v konkrétních vědách, kdežto hodnotové kritérium vzniká ze základní vědy a plní vzhledem k dílčím kritériím funkci analýzy antropologického pozadí lidské aktivity. (Viz k tomu: K. Mannheim, *Zum Problem einer Klassifikation der Wissenschaften*, in: *Wissenschaftssoziologie*, Berlin – Neuwied am Rhein 1964, str. 155.

⁸ J. Habermas, *Anthropologie*, Fischer Lexikon Philosophie, str. 34.

⁹ Viz k tomu např. Popelové analýzy motivů Nietzscheho antropologie (*Rozpad klasické filosofie. Vznik soudobého filosofického schizmatu*, Praha 1968, str. 238n). – Srv. též: Ernst v. Aster, *Ge-*

schichte der Philosophie, Stuttgart 1963, 14. vyd., str. 369n.

¹⁰ Toto hledisko vyjádřil Ernst Topitsch ve své analýze vztahu sociálních a přírodních věd, když zdůraznil obecně dialektickou bázi vzájemné vazby dějinné společenské skutečnosti a přírody. Viz k tomu: E. Topitsch, *Das Verhältnis zwischen Sozial- und Naturwissenschaften*, in: *Logik der Sozialwissenschaften*, vyd. Ernst Topitsch, Köln – Berlin 1965, str. 63.

¹¹ Viz k tomu: Elias Siberski, *Untergrund und offene Gesellschaft. Zur Frage der strukturellen Deutung des sozialen Phänomens*, Stuttgart 1967, str. 233n. (Die Geltung der Deutung und die Deutung der Geltung).

času jakožto nejdůležitějšího koordinátu lidské aktivity.¹²

V tomto smyslu pak se obecně antropologické určení člověka zprostředkované pojmem „aktivita“ transponuje do kategorie „lidské práce“ v jejím abstraktním i konkrétním určení.¹³

Tři dimenze relevantní struktury integrální antropologie

Pokusme se z těchto východisek definovat vědní charakter možného integrálně antropologického přístupu k člověku.

Pojmy „věda“, resp. „vědy“ a „filosofie“ zde navzájem konfrontují své základní otázky. „V době úplné emancipace sociologie od filosofie není právě moderní ptát se po jejich vnitřním vztahu“, říká H. J. Lieber. „... přesto však... právě jen analytické vytyčení otázky tohoto druhu, s cílem prohlédnout fenomény ideologizace ve společnosti, může jak filosofii, tak sociologii navrátit jejich osvětlenou úlohu ve společnosti.“¹⁴ Toto v sociologické literatuře neobyčejně vzácné konstatování umožňuje položit otázku po vědním charakteru integrálního studia člověka.

Joseph J. Spengler, když od sebe odlišuje „pozitivní vědu“ a „normativní vědu“, praví: „*Pozitivní věda* může být definována jako celek systemizovaného poznání, týkajícího se daného objektu; *normativní* či *regulativní věda* pak jako celek systematizovaného poznání týkajícího se kritérií toho, co by mělo být, týkající se tedy ideálního jakožto rozlišeného od aktuálního...“¹⁵

V daném případě jde o „regulativní vědu“, o níž budiž předpokládáno, že jejím ontickým substrátem je množina „pozitivních“ vědních problémů ve smyslu Spenglerovy taxonomie. Jakožto „regulativní věda“ je integrální antropologie ideálně typizovaným systémem obecných určení, specifickou konstrukcí skutečnosti, hledající korespondenci s realitou.

Nejde však jen o rozlišení pozitivní a regulativní vědy (mimořádně, podnícené u Spenglera ne zcela neoprávněně někdejšími rozlišováními věd na „nomotetické“ a

„idiografické“). Kromě toho je vůbec nejzákladnějším problémem této úrovně překlenutí stávajícího rozporu pozitivistického a humanistického trendu; v tomto kontextu je integrální antropologie podrobována analýze z hlediska „hodnocení“.

Ze strukturálně analytického hlediska lze v hodnoticím procesu kterékoli obecné vědy rozlišit tři kritéria:

- a) transcendentální, resp. ontologické kritérium hodnocení (resp. korespondence výroku realitě);
- b) formální, resp. logické kritérium hodnocení (to, co je v rámci dané relevantní struktury myšleno jako pravdivé s logickou nutností, je pravdivé);
- c) psychologické kritérium hodnocení (každý výrok konsekventní v rámci dané teoretické konstrukce a plně doprovázený „tedy“ pocitem evidence, je psychologicky pravdivý).¹⁶

Je dále logické předpokládat, že v integrálním modelu člověka jde o dialektickou totalitu všech těchto tří momentů téhož stanoviska, resp. tří hodnoticích stanovisek.

Na tomto místě bych chtěl poznamenat — v určité distanci od stávající glorifikace „hodnotově prosté“ sociologie u nás —, že hodnotící hlediska vyvěrající z adekvátního použití integrálně antropologického stanoviska jsou nejpřirozeněji *realistická* (resp. *materialistická* — podle toho, máme-li na mysli praktickovědecké nebo filosofické stanovisko). Obava před hlediskem materialismu, jak kdysi poznamenal Hayes, vychází obvykle z dvojího zdroje: jednak z představy, že hledisko materialismu zničí morální hodnoty (že totiž, přistoupíme-li na strukturální výklad světa, pozbude lidská aktivita morální kvality) a jednak z představy, že vědecko-materialistické stanovisko může paralyzovat motivy morálního jednání a že lidská aktivita se zredukuje na strohous praktickoinstrumentální sociotechniku. Přestože hledisko materialismu bylo u nás neméně než dvacet let proklamováno, ve skutečnosti nebylo prakticky prosazeno, naopak téměř totálně se zdiskreditovalo a stojíme tedy

¹² Viz k tomuto problému nesmírně inspirativní studii Jeana Fourastié, *Les 40 000 heures*, Paris 1965, zejména 3. díl, pojednávající o lidstvu 21. století.

¹³ Viz k tomu: K. Marx, *Das Kapital*, I. sv., 1. kap. Viz též: Herbert Marcuse, *Über die philosophischen Grundlagen des wirtschaftswissenschaftlichen Arbeitsbegriff*; in: *Kultur und Gesellschaft*, II, Suhrkamp 1953.

¹⁴ H. J. Lieber, *Philosophie – Soziologie – Gesell-*

schaft. Gesammelte Studien zum Ideologieproblem, Berlin 1965, úvod.

¹⁵ J. J. Spengler, *Tradition, Ideology and Non-economic Values*; in: *Tradition, Values and Non-economic Development*, New York 1966, str. 14.

¹⁶ Viz k tomu neobyčejně cennou úvahu Karla Mannheim, *Die Strukturanalyse der Erkenntnistheorie*; in: *Wissenssoziologie*, Berlin – Neuwied am Rhein 1964, str. 236n.

dnes před touto otázkou jako před nově a dokonale otevřeným problémem. Chtěl bych v této souvislosti riskovat hypotézu, že hledisko materialismu je totožné s integrací tří hodnotových kritérií, o nichž bylo již pojednáno. Snad může toto pojetí odstranit aspoň obrysové rozpor mezi tradičním materialismem (vycházejícím z předpokladu formulovaného v podstatě negativně, totiž že vědomí není „nic více“ než vědomé bytí) a mezi hlediskem, které sugestivně zformuloval Aldous Huxley ve větě „Všechno, co jsme, je výsledkem toho, co jsme si mysleli“.¹⁷ Integrální, v podstatě materialisticky orientované hledisko, sjednocující dimenzi psychologickou s dimenzí ontickou, může snad překonat dilema tradičního materialismu či tradiční fenomenologie, kterážto obě hlediska jsou sama pro sebe a sama o sobě dokonale vyřešenými systémy, avšak jen na úkor toho, že nepřipouštějí kritiku jinou než tu, která je imanentní jejich způsobu konstrukce reality.

Také v integrální antropologickém hledisku je hodnotová dimenze svého druhu konstrukcí skutečností, odvozenou od univerzální lidské praxe, a tento předpoklad je nutno uznat, má-li být pochopen aspekt materialismu. I když jsou jednotlivé hodnoty (resp. jednotlivé aspekty hodnot) monolineárním hledáním totální hodnoty, přece jen jsou (alespoň co do svého původu) identické nikoli s abstraktní kategorií „hodnota“, nýbrž s totalitou praktických lidských vztahů. Totální „hodnota“ je tu obrysovým a zevšeobecněným modelem hodnototvorné praxe. A poněvadž každá teorie světa je v recipročním vztahu ke své hodnotové teorii, hodnotové soudy jsou nutným doplněním soudů analytických¹⁸ — bez analytických soudů se hodnocení mění v axiologický apriorismus; a naopak analytický soud bez přihlídnutí k hodnotovému aspektu není strukturálně vymezen a připouští interpretaci neadekvátní zkoumanému systému.

Tento logický model hodnotové orientace integrální antropologie odpovídá modelu ontologickému, který Florence R. Kluckhohnová shrnula do následujícího poznatku: Při konceptualizaci aspektů hodnotové orientace (a současně při pokusu

o stanovení klasifikovaného systému hodnotové orientace) shledáváme tři základní fakta. Předně, existuje limitovaný počet společných lidských problémů, k nimž musí všichni lidé kterékoli doby zaujmout určité stanovisko a hledat jejich řešení. Tento aspekt hodnotové orientace můžeme pokládat za univerzální. Za druhé, přestože řešení těchto společných problémů jsou nutně rozlišná, existuje určitý omezený počet variačních typů hodnotové orientace, které se stále opakují. Za třetí, všechny tyto variační typy jsou současně přítomny ve všech známých společnostech.¹⁹

Logická dimenze integrální antropologie je sjednocením ontologické a psychologické dimenze (kterou můžeme v jiném smyslu označit jako humanologickou, tj. umožňující subjektivní, filosoficko-etickou charakteristiku toho, co v instrumentálním smyslu — vzhledem ke konkrétním vědám o člověku — integrální antropologie charakterizuje objektivně a zevnějšku); je jejich předpokladem jako pracovní teorie a současně možností určité syntézy jakožto teoretického výrazu reality.

* * *

Jako určité dílčí, mezitextové shrnutí můžeme dodat: srovnáváme-li obecné znaky různých konkrétních věd o člověku (zejména poměr obecnějších a méně obecných strukturálních vrstev), zjišťujeme, že každá z těchto věd osciluje mezi dvěma polárními aspekty své relevantní struktury — mezi snahou podat co nejdokonalejší a nejobjektivnější deskripci, resp. výklad získaných faktů, a mezi snahou osvětlit vnitřní smysl a praxeologickou funkci týchž faktů.

S jistou dávkou stylizace lze dodat, že v každé vědě o člověku je in nuce obsažen trend integralizační i trend humanologický. Nezávisle na tom, vysvětlujeme-li tuto polarizaci reziduálně či funkcionálně, zdá se představovat nezbytné vnitřní napětí každé z těchto věd. V extrémních polohách se pak setkáváme v každé konkrétní vědě o člověku s polarizací koncepcí pozitivistické (snažící se eliminovat mo-

¹⁷ Aldous Huxley, *Ziele und Wege*, str. 294.

¹⁸ Viz: K. Mannheim, *Die Strukturanalyse der Erkenntnistheorie* in: *Wissenssoziologie*, Berlin — Newwied am Rhein 1964, str. 210.

¹⁹ Viz: Florence Rockwood Kluckhohnová, *Varia-*

tions in the Basic Values of Family Systems in: *A Modern Introduction to the Family* (ed. Norman W. Bell and Ezra F. Vogel), New York 1965, str. 305n.

ment hodnocení) na straně jedné, a koncepcí metafyzicko-filosofující (snažící se naopak učinit deskripci reality odvislou od vstupních premis úvahy) na straně druhé. Uznávané nejdokonalejší typy obecného přístupu k člověku (jako je např. Parsonsova koncepce sociologie, její Homansův pandán v oblasti sociální psychologie, její Lloyd Warnerův či Kluckhohnův pandán v oblasti kulturní, resp. sociální antropologie, atd.) obě tyto polární tenze sjednocují.

Vzhledem ke zkušenosti věd můžeme předpokládat, že sama realita vědy potenciálně v sobě obsahuje dimenzi integrální i humanologickou.

Relevanční struktura ideálně typicky definované integrální antropologie je dána a) koincencí tří faktorů (sociální potřebou integrální vědy o člověku + příslušnou úroveň vývoje participujících věd + typem vědního zájmu, resp. typem badatele); b) adekvací způsobu konstrukce logického modelu integrální antropologie realitě (což dále implikuje otázku teoretických principů, z nichž tato konstrukce vychází).

Relevanční struktura modelu integrální antropologie dále intenduje způsob její strukturální výstavby (zde mám na mysli disjunktivní možnost hierarchizované či strukturálně rovnocenné struktury).

K možnosti integrace dnešních věd o člověku

Z nepřehledné situace v oblasti vztahů kulturní antropologie k sociální antropologii na straně jedné a k sociologii kultury na straně druhé vyplývá bezpochyby potřeba dorozumění. Integrace není dost dobře myslitelná jako statická operace, která bude počítat s neproměnnými danými — nutno spíše vzít v úvahu fakt pohybu struktur vědy a počítat s integrací na určité rovině budoucnosti.

Nejde zde totiž o formální vztahy mezi jednotlivými vědami, ale o sám věcný problém člověka. Není bez příčiny, že v řadě významných sociologických koncepcí

vzniklých v uplynulých asi patnácti letech nacházíme dynamismus jako výraznou dominantu v určení poslání sociologie. Vyjádřil to snad nejlépe George Gurvitch svou charakteristikou sociologie jako vědy o „lidské svobodě“, o „rozporu mezi člověkem a díly civilizace“.²⁰

Duch vědy dvacátého století prostupuje všechny výtvořiny civilizace. Na rozdíl od pionýrského období sociálních věd, kdy základním úkolem vědy o člověku bylo shromažďovat informace, popisovat a vykládat, dnešní věda nachází svou mez v zahlcení informacemi, jejich přemírou a nezpracovatelností. Jen americká etnografická literatura 20. století se odhaduje asi na 500 000 stran a pokládá se za vyloučeno, že by tato data (mimochodem neustále rostoucí) mohla kdy být vyhodnocena přesným vědeckým způsobem. Potřeba integrace je tak do značné míry totožná s potřebou možného vědeckého zobecnění.²¹

„Empiričtí sociologové a antropologové 19. a 20. století, ovlivnění pozitivizmem a britskou empirickou filosofií, předpokládali, že mohou dojít k objektivnímu porozumění cizího národa nebo kultury..., jestliže poctivě popisují fakta, která viděli. Tato mentalita dokonce nyní ještě více převažuje mezi filosofiemi než mezi sociálními vědci. Naneštěstí takové poznání přináší vědě málo užitku...“, praví F. S. C. Northrop.²²

Zkoumáme-li problém možnosti integrace věd o člověku z tohoto hlediska, setkáváme se s faktorem „trend rozvoje vědy“.

Trendy rozvoje moderní vědy se vyznačují některými charakteristikami, z nichž uvádíme alespoň tyto:

- diferenciací,
- expanzí (jako znak dynamičnosti rozvoje vědy — “everyone wants to be scientific”),
- řešení moderních sociálních problémů,
- hledání vzájemných mezních problémů a východiska v nich pro řešení speciálních problémů.

²⁰ Viz k tomu dále David Riesman, *The Relevance of Thorstein Veblen*; in: *Abundance for What?*, Garden City, New York 1965, str. 368n.

Viz rovněž Julian Huxley, *Science, Nature and Society*; in: *Man in the Modern World*, London 1950, str. 123.

Viz též John Rex, *Key Problems of Sociological Theory*, London 1965, 3. vyd., str. 1n. (Sociology as a Science).

Viz dále C. A. O. van Nieuwenhuijze, *Society as*

a Process, S-Gravenhage 1962, str. 17n. (Historicity and Comparability).

²¹ Potřeba integrace vyvstává jako antipodní faktor vzhledem k rostoucí míře entropie v průmyslové civilizaci. Viz k tomu: Norman Birnbaum, *The Idea of Industrial Society*; in: *The Sociological Review*, Monograph N. 8, The Development of Industrial Societies, Keele, October 1964, str. 5n.

²² *Philosophical Anthropology and Practical Politics*, New York 1960, str. 96.

Toto určení, které vyslovil William Fielding Ogburn ve své práci *Social Change* už před delší dobou a z něhož vyvodil svou „teorii kulturního zaostávání“, se v šedesátých letech našeho století ještě vyhrlotilo v neprospěch celistvosti studia člověka. Potřeba integrace se zdá být zřejmá.

Integrace věd o člověku je záležitostí vysoce složitou a nikdo nemůže říci, že by právě on byl vyvolen k její realizaci — dějiny si bohužel zpravidla hledají jen nedokonalé nástroje ke svému ztvárnění. Integrace však vzniká, jako vůbec každá velká sociální potřeba, až „tam, kde jsou dány podmínky jejího řešení“ — řečeno parafrází Marxe.

Syntetické koncepty vědy jsou vždy vázány na osobnost (ve smyslu: potenciál, realizace, věk, schopnost komunikace) a nemůžeme proto syntézu považovat za rozvojový trend; na úrovni vývojového trendu však vystupuje vzájemný poměr mezi faktem diferenciací (resp. realizací) a potřebou syntézy. Osobnost prostředkuje mezi rozpory, které jako by byly neslučitelné — pokud chápe nutné souvislosti kulturního vrstvení. Integrující osobnost zpravidla prostředkuje i mezi různými badatelskými generacemi.²³

Integrace je dále podmíněna i určitým stupněm zralosti teoretické a metodologické.

„Trend vědy je funkcí nejméně dvou faktorů. Jedním je poptávka po vědění. Druhým je přítomnost adekvátních vědeckých nástrojů a materiálů,“ praví Ogburn, a dodává: „Věda roste nejen díky poptávce po vědění, nýbrž také díky vybavení, s nímž provádí svá zkoumání. Cytologie závisí na užití mikroskopu.“²⁴

Ptáme-li se tedy na možnosti integrace věd o člověku, musíme nejprve zkoumat dosavadní strukturu těchto věd aspoň v základním obrysu, pokusit se o stanovení základních vztahů mezi nimi, určit analýzou nejzávažnějších koncepcí míru jejich oprávněnosti a pokusit se dospět k určitému programovému závěru.

Budeme-li považovat antropologii za možný integrální obor věd o člověku a budeme-li antropologické badatelské sna-

ze přisuzovat možnost integrace, pak se vynoří potřeba analýzy základních vrstev antropologie. Vyjdeme přitom z předpokladu, že pojem antropologie je dnes téměř tak diferencovaný, jako věda o člověku sama.

Dvoji orientace antropologie

Snaha integrovat antropologii vychází z prostého faktu, že antropologii je mnoho. Enumerativně vzato, fyzická antropologie (v níž není jednoty pokud jde o vymezení jejího předmětu), kulturní antropologie (různé dimenzovaná v americké, britské a francouzské literatuře), sociální antropologie (jejíž vztah ke kulturní antropologii je už delší dobu předmětem diskuse), etnologická, resp. etnografická snaha zachytit obraz člověka (což bývá v některých učebnicích charakterizováno rovněž jako součást antropologie), antropologická psychologie, antropologická medicína, antropologická urbanistika, antropotechnika, filosofická antropologie — uvnitř každého z těchto směrů bychom našli další nuance, zpravidla polárně vyhraněné.

Je zřejmé, že prvním krokem k vyjasnění situace by bylo stanovení sémanticky jednoznačného určení (lze předpokládat, že v některých případech jde pouze o verbální shodu, nikoliv o věcnou kontaminaci badatelského úsilí).

Pokud budeme realisticky předpokládat, že každý badatel žije v prostředí svých pojmů, pak se zdá být přiměřenější pokusit se spíše o *možnou integraci obecných problémů a obecných pojmů všech těchto disciplín*. Že se budou jednotlivé koncepty částečně překrývat, je přirozené.

Zdá se, že v dosavadních diskusích některým posluchačům nevyhovovalo slovo „integrální“ (neboť integrace je bezpochyby obtížným úkolem), některým pak spíše pojem „antropologie“ (z různých důvodů, pravděpodobně také proto, že tento pojem ztotožňovali výlučně s antropologií fyzickou). Není vyloučeno, že by bylo možné vyměnit si své výhrady; půjde-li o problémy věd o člověku, je antropologická báze (tj. souhrn znalostí o člověku) nezbytná; půjde-li o obecné vrstvy

²³ Ogburn v této souvislosti ukazuje na osobnost W. Wundta jako na jednoho z myslitelů, který byl této integraci schopen. Toto Ogburnovo stanovisko lze s úspěchem rozšířit na řadu dalších autorů. Reálně se však uplatnila koncem století vlastně jen koncepte Spencerova. Pro 20. století integratistní

funkcí pravděpodobně splnili Marx, Max Weber, v menší míře T. B. Veblen a Lloyd Warner. Problém trvá.

²⁴ W. F. Ogburn, *On Culture and Social Change*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1964, str. 212.

jednotlivých věd, bude potřeba dorozumění rovněž nasnadě. Sémantická identifikace různých určení „antropologie“ je tedy jen zánlivá. Jaká je však reálná rozlišnost jednotlivých sémantických vrstev tohoto pojmu?²⁵

Smyslem každé antropologie je podat obraz člověka. V tom se úsilí jednotlivých věd o člověku shoduje a v tom se současně jednotlivé vědy o člověku liší.

Základní rozlišnost věd o člověku je dána okolnostmi, jakou měrou vyzdvihují biologickou či kulturní podmíněnost lidské existence. V tomto smyslu můžeme v současné antropologii zhruba rozlišovat směr antropologie biologické a směr antropologie kulturní.

Poměr obou těchto dvou vrstev podmíněnosti lidské existence výstižně charakterizuje A. L. Kroeber: „Dědičnost nám dává při narození určité rodové lidské schopnosti. O tom, jak jich budeme užívat a jak tedy budeme ponejvíce žít, rozhoduje kultura, do níž jsme vrženi. Avšak zbavuje nás, teoreticky aspoň, určité volby mezi alternativami ve svém totálním schématu a zbavuje nás také jistého stupně svobody odchýlit se od jejich norem.“ (*Anthropology*, 1948, str. 290.)

Rozdíl mezi biologickým a kulturním podmíněním možno vyjádřit asi v této pojmové dichotomii: musíme jist, avšak *typické* je jist v mezích určitého jídelníčku obvyklého v určitém národě či sociální vrstvě; musíme spát, avšak *typické* je spát osm hodin denně, v tutéž dobu, v noci; musíme žít sexuálně, pro každou kulturu je však *typické* používat svých technik, symbolů atd.; máme potřebu se radovat, psychicky se uvolnit, je však *typické* bavit se tím nebo oním způsobem, atd.

Biologická determinace individua je tedy zprostředkována kulturním prostředím, v němž člověk žije.

Nutno přitom poznamenat, že kultura není bezprostředně spjata s rasou; lidé participující na téže kultuře mají běžné různý biologický základ, a naopak, lidé náležející k téže rase příslušejí k různým kulturním vrstvám.

V tomto základním smyslu se pak antropologie liší měrou závažnosti, jakou přikládá buď biologickému nebo kulturnímu podmínění lidské existence.

Nelze zde neupozornit na fakt, že exis-

tuji nejméně tři obory, jejichž předmět se zdá být téměř synonymní, ale že přesto nedochází k pokusům o tematické vyjasnění vzájemných shod a rozdílů. Jde o sociální antropologii, kulturní antropologii a sociologii kultury. Chceme-li pochopit předmět kulturní antropologie specificky, resp. chceme-li rozlišit antropologické a sociologické obory, nevyhne se pokusu o specifikaci předmětů kulturní, resp. sociální antropologie, alespoň v jejich vztahu k sociologii kultury.

Zavedeme-li do našeho zkoumání relační hledisko, mohli bychom říci:

- a) kulturní antropologie zkoumá podstatu člověka v souvislosti s řadou poznatků tradiční antropologie, kdežto sociologie kultury ji zkoumá v souvislosti se sumou poznatků sociologických věd;
- b) kulturní antropologie používá při zkoumání člověka jiných metod než sociologie kultury;
- c) dimenze zobecnění je v důsledku těchto odlišností různá — sociologie kultury hledá jako možnou rovinu obecnosti vliv kultury na utváření sociability, kdežto kulturní antropologie spíše usiluje o obecnou charakteristiku *typu člověka*.

Na tomto místě je nutno vzít v úvahu rozdílné teoretické podmínění věd o člověku. Není totiž shody ani v tomto základním bodě. Jak ukazuje Parsons, orientace věd o člověku je v podstatě dvojitá. Jedna řada věd vychází z pojmu „osobnost“ jako ze základní kategorie, je teoreticky spojena s psychologickým determinismem a metodicky je vázána spíše na úvahu. Druhá řada věd o člověku vychází z pojmu „kultura“ jako ze základní kategorie, je teoreticky spjata s tzv. kulturním či etnologickým determinismem a v metodickém smyslu se tu objevuje spíše historická analýza a faktografický popis.

Parsons v této souvislosti hovoří o „nestabilizované tendenci mnoha věd oscilovat mezi ‚psychologickým determinismem‘ a ‚kulturním determinismem‘.“ Integrace je podle Parsonse možná na principu „nezávislé variability“, tj. na principu, který je „logickým základem nezávislosti významu teorie sociálního systému na osobnosti na straně jedné a na kultuře na straně druhé“.²⁶

²⁵ Určitý dílčí obraz o situaci antropologie u nás podává *Sborník prací k otázkám integrální antropologie* — I, Praha 1968, vydala Čs. sociologická společnost při ČSAV, rotaprintováno.

Můžeme tedy dodat k tomu, co už bylo řečeno, že rozlišnost předmětu kulturní antropologie a sociologie kultury je pravděpodobně dána i interferencí různých teoretických východisek těchto oborů.²⁷

Chceme-li pochopit předmět kulturní antropologie dynamicky, tj. v závislosti na pohybu věd o člověku v současnosti, je nutno zdůraznit nejméně dva předpoklady této koncepce. Předně fakt *sociální a kulturní změny*. Za druhé, relační povahu stanovení jejího předmětu v závislosti na přístupu k jiným příbuzným oborům.

Z hlediska kulturně antropologického jde o zkoumání člověka v závislosti na změnách jeho kultury.²⁸

I když nenalzáme toto určení kulturní antropologie v současné literatuře vysloveno pregnančně (ba naopak, např. v sovětské učebnici antropologie Roginského-Levina nenacházíme kulturní antropologii ještě ani zaregistrovanu), i když jsme zde spíše v situaci, v níž vysvítá potřeba *nového určení* smyslu kulturní antropologie, přece se tento předpoklad zdá být nevyhnutelný.²⁹

Nutno zdůraznit rovněž druhý předpoklad dynamického pojetí předmětu kulturní antropologie: předmět kulturní antropologie je definovatelný jen v různých *vztazích*, ne mimo ně, ne „o sobě“; je ve spojitosti s totalitou problémů člověka a ve spojitosti s jinými než kulturními aspekty lidského bytí. Zde pak nalézá možnost stát se předmětem *specifickým* a tedy funkčním.

Relační pojetí kulturní (resp. sociální) antropologie vede k těmto dvěma obecným důsledkům:

a) Kulturní antropologie (ve vztahu k antropologii tradiční a z jejího hlediska) studuje vztah biologických (konstantních) faktorů a specificky kulturních (variabilních) podmínek lidské existence.

b) Kulturní antropologie (ve vztahu k sociologii kultury a z jejího hlediska) studuje vztah sociálních a lidských stránek lidské existence.

Problém předmětu integrální antropologie

Nejdříve několik obecných předběžných poznámek:

1. Úvaha o předmětu nebo postavení určité vědní disciplíny mezi vědami, resp. o metodě a metodologických principech, tvoří integrální část každého vědního oboru. Použijeme-li výrazu „konstitutivní část“, pak pro případ integrální antropologie bude tento výraz případný, neboť dnes je tato věda ve stadiu svého konstituování.

2. Úvahy o předmětu, resp. mezích vědního zájmu vyplývají nejen z potřeby konvenčních vztahů mezi odborníky, ale i z vědomí omezených sil jednotlivce. Tendence každé vědy je diferencovat vlastní strukturu, vývojová tendence vědeckého pracovníka je zpřesňovat meze svého oboru. Psychologická podmíněnost úvah o předmětu věd tu spadá vjedno s objektivní potřebou vědní klasifikace.

3. Sledujeme-li vývoj určité vědy v relativně dlouhém období, vidíme, že se vždy po určité době zákonitě navrácí k úvahám o předmětu a metodě věd. Zákonitost těchto „renouveaux“ vyplývá patrně z elementů, o nichž věda sama ještě dosti neví. Lze předpokládat, že jde o svého druhu výraz základní povahy lidského myšlení — o výraz vztahu mezi otázkou a odpovědí, jež opět s sebou přináší novou otázku.

4. Vymezení předmětu kterékoli vznikající vědy je v současné vědní struktuře nutně spojeno s tím, že se překrývá s vědami existujícími. Vznikání nových věd je projevem dynamismu vědního vývoje vůbec, avšak posun teoretických struktur se dostává do konfliktu s tradičními představami o vědách. Předpokládáme-li vývoj věd o člověku jako takový, a předpoklá-

²⁶ T. Parsons, *Social System*, The Free Press of Glencoe 1954, str. 15.

²⁷ Zde je snad třeba připomenout, že sociologie kultury má zobecnující moment v sobě obsažen existenciálně — zde je určitý rozdíl daný už od počátku kulturní antropologie, chápané původně jako obor zabývající se určitými dílčími, vesměs mimoevropskými kulturami. Sociologie kultury vznikla v těsné blízkosti Wissenssoziologie (Max Weber, Pitirim Sorokin). Pro druhý zdroj moderní sociologie kultury je typický kulturně antropologický strukturalismus. Viz k tomu Claude Lévi-Strauss, *Race et histoire*, Paris 1965. Viz dále Eugène Fleischmann, *L'esprit humain selon Claude*

Lévi-Strauss; in: Archives européennes de sociologie, sv. VII, 1966, č. 1, str. 27n.

²⁸ Viz: Edward Sapir, *Anthropologie*, Paris 1967, T. 89—126.

²⁹ Zde mám na mysli především směr, který bývá nazýván „Culture and Personality Studies“, s dvěma výraznými představitelkami, Margaret Meadovou a Ruth Benedictovou. — Vedle toho ovšem trvá řada dalších orientací, reprezentovaných svými vedoucími představiteli, mezi něž náleží mj. Malinowski, Kluckhohn, Kroeber, Herskovits, Lévi-Strauss, Kardiner aj. Viz k tomu: *Histoire de la science. Des origines au XXe siècle*, Bruxelles 1958, str. 1522n.

dáme-li nutnost tohoto vývoje, vyplývá z toho i předpoklad přirozenosti konfliktních situací mezi stávajícími a vznikajícími vědními obory.

5. Vycházíme-li z reálných stanovisek (která byla vyslovena), vidíme čtyři základní možnosti vymezení předmětu integrální antropologie:

a) jejím předmětem budiž souhrn obecných věd o člověku (resp. všech věd o člověku),

b) jejím předmětem budiž samostatná problémová oblast a integrální antropologie budiž samostatnou vědní disciplínou,

c) jejím předmětem budiž „pracovní prostor“ mezi předměty samostatných kooperujících věd,

d) budiž sama bez předmětu, budiž „logikou sociálních věd“.

Které z těchto vymezení poskytuje optimální možnost řešení integrace ve vědách o člověku?

Jako prvou poznámku k této otázce lze vyslovit dvojí určení: jednak pojetí integrální antropologie v jistém smyslu záleží na každém jednotlivém badateli, jednak faktická integrace je něčím, co dosti dobře nemůže být beze zbytku totožné s nějakým individuálním stanoviskem.³⁰

Jako druhou poznámku možno uvést: z našich dosavadních diskusí vyplynulo, že mnohem užitečnější pro vědu o člověku je koncepce integrální antropologie jakožto badatelského *hlediska* než apriorní předpoklad, že by mohla existovat jako zvláštní disciplína.

Jako výsledek prvního roku diskusí o předmětu integrální antropologie, „roku koncepcí“, se pokusme zformulovat základní poznatky o povaze jejího předmětu.

Předmětem integrální antropologie je totalita obecných problémů věd o člověku. K tomu je třeba dodat: integrální antropologie nemá svůj předmět vymezený ve smyslu subjekt-predikátové logiky, totiž obsahem a rozsahem odlišný od jiných věd o člověku. Není a nemůže být samostatnou vědní disciplínou. Je badatelským oborem, v němž se spojují ti představitelé různých věd o člověku, kteří pocíťují potřebu integrace s jinými příbuznými vě-

dami. Integrální antropologie je báží pro integraci a její předmět tedy závisí na poznatcích jiných, méně obecných věd o člověku. Poněvadž každá z věd o člověku je nadána vývojovým dynamismem, je i předmět integrální antropologie dynamický. Integrální antropologie je tedy zobecňujícím spojeným badatelským oborem pracovníků různých věd, spolupracujících za společným účelem.

V opačném smyslu lze říci, že integrální antropologie není filosofií člověka, jak tomu rozumí současná literatura: filosofická antropologie je naopak jedním z oborů, které mohou přispět k možné integraci.

Proti tomuto vymezení lze uvést tyto námítky:

1. Obecné problémy člověka zpracovává svým způsobem každá sociální věda (resp. každá věda o člověku). Je nutno usilovat ještě o nějakou integraci?

Lze předpokládat, že v rámci kterékoli existující vědy bude vždy nutně zahrnuta i relativně zobecňující disciplína — obecná biologie, obecná sociologie atd. Na úrovni jednotlivých oborů vznikají přirozeným způsobem příslušné integrativní vrstvy.³¹ Tím se však ještě neeliminuje stávající izolovanost vědeckého bádání, daná právě existencí jednotlivých oborů. Integrální antropologie si klade za cíl překročit meze oborové výlučnosti a dosáhnout širšího porozumění.

2. Věda už dávno rozdělila problematiku člověka mezi různé disciplíny. Má pro dnešek své *raison d'être* nový obor vědy o člověku?

Lze předpokládat, že proud vědeckého poznání nejen rozvíjí bohatství poznatků jednotlivých existujících věd, ale že v určitých uzlových momentech přesahuje i jejich hranice, popřípadě vede k jejich korektuře. Lze rovněž předpokládat, že dosavadní rozdělení vědní reality mezi obory jednotlivých věd odpovídá jen určitému rozmezí historického vývoje. Lze konečně předpokládat, že potřeba integrace věd o člověku — která se dnes objevila v mnoha úhlech a aspektech —

³⁰ Vůbec nejdůkladnější přehled integrativních pokusů o stanovení „logiky sociálních věd“ podává Jürgen Habermas, *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, in: *Philosophische Rundschau*, Beiheft 5, Tübingen 1967.

³¹ Jedním z důležitých integrativních pokusů je např. vymezení psychologie jako „odpovědi na mo-

derní potřebu založit novou koncepci člověka“. Viz Philippe Muller, *La psychologie dans le monde moderne*, Bruxelles 1963, str. 95.

Viz též: Rollo May, *Psychology and the Human Dilemma*, Princeton — New Jersey — Toronto — London 1967.

spadá vjedno s vývojovým trendem vědy blízké budoucnosti.

3. Existují různé řady věd o člověku — sociologické, antropologické, sociálně psychologické a jiné —, které samy o sobě vytvořily relativně uzavřené modely obrazu člověka. Lze předpokládat vývoj v rámci dosavadních struktur, anebo naopak dosavadní struktury našly svou mez v sobě samých?

Tato námitka je závažná. Z hlediska dnešní vědy lze jednoznačně určit, kterým směrem půjde vývoj vědy v dalších letech. Pravděpodobně bude aspoň po určité vývojovou etapu trvat spor mezi snahami interdisciplinárního bádání a mezi monodisciplinárním badatelským zájmem. I kdyby poznatek o totalitě věd dával větší šance interdisciplinárním snahám, nelze podcenit inerční sílu monotematického zájmu, už proto, že věda je vázána vždy jen na dané typy vědeckých pracovníků. Nicméně integrální antropologie — už tím, že poskytuje místo oběma směrům — může mít pro ně význam spojitěho článku.³¹

Integrální antropologie nachází své opodstatnění tam, kde si klade za cíl překlenout pluralistickou orientaci věd o člověku v jedné systémové koncepci, aplikabilní v dílčích badatelských zájmech, která je vzhledem k nim v integrujícím postavení. V tomto úkolu, který se může zdát současně příliš skromný i příliš náročný, může být její poslání.

Резюме

Карел Маха: Предисловие к интегральной антропологии (несколько замечаний)

Статья направлена на уточнение структуры общей теории человеческих отношений. Частичным заданием является отличие между интегральной антропологией и гуманитарией и определение основных теоретических исходных пунктов понятия интегральной антропологии.

1. Определение человека как первичного активного существа. (Что в связи с этим кажется более точным определением, чем то, которым напр. пользуется Гегел, когда говорит о человеке как о «действующем существе». Понятие «действию» в литературе не определено однозначно. В случае Гегелена допускает и дальнейшие изложения.) Определение

человека как «первичного активного существа» дает возможность создать более глубокие связи с современным феноменологическо-социологическим и диалектико-социологическим направлением изучения человека, дающим сегодня социологии возможность создать исходный пункт из возникающей кризисовой обстановки.

2. Любая наука о человеке требует изучения «антропологического заднего плана», дающего возможность безопасности ориентировки частных наук, поскольку признает структуру соответствующей более общей теории. Антропологический задний план конкретных наук является в этом аспекте идентичным с реальной аксиологией людского поведения. Кажется, что анализ антропологического заднего плана является самым естественным предположением современного изучения человека.

3. Интегрально понятое изучение человека ищет элементы, стабилизирующие человеческую активность однозначно в человеческой практике. Без того, чтобы рисковать недифференцированным определением категории «практики», отметим, что антропологическое измерение изучения человека создает свои правила имманентным определением самого себя.

4. В этом смысле понятие практики понимается как практика специфически человеческая. Здесь делается различие от философских «секвенций» вытекающих из точки зрения Гегелена, которая наоборот «инстинктивную структуру» общества считает «первой естественностью» человека, а людскую культуру «второй естественностью» человека.

5. Считаю ли субстратом общепервобытного подхода категории человеческой активности, тем предполагают и структуральную связность этой категории с конкретными антропологическими теориями, или же структуральную определенность упомянутой категории. Следовательно предполагаю, что человеческая активность является авторегулятивной системой процессов и отношений, состоятельных в треугольнике «природа—потребность—ценность». Понятие «авторегулятивная система» становится в размере человеческой активности одновременно понятием функциональной системы, отвечающей характеру человеческой ориентации в мире.

6. Антропологический задний план не является абсолютно непеременимой величиной, следовательно концепция как специфически определенного существа не является тождественной с «квиестистическим» принципом человека как неспецифического животного. Не является только конститутивным принципом человека, но также его эманципацивным принципом.

7. Антропологический задний план конкретного изучения человека необходимо проецируется в конкретные временопространственные размеры. Кроме того он должен в особенности соблюдать дистанцию человеческого времени, как самой важнейшей координаты человеческой активности. В этом смысле потом общепервобытное определение человека по-

³¹ Jako specifický problém může vzniknout otázka, do jaké míry je tato funkce integrální antropologie spjata s Marxovým dílem. Viz Erich Fromm,

Problems of Interpreting Marx in the New Sociology, New York, Oxford University Press 1964, str. 188n.

средичеством понятия «активность» транспонируется в категорию «человеческого труда» в ее абстрактном и конкретном определении.

Логическое измерение интегральной антропологии является соединением онтологического и психологического измерения (которое можем в ином смысле обозначить как гуманитарное, т. е. предоставляющее возможность субъективной, философско-этической характеристики того, что в инструментальном смысле, ввиду конкретных наук о человеке, интегральная антропология характеризует объективно и внешне). Является ли предпосылкой как трудовой теории и одновременно возможностью определенного синтеза как теоретического выражения реальности.

Summary

Karel Mácha: Prolegomena to the Integral Anthropology (Some Comments)

The article aims at defining with more precision the relevance structure of the general theory of human relations. Its partial task is the distinction between integral anthropology and humanology and further the determination of basic theoretical starting points of the concept of integral anthropology.

1. The determination of man as a *primarily active being* (which, in this connection, seems to be a more precise definition than that used e.g. by Gehlen, when he refers to man as *an active being*: the concept of activity is not unambiguously defined in literature and in Gehlen's case it admits further interpretations). The determination of man as a *primarily active being* makes it possible to establish deeper connections with the contemporary phenomenologically sociological and dialectically sociological trends in the study of man, enabling sociology to find new starting points from the arising critical situation.

2. Every science of man presupposes the study of the "anthropological background" which would render possible a safe orientation of partial sciences, provided that these admit the relevance structure of the respective general theory. From this point of view the anthropological background of concrete sciences is identical with the real axiology of human activity. The analysis of the anthropological background seems to be the most natural precondition for the contemporary study of man.

3. The integrally conceived study of man looks for the elements stabilizing human activity unambiguously in human practice. Without necessarily running the risk of an undifferentiated definition of the category of

"practice", let us state that the anthropological dimension of the study of man creates its regulations by an immanent self-determination.

4. In this sense the concept of practice is unambiguously conceived as a *specifically human practice*, as distinguished from the philosophical sequences resulting from Gehlen's standpoint which, on the contrary, regards the "drive structure" of the society as the "primary nature" of man and human culture as the "secondary nature" of man.

5. In considering the category of human *activity* to be the substratum of the generally anthropological approach, I also assume the structural connections of this category with concrete anthropological theories, as well as the possibility of a structural determination of this category. I therefore assume that *human activity is a self-regulating system of processes and relations situated in the triangle "nature — needs — value"*. In the discussion of human activity, the concept "self-regulating system" simultaneously becomes a concept of the *functional system*, corresponding to the nature of human orientation in the world.

6. The anthropological background is not an absolutely non-variable quantity; thus the conception of man as a *specifically* determined being is not identical with the quietistic conception of man as a non-specific animal. It is not only the constitutive principle of man, but, at the same time, it is his *emancipative* principle.

7. The anthropological background of the concrete study of man is necessarily projected into concrete dimensions of time and space, and is bound to respect especially the *distance of human time* as the most important coordinate of human activity. In this sense, the general anthropological determination of man, mediated by the concept of "activity", is transposed into the category of "human work" in its abstract as well as concrete determination.

The logical dimension of integral anthropology represents the integration of the ontological and the psychological dimensions (which may, in another sense, be designated as humanological, i.e. as giving the possibility of a subjective, philosophically ethical characterization of that which in an instrumental sense — in view of the concrete sciences of man — integral anthropology characterizes objectively and from without); it is their precondition as a working theory and, at the same time, it offers the possibility of a certain synthesis as a theoretical expression of reality.

Pozoruhodný přínos jugoslávských teoretiků k problematice člověka a odcizení

Problém podstaty člověka a problém odcizení jsou u nás již značnou dobu předmětem mimořádné pozornosti, a to zdaleka ne pouze filosofů a sociologů. V těchto dvou oblastech se však zmíněné problémy staly natolik kardinálními, že vedly i ke zformování zcela vyhraněného „antropologického“ proudu v marxistické teorii.

Pozornost, již tyto problémy vzbuzují a jež je jim ze strany naší marxistické teorie věnována, nebyla a není náhodná. Byla vyvolána a je živěna celou řadou závažných skutečností. Mezi nimi k nejvýznamnějším náležejí: úsilí o obrodu tvůrčího marxismu, jehož pochopitelnou součástí byl a je návrat k původním Marxovým textům, k plnému bohatství a šíři jejich obsahu; cílevědomé úsilí o teoretické zachycení a zobecnění skutečné tvárnosti a skutečných vývojových tendencí soudobé skutečnosti; plodné a podněcující zaměření na analýzu a využití odrazů změn v charakteru soudobé skutečnosti a jejího pohybu v teoretických pracích západních filosofů i sociologů. K těmto závažným skutečnostem pak v těchto dnech přistupuje jako jedna z nejvýznamnějších další skutečnost, a sice se změnami ve veřejném životě spjaté úsilí o nalezení a praktické uskutečnění především humanistického obsahu socialismu, který zatím jistě byl předmětem některých teoretických analýz, ale zcela chyběl v každodenní praxi.

Zájem o problematiku podstaty člověka a odcizení (který někdy — s negativním vlivem na její řešení — hraničil až s módností) přinesl velmi rozsáhlou řadu prací, spadajících do jejího rámce. Tato okolnost nemohla ovšem nepřinést s sebou také značné rozličnou teoretickou úroveň těchto prací. A kromě toho každá takováto „vlna“ s sebou nese — a to i ve vztahu k teoretické nejhodnotnější práci — určité nebezpečí specificky jednostranného polemického vyhodnocení, omezení se jen na určité aspekty problému a uzavření se jen do určité jeho teoretické roviny.

Za takové situace se podle mého názoru stává stále obtížnějším přinést něco zcela nového, objevujícího nové dimenze „zevnitř“, tj. při zatíženosti zakotvení se „tradičností“ pohledu na problém určitou formující se linií jeho řešení. V takovém případě je asi nejobjevnější inspirace na základě studia

jiného zdroje, sice také zatíženého, ale jiným způsobem. Jde jenom o to najít zdroj dobrý, teoreticky vyspělý a svým pohledem skutečně inspirující.

Za takový skutečně inspirující počín, počín ediční, který podle mého názoru může vnést pohyb a nová hlediska do řešení problematiky podstaty člověka a odcizení v naší marxistické teorii, považují slovenské vydání sborníku statí jugoslávských autorů *Člověk a odcizení*.¹

Ve sborníku je otištěno celkem čtrnáct statí od deseti autorů, zahrnujících problematiku člověka a odcizení v širokém teoretickém rozpětí od filosofického zkoumání podstaty člověka a odcizení až ke zkoumání konkrétních projevů odcizení a cest k jeho překonávání v socialistické společnosti.

Kromě jednotlivých dílčích, pro nás podnětných nebo i objevných myšlenek je možno mluvit i o některých podstatných koncepčních přístupech nebo problémových okruzích, jež mohou významně a podnětně ovlivnit další vývoj a obsahovou strukturu řešení problematiky člověka a odcizení v naší teorii.

Jeden z nejvýznamnějších přínosů recenzovaného sborníku pro problémovou orientaci a strukturu dalšího zkoumání problematiky člověka a odcizení u nás spatřuji v jeho podnětech i v jeho bezprostředním věcném přínosu pro sociologickou analýzu této problematiky. Doposud byla a je — i když ne zcela jednostranně — u nás tato problematika pokládána takřka výlučně za předmět filosofické analýzy. Sociologické aspekty se ponejvíce prosazovaly (a to ponejvíce jen v jednotlivých svých velmi specifických dílčích problémových podobách) jen v publicistice, převážně pojaté spíše esejisticky než teoreticko-metodologicky. V recenzovaném sborníku naproti tomu jugoslávští autoři věnují velkou pozornost právě sociologickým aspektům problematiky odcizení a publikují několik pozoruhodných analýz právě tohoto typu — analýz, pozoruhodných právě svou odbornou sociologickou erudiicí a svým věcným obsahem, orientovaným na specifickou podobu a specifické projevy odcizení a jeho překonávání v podmínkách budování socialistické společnosti.

S tím velmi úzce souvisí druhý významný přínos recenzovaného sborníku, přínos tentokrát koncepčního charakteru, a to opět především ve vztahu k sociologii. Je spjat s těmi pasážemi,² kde se z analýzy Marxova po-

¹ *Človek a odcudzenie*, Slovenská akadémia vied, Bratislava 1967.

² Jde zejména o statí V. Milíče *Idea odcizení a současná sociologie*, str. 149–225, a dále o některé

pasáže ze statí R. Supeka *Humanismus a naturalismus*, str. 109–148, a M. Markoviče *Překonávání politického odcizení za socialismu*, str. 286–312.

jetí podstaty člověka a odcizení vyzvojují koncepční a metodologické závěry pro sociologické zkoumání jevů odcizení v socialistické společnosti, a kde jsou zároveň podány i výsledky v souladu s těmito závěry vedeného zkoumání.

Za třetí základní a podnětující přínos ve sborníku obsažených statí považují některá hlediska, která se objevují a uplatňují při řešení problému člověka a odcizení v jeho filosofické rovině. Jsou to zejména pokusy interpretovat Marxovu koncepci filosofie jako ontologicko-antropologickou, výklady Marxova pojmu praxe jako základního článku jeho filosofického systému a jako již Marxem antropologicky koncipovaného pojmu, analýzy filosofického (a antropologického) základu Marxovy koncepce politické ekonomie a úvahy o Marxově a Leninově pojetí dějinného determinismu. Řada z těchto myšlenek skutečně přináší nové světlo a nové pohledy do mnohých našich soudobých diskusí.

Z vyzvednutí kladů recenzovaného sborníku — kladů, pojetých zejména ve vztahu k nynějšímu stavu řešení analogické problematiky v naší filosofické a sociologické literatuře — vyplývá, že tematicky lze statí zde publikované rozčlenit do tří základních problémových okruhů:

a) filosofické aspekty problému podstaty člověka a problému odcizení, a to včetně interpretace Marxových textů vztahujících se k těmto problémům;

b) koncepční a metodologické aspekty sociologického zkoumání podstaty člověka a jevů odcizení;

c) sociologická analýza některých forem a projevů odcizení v moderní kapitalistické společnosti a zejména v socialistické společnosti, a ve spojitosti s tím sociologická analýza cest překonávání některých konkrétních forem odcizení, existujících v socialistické společnosti.

Kromě výše shrnutého základního přínosu (základního ve smyslu koncepčních hledisek a šíře obsahové struktury řešení daných problémů), kterým je možno charakterizovat obsah analýzy těchto tří problémových okruhů, považují za nutné upozornit ještě na některé podnětné dílčí myšlenky, obsažené v textu statí.

V první statí nazvané *Člověk dnes*, kterou napsal M. Marković, soustřeďuje autor hlavní pozornost na problém dialektické rozpornosti podstaty člověka. Opírá se o svou interpretaci Marxova pojetí člověka a snaží se toto pojetí rozvinout, vtisknout mu plasticitu prostřednictvím analýzy podstaty soudobého člověka a filosofického zobecnění této analýzy.

Pozornost si zaslouží jeho výklad Marxova pojetí člověka a jeho pokus o konstruování ontologického pojmu člověka. Při výkladu Marxova pojetí člověka exponuje autor problém struktury pojmu člověka u Marxe z hlediska v něm obsažených (ve své dialektické jednotě) rovin obecnosti (člověk jako individuum, člověk jako příslušník třídy a generické bytí lidí), což hraje významnou roli pro rozbor jednoty struktury lidských činností. Při konstruování ontologického po-

jemu člověka pak M. Marković pozoruhodným způsobem navozuje a řeší problém jednoty svobody a nesvobody v podstatě člověka (a v souvislosti s tím pak i problém alternativní volby nejen jako projev svobody, ale zároveň jako projev „důstojné nesvobody“), jakož i na to navazující obecnější problém antinomického charakteru podstaty člověka. Odpověď na tyto otázky je podmíněna pochopením soudobého člověka a zároveň je předpokladem tohoto pochopení. V tom je závažnost jejího řešení. A způsob, jímž ji autor staví, je velmi podnětný.

Autorem druhé statí, nadepsané *Marxovo pojetí člověka*, je G. Petrović. Jejím základním obsahem je pokus rekonstruovat Marxovo pojetí člověka, opřený o interpretaci Marxových raných spisů. Na základě téhož postupu se autor v druhé části svého pojednání snaží rekonstruovat Marxův pojem odcizení.

Osou — a rovněž i nejpodnětnější částí této statí — jsou úvahy o obsahu pojmu praxe. Autor pojímá praxi jako základ celostnosti člověka a zdůrazňuje její charakter jako univerzální tvořivé—sebevytvářející lidské činnosti. Tyto myšlenky samy o sobě nejsou pro naši literaturu ničím výrazně novým, mají i v ní své „domovské právo“, ale ve svém kontextu s autorovou analýzou pojmu odcizení (jako strukturovaného rozporně probíhajícího procesu) mají svůj specifický význam a otevírají kontext, který v naší literatuře běžný není.

Autorem poměrně rozsáhlé třetí statí, věnované problému odcizení v Marxově díle, je M. Kangrga. Svůj problém řeší systematicky a v širokém záběru. A v mnohém i svěřím, neotřelým a podnětným způsobem. Pozoruhodná je autorova analýza významu Marxovy koncepce odcizení pro jeho koncepci politické ekonomie, která má i svůj aktuální dosah. Stejně tak zasluží pozornost jeho rozbor různých koncepcí podstaty člověka, ústící ve výklad a zdůvodnění prakticko-kritické podstaty člověka. Mnoho podnětného přináší pak i na to navazující autorovy myšlenky o vztahu Marxovy koncepce odcizení k jeho deterministickému chápání dějin (při vyzvednutí sociologických aspektů tohoto problému).

V následující statí se zabývá R. Supek přínosem K. Marxe k problému humanismu a naturalismu. Humanismus a naturalismus autor interpretuje jako dvě základní rozdílné orientace v soudobém pojetí vědy o člověku. Z jednotlivých jeho myšlenek zasluží zmínky jeho rozbor problému naturalismu v sociologii a jeho analýza pojmu „dějiny“.

Za nejvýznamnější v obsahu této statí — a také za nejprínosnější ve vztahu k soudobým teoretickým diskusím u nás — považují Supekovu analýzu obsahu pojmu výrobních sil. Tato analýza se totiž důsledně vrací k Marxovu antropologickému obsahu tohoto pojmu a objevuje z tohoto hlediska jeho nové rozměry, tak protikladné u nás dosud převládající naturalisticko-předmětné interpretaci tohoto pojmu.

Mimofárné pozornosti si v této statí zaslouhuje také autorův rozbor civilizačních

tendenci kapitalismu, vyvozovaných z vnitřní logiky jeho vývoje.

Pátá stať, jejímž autorem je V. Milič, je nazvána *Idea odcizení a soudobá sociologie*.

Na význam této staťi jsem poukázal již v úvodním celkovém hodnocení základního přínosu recenzovaného sborníku. Zmínky si zaslouží ještě některé její obsahové složky.

Za velmi podstatné a významné pokládám autorovo vyzvednutí celé šíře Marxova pojmu odcizení a důsledky této šíře pro teoretické i praktické řešení problému odcizení. Na to pak navazuje jeho pozoruhodný rozbor Marxova pojetí odcizení jako antropologického základu sociologie.

Zvláštní zmínky také zaslouží autorova sociologická analýza problému dělbý práce z hlediska teorie odcizení.

Velmi významná a pro sociologickou teorii prospěšná je pak závěrečná část staťi, v níž se autor zabývá dílem C. W. Millse a E. Fromma. Je podle mého názoru výborným příkladem toho, jak pracovat s texty jiných autorů a využít přínosných hodnot těchto textů.

Následující stať, šestou, nazval P. Vranickí *O dějinném determinismu a lidské svobodě*. Tato stať podle mého názoru veškeru nevybočuje z rámce průměrné produkce na toto téma. V tomto rozmezí upoutávají a pozornosti si zaslouží tři autorovy myšlenky: jeho rozbor kategorie praxe jako základního článku Marxovy koncepce dějinného determinismu, jeho pokus o interpretaci historické podmíněnosti Marxova pojetí dějinného determinismu a jeho výklad významu Leninova teoretického díla ve vývoji marxistické koncepce dějinného determinismu.

Sedmá stať v pořadí je od V. Korace a nese název *Socialismus — cesta k lidské společnosti*. Ani tato stať nevybočuje z běžného průměru. Zmínky si zaslouží jen v některých aspektech netradiční zdůvodnění historické opodstatněnosti socialismu a úvahy o socialismu jako jednotě světového procesu a specifického procesu na půdě historických podmínek jednotlivých zemí (s důrazem na nutnost respektování tohoto specifického momentu).

V následující staťi — *Socialismus a problém odcizení* — soustřeďuje její autor P. Vranickí svou hlavní pozornost na humanistické stránky koncepce socialistické společnosti.

Velmi zajímavé a svým kriticko-analytickým obsahem v naší dnešní situaci zvlášť sympatické a podnětné jsou autorovy úvahy o absolutizaci politické sféry života ve stalinické koncepci socialismu a o praktických důsledcích, jež tato absolutizace přinesla. V souvislosti s tím pak autor podtrhuje a rozvíjí myšlenku, že těžištěm socialistických přeměn jsou změny a vývoj v lidských vztazích, a že politickou moc je tedy nutno koncipovat tak, aby tento vývoj umožňovala a ne znemožňovala. Jinak se stává nejtěživějším projevem odcizení v podmínkách socialismu.

V souvislosti s tím je pozoruhodná i další autorova myšlenka (blízká stanoviskům Richťovým u nás) o tom, že socialismus musí

hledat a objevovat nové formy života a lidských vztahů a ne opírat svůj vývoj o „využívání“ forem starých.

Devátá stať, napsaná M. Markovičem, má název *Překonávání politického odcizení za socialismu*. Jejímí nejvýznamnějšími složkami jsou úvahy o otázce byrokratismu a elit za socialismu a zejména pak analýza samosprávy jako možné alternativy překonávání politického odcizení za socialismu. Zajímavou součástí těchto úvah je objektivní rozbor předností i slabín, a tedy vnitřních rozporů samosprávy v Jugoslávii.

Stať B. Bošnjaka *Humanizace skutečnosti a náboženství* se podle mého názoru vyznačuje poměrně úzce propagandistickým pohledem na problém. Některé myšlenky (zlidštění boha, kofeny náboženství) jsou neotřelé, ale nikoli mimořádné.

Autorkou jedenácté staťi — *Socialismus a humanismus* — je Z. Pešićová-Golubovićová. V jejím rozboru se opakuje (v poněkud jiném pohledu) některé podnětné myšlenky, o nichž již byla řeč v souvislosti s předchozími staťmi. Je to zejména otázka humanistické a ne pouze úzce ekonomické koncepce socialismu, myšlenky o vývoji a přínosu kapitalismu a pokus o kritický rozbor samosprávy a řešení problému osvobození práce v Jugoslávii.

Následující stať, nazvaná *Člověk a technika*, je z pera M. Markoviče. Patří k těm, jež obsahují silný myšlenkový náboj. Zejména je nutno upozornit na autorovu analýzu Marxova pojetí techniky a na jeho originální vymezení pojmu techniky. Pozoruhodné jsou dále jeho úvahy o historii problému techniky (proti názorům, že problém člověka a techniky je až současným problémem), o problému techniky a životních hodnot a o problému volného času.

Jako další je zařazena stať R. Supeka *Cesty k humanizaci práce a spotřeby*. Myšlenky, jež si v obsahu této staťi zaslouží pozornost, povětšinou navazují v jiném kontextu na stanoviska, která jsem vyzvedl již u jiných staťi. Týká se to zejména antropologické koncepce výrobních sil, analýzy samosprávy jako článku humanizačního procesu, úvah o byrokratické pyramidě a elitách a úvah o problému volného času. Kromě toho si zaslouží zvláštní zmínky autorův pohled na proces automatizace výroby, už proto, že její vývoj a její společenský kontext modeluje výrazně jiným způsobem a vidí je v jiné perspektivě než u nás R. Richta.

Závěrečná stať je od A. Krešiče a je věnována problémům humanity, politiky a války. Obsah této staťi podle mne nevybočuje z průměru a místy je utopisticky laděný. Antropologický přístup k problému válek se v ní projevuje zejména v chápání třídnosti jako specifické formy humanity a v chápání boje proti válkám jako širokého demokratického proudů.

Při hodnocení přínosu recenzovaného sborníku je nutno zmínit se závěrem ještě o některých rysech metody a způsobu zpracování jednotlivých témat, charakteristických pro sborník jako celek.

Především je nutno podtrhnout, že o dialektice jako základní metodě práce v marxistické teorii se zde abstraktně neuvažuje a slovně se na tento fakt vůbec nepoukazuje, ale zato se dialektiky jako metody práce skutečně důsledně a mistrně používá. Jednotlivé problémy jsou exponovány i zpracovávány ve své bohaté složitosti, mnohotvárnosti a vnitřní rozpornosti.

Za druhé si zaslouží zvláštní pozornosti způsob práce s nemarxistickou literaturou. Jugoslávští autoři přistupují k této literatuře prostřednictvím své analýzy dnešní doby a zkoumají, jak a co z této doby se odráží a je vyjádřeno v nemarxistické literatuře. Z tohoto zorného úhlu pak v ní objevují hodnoty a poučení a přistupují ke kritickému pohledu na její obsah.

Dále působí velmi kladně a sympaticky angažovanost zpracování jednotlivých problémů, angažovanost ponejvíce v kladném smyslu toho slova. Autoři se nevyhýbají problémům nejsoučasnějším a nevyhýbají se jejich kriticko-teoretické analýze, prostřednictvím jejíhož obsahu chtějí přímo zasahovat do koncepce řešení jednotlivých problémů státními i stranickými orgány.

S tím pak velmi úzce souvisí i publicistická forma zpracování statí, která se pohybuje na hranici mezi odbornou statí a esejí. A pohybuje se na této hranici ve prospěch toho, co chtějí autoři říci.

Na druhé straně nelze ovšem nevidět určité slabiny a nedostatky recenzovaného sborníku. Nelze nevidět to, že se autorům nepodařilo vyhnout se mnohým úskalím.

Především se ve zpracování problémů projevuje skutečnost, která je velmi podobná naší situaci, že totiž kapitoly, které jsou věnovány socialistické společnosti, jsou v průměru viditelně slabší než ty, jež se zabývají filosofickými problémy nebo analýzou Marxových textů. Projevuje se zde fakt, že o socialistické společnosti je toho zatím známo skutečně nepříliš mnoho, že obzor je omezen dosavadními zkušenostmi a že zde chybí skutečně systematické teoretické zkoumání a zobecnění.

Tento nedostatek je na mnohých místech ještě znásoben a podtrhován tím, že volba a cíle zpracování některých dílčích problémů jsou nadměrně poplatné některým ideologickým problémům na úkor jejich teoretického obsahu a teoretických souvislostí. Tak např. některé výpady proti stalinismu působí nikoli dojmem organické součásti teoretického rozboru, nýbrž rušivě, jakoby takový výpad byl povinností. Podobně se v řešení některých otázek objevují prvky koketování s tzv. „třetím světem“. A rovněž některé rozboru jugoslávské cesty a jugoslávských zkušeností (samosprávy) z určitých ideologických důvodů význam těchto cest a zkušeností přeceňují.

Přes velmi plodné, významné a dominující zaměření na problémy dnešní doby se někdy projevuje nevyváženost proporce mezi marxologickými stránkami rozboru (výklad Marxových textů) a mezi těmi jeho stránka-

mi, které hledají odpovědi na otázku, co je specifikem dnešní doby a dnešního člověka a co přináší znalost tohoto specifika do marxistické koncepce člověka a odcizení.

V jednom považují za ne zcela domyšlenou i samotnou koncepci sborníku. Jeho tematický záběr — od filosofických aspektů problémů člověka a odcizení až k soudobé problematice člověka a odcizení v podmínkách socialismu — je ucelený a promyšlený. Zároveň však celek působí mnohdy dojmem, jakoby jednotliví autoři o sobě nevěděli. V některých rozborech se překrývají (zbytečně) a zároveň chybí i jen stín polemiky (tam, kde se v názorech neshodují). Odstranění tohoto momentu by přispělo k svěžesti textu a podalo by plastičtější obraz o stávajícím stavu řešení těchto problémů v jugoslávské filosofii a sociologii.

Všechny tyto skutečnosti jsou sice určitými rušivými momenty, nemění však nic na základních hodnotách celku, které jsem zdůraznil v předchozím rozboru. Vydání tohoto sborníku je významným edičním počinem a může přinést mnoho podnětného pro další vývoj zkoumání podstaty člověka a problému odcizení jak našimi filosofi, tak našimi sociology.

Ota Záhora

Několik poznámek ke knize Jean-Jacques Servan-Schreibera, *Le défi américain*

Denoël, Paříž 1967, str. 342.

Úvodem jen několik málo slov o vnějším osudu knihy, která v posledních měsících vzbudila ve francouzsky mluvícím světě pozornost, jako málokterá publikace jiná. Pařížský Denoël vydal knihu v říjnu minulého roku; do okamžiku, kdy byla tato recenze psána, nepřestala Servan-Schreiberova kniha zaujímat naprosto čelné místo v indexu prodaných knih. Zájem o ni přesáhl velmi rychle francouzské hranice: německé a zejména španělské vydání *Americké výzvy* se stalo prvořadou událostí. Snad poprvé ve Francii bylo vydání jednoho knižního titulu spojeno s tak cílevědomou reklamou, jaká provázela a vlastně stále ještě provází knihu Servan-Schreibera, aniž by však tato reklama — třebaže je někdy a ne zcela neprávem považována za přemrštěnou — knize u čtenářů a kritiky ublížila.

Právě zmíněný „vnější“ osud knihy nelze ztrácet ze zřetel. Domnívám se, že Servan-Schreiberovu studii je zapotřebí posuzovat ze dvou hledisek, ve dvou rovinách:

1. Je třeba posoudit, čemu odpovídá její ohlas, i když chápeme, že je do určité míry podmíněn velkou reklamou.
2. Kniha patří do oblasti dosud naší sociologii zanedbávané, a to do oblasti výhledů do budoucnosti.

Všimněme si nejprve prvního hlediska. Velký ohlas, i když — jak již řečeno — obratně podmíněný dobře zasvěcenou a dobře vedenou reklamou, odpovídá tomu, co se pomalu ve vědomí francouzského, obecně-

ji západoevropského publika začíná prosazovat: totiž vědomí rostoucího amerického nebezpečí. Rozebereme toto nebezpečí blíže.

Jakou povahu má toto nebezpečí a která část francouzského (západoevropského) obyvatelstva je pociťuje nejvíce?

Pokud zde hovořím o povaze tzv. amerického nebezpečí, nečiním si nikterak nárok na plné postižení všech jeho aspektů. Pro jeho nejstručnější charakteristiku považuji za plně vyhovující resumé v závěru, k němuž dochází autor *Americké výzvy*. (Podrobněji k obsahu Servan-Schreiberovy knihy viz mou recenzi otištěnou v březnovém čísle *Vědy a života*.) Tedy povaha tohoto nebezpečí je totožná s povahou „americké výzvy“. Jde o zcela konkrétní ohrožení nezávislosti evropských zemí mohutnou expanzí americké ekonomiky. Zmíněná expanze nese zcela zákonitě s sebou růst tempa rozvoje americké technologie a vědeckého výzkumu, jež zase téměř automaticky vyvíjejí tlak jednak na výrobu, jednak na školství. Obojí se pružně přizpůsobuje — operativní pružnost tohoto přizpůsobování potřebě a jeho využití je ve srovnání s evropskými poměry většinou na nesrovnatelně vyšší úrovni. Organizaci všeho druhu pak věnují všechny zodpovědné kruhy amerického hospodářství velkou a zcela zaslouženou pozornost. Převaha americké ekonomiky, technologie, vědy se projevuje dnes už zcela zřetelně také mimo území USA a zejména na evropské pevnině, kde nabývá zcela svérázného povahy. Americký průmysl v Evropě, tj. průmysl, jehož organizace a rozhodování o něm, nehledě na ryze ekonomickou stránku věci, je plně v amerických rukou, je dnes již daleko efektivněji zorganizován než průmysl evropský. Navíc jsou dnes jeho struktury koncipovány na úrovni západní Evropy jako celku a nikoli na bázi jednotlivých západoevropských států. Američané se takto chápou podstatně rychleji a účinněji všech možností, které poskytuje existence evropského hospodářského společenství. Nikoli zanedbatelnou skutečností je rovněž pozoruhodná okolnost, že americké investice do tohoto Američany vlastněného průmyslu byly do velké míry poskytnuty Evropou. Lze sice očekávat, že poslední události ve finančním světě tuto skutečnost postupně zmodifikují — nelze však očekávat, že by pouhé finanční změny mohly proměnit skutečnosti zásadní. Servan-Schreiber dokládá tato konstatování, která se zde mohou předložit jen ve zhuťněné zkratce, konkrétními údaji, jimiž se zde nemůžeme podrobně zabývat.

Cílem Servan-Schreiberovy studie je tedy snaha objasnit podstatu soudobého amerického „ohrožení“ Evropy, ohrožení, které je ve Francii a obecně v západní Evropě sice pociťováno, ale zpravidla špatně a zcela nedostatečně chápáno. Za zmluku v této souvislosti nepochybně stojí skutečnost, že Servan-Schreiber ostře polemizuje s běžným názorem, že americká technologická, vědecká a ekonomická převaha je dána, řekněme, „hrubou silou“ finančních prostředků, které Amerika získala v důsledku různých historických okolností, jež Evropa nemohla ovlivnit. Uve-

dený argument považuje Servan-Schreiber za typickou polopravdu a odsuzuje jej jako argument v podstatě ideologický. Síla „americké výzvy“ je založena na něčem docela jiném: její podstatou je, jak jsme se o tom již zmínili, vynikající organizace, invence, rychle se přizpůsobující školství, dobré plánování budoucnosti podložené vědeckými analýzami a možnostmi, jaké se všem těmto právě vyjmenovaným složkám dostává k tomu, aby jich bylo prakticky využito. Vědomí, které Amerika má o současně probíhající vědeckotechnické revoluci, není vědomím akademickým. Je naopak zcela konkrétní součástí praktického vědomí o situaci současného světa, a tohoto praktického vědomí je okamžitě a pohotově využíváno. Domnívám se, že se ojedme bez dalších výkladů, že postačí, uvedeme-li si, jaký obrovský kvalitativní skok prodělalo jenom americké školství v průběhu posledních deseti let. Zmínil jsem se výše, že tato americká převaha je Servan-Schreiberem prisuzována — jistě ne vylučně, ale ve velmi podstatné míře — schopnosti rozhodujících amerických kruhů opatřit si vědecky fundované analýzy výhledů do nejbližší i vzdálenější budoucnosti a jejich ochotě tyto analýzy prakticky aplikovat. Tato schopnost úzce souvisí se schopností správného výběru, správných cílů, kterých společnost chce (a kterých je také schopna) dosáhnout.

Právě uvedená schopnost výběru správných cílů má jistě také v americké společnosti své meze. Tyto meze jsou však ještě markantnější v současné západoevropské skutečnosti. Z tohoto konstatování vychází Servan-Schreiber ve své kritice opatření v oblasti ekonomické a vědecké politiky, která uskutečňuje vláda francouzská i jiné západoevropské vlády. Meze těchto opatření jsou v nemalé míře dány také tím, že naprostá většina francouzského obyvatelstva, stejně jako obyvatelstva jiných západoevropských zemí, své obavy tváří v tvář americké výzvě pociťuje velmi nejasně a v důsledku špatných a nedostatečných informací není schopna své obavy řádně analyzovat. Nedostatečnost informací je nejzjevnější v malé ujasněnosti představ o skutečném obsahu a dosahu současného amerického ohrožení západní Evropy. Málokdo, argumentuje Servan-Schreiber, si dnes v západní Evropě uvědomuje, že expanze americké ekonomiky na evropském kontinentě ohrožuje ve svých důsledcích samu možnost svobody rozhodování v klíčových oblastech moderního průmyslu. Závažnost ztráty možnosti rozhodování je ovšem nesmírně významná a bez jakéhokoli přehánění se v podstatě rovná ztrátě národní samostatnosti.

Uvedl jsem výše, že velmi podstatnou část knihy tvoří kritika různých opatření, kterými se snaží gaullistická vláda ve Francii zarazit pronikání Ameriky do země a tím nepřímou do celé západní Evropy. Nebylo by spravedlivé, kdybychom tvrdili, že autor svou kritikou zamítá francouzskou politiku en bloc. Naopak, činí zadosť některým analýzám hospodářské situace země a Evropy, kterou de Gaullova vláda v posledních letech pro-

vedla, a stejně tak uznává hodnotu řady praktických opatření, která byla učiněna. Svou kritiku soustřeďuje autor ani ne tak na předměty opatření či analýz této politiky, jako na jejich nedostatečnost, na jejich malou adekvátnost. Omezení, která jsou francouzské politice v tomto směru vlastní, chápe autor především jako důsledek politických zábran, ať jsou reálné nebo pouze ideologické povahy. Skutečně úměrnou obranu vůči americkému pronikání do Evropy lze podle autora organizovat jedině na mezinárodní bázi. Přílišné zdůrazňování národní suverenity a v důsledku toho malá ochota angažovat se plně a bez postranních záměrů EHS ve smyslu otevřené spolupráce v zájmu posílení nadnárodního ekonomického celku — i za cenu obětování určitých, dnes stále ještě úzce národně chápáných zájmů — však otupuje výše zmíněnou neúčinnější zbraň proti americkému tlaku.

Nerozvádím šífeji tyto úvahy Servan-Schreibera, i když jsou nesporně zajímavé a mají v jeho studii závažné místo. Zmínuji se o nich pouze rámcově, abych vymezil problematiku Servan-Schreiberovy knihy. Domnívám se, že to, co jsem uvedl, dostatečně charakterizuje její předmět, smysl a cíl.

Zbývá nám nyní položit si otázku, které části francouzského a implicitně západoevropského publika se ohrožení americkým tlakem potenciálně nejvíce týká. Samozřejmě je možno říci, že v jistém smyslu se dotýká všeho obyvatelstva, byť i různou měrou. Ovšem, právě jen v jistém smyslu. Konec konců podniky Američany vlastněné nebo v důsledku jejich investic nově vybudované potřebují pracující, stejně jako podniky, za nimiž stojí kapitál domácí — francouzský či v širším slova smyslu evropský. Nelze také přehlédnout skutečnost, že v bezprostředním dopadu může účast americké organizace hrát velmi pozitivní roli, neboť zpravidla zajišťuje pracovní příležitosti, zhusta pro velmi kvalifikované síly, a to v oblastech, které by jinak byly ohroženy nezaměstnaností. Při nejmenším zvyšuje tento americký podíl možnost pracovních příležitostí všude tam, kde v důsledku konjunkturálních výkyvů dochází k ohrožení pracovních příležitostí. Na druhé straně ovšem nelze přehlédnout, že průmyslová odvětví financovaná a řízená Američany reagují s mnohem menším ohledem na lokální zájmy, jakmile se dostanou do obtíží, nebo jakmile to vyžadují určité změny jejich organizační struktury, k jejichž uplatňování při americkém způsobu řízení dochází daleko rychleji, daleko bezprostředněji. Uvedl bych zde jako typický příklad zkušenost, kterou prošli zaměstnanci všech kategorií původně francouzské firmy Bull, jakmile se stala součástí amerického koncernu General Electric. Po počátečním uspokojení všech zúčastněných tím, že budoucnost firmy Bull, jež sejevila značně nejistá, se převzetím gigantickou americkou společností zlepši, došlo téměř okamžitě k rozčarování, jakmile koncern General Electric podnikl prvé kroky k „ozdravění“ firmy Bull. Pochopitelně, že rozhodování o těchto krocích bylo diktováno celkovým zájmem

americké společnosti a bylo tedy v rukou nového, tj. amerického řízení. Okamžitě se stala zjevnou především ta skutečnost, že samostatné rozhodování leží mimo převzatý podnik, mimo zemi, kde se nachází, mimo Francii, mimo Evropu, že se přeneslo do Spojených států, a to právě v takové oblasti technologie, která je — jako je tomu v případě firmy Bull (výroba elektronických počítačů) — neobyčejně významná pro vědecký a technologický rozvoj. Skutečnost, že pozbyly schopnost a možnost samostatného rozhodování, pocítily v uvedeném případě zejména vysoce kvalifikované a v hierarchii podniku výše postavené síly — nehledě na politické důsledky zmíněného příkladu. Plným právem lze proto uvést, že kniha Servan-Schreibera se obrací zejména k těm, kteří v důsledku svého postavení jakožto technické inteligence nebo organizačních, správních, právních a finančních odborníků hrají v organizaci moderní ekonomiky důležitou roli. Tato vrstva stále narůstá. A nabývá své vlastní váhy. Servan-Schreiberova kniha se ovšem neobrací výlučně jenom k nim. Ambice jejího autora jsou jistě i v tomto ohledu větší. Skutečností ovšem zůstává, že přes půl miliónu výtisků prodaných ve Francii do začátku měsíce dubna t. r. našlo své čtenáře právě v této společenské vrstvě.

Dopustil bych se ovšem nemístného zjednodušování, kdybych tvrdil, že Servan-Schreiber vystupuje v roli tribuna zájmů jen jedné vrstvy. Smysl a cíl jeho práce je zjevně politický. Je jím snaha o získání podpory, tedy nejen odezvy, myšlenky evropské integrace, která by byla schopna přerůst úzce ekonomické meze a jež by se stala plnou integrací ve smyslu hospodářském i politickém.

Uvedený cíl knihy determinuje také způsob, jakým je psána, i — krátce řečeno — její úroveň jakožto publikace svého druhu. Kniha Servan-Schreiberova není a v pravém slova smyslu ani nechce být vědeckou studií. Proto všechny výtky, které jí byly v tomto smyslu adresovány, se nutně míjí cílem. Publikace, o níž zde mluvíme, je eminentně politickou a ideologickou záležitostí. Tomu se také podřizuje výběr faktů, jimiž autor operuje. Není zapotřebí pochybovat o jejich korektnosti a věrohodnosti. Je však nutno si uvědomit, že jsou vybrány nepochybně pečlivě, ovšem tak, aby vyhovovaly záměru, který si autor předem vytýčil a který jsem výše charakterizoval jako záměr politický a ideologický. Odtud také plyne, že by nemělo valného smyslu zabývat se detailní kritikou nedostatků knihy, jež autor nikde netvrdí, že bylo jeho úmyslem napsat studii vědeckou. Kniha Jean-Jacques Servan-Schreibera, vedle toho, že je — objektivně vzato — určitým odrazem střetání a krystalizace určitých názorů na politické a ekonomické vyhlídky západní Evropy, názorů, jež si zvolna razí cestu k společenské vrstvě, je jímž dobrým mluvčím a představitelem je právě osobnost samotného autora, je také příkladem velmi dobré publicistiky, jež má ve francouzské literatuře dlouhou a účtyhodnou tradici. Bylo by jistě chybou, kdyby-

chom — přes výše uvedené výhrady — nevyužili možnosti, které nám poskytuje, k tomu, abychom se zamyslili nad ryze teoretickým problémem, jímž je oblast analýz a výhledů do budoucnosti.

Kniha operuje výhledy do bližší i vzdálenější budoucnosti. Při její četbě jsme chtěli nechtě nucen klást si otázku, zda mají tyto výhledy své oprávnění či nikoli, a zda je sociologie povolána se jimi zabývat jako jedním z jevů současné společnosti.

Nerad bych propadl nic nefikajícím obecnostem. Avšak uvědomil jsem si četbou Servan-Schreiberovy knihy, jak nezadržitelně oblast budoucího proniká pomocí výhledových analýz do současného vědomí. Ať už se tak děje pouhou publicistikou — a to dobrou i méně dobrou — nebo vědecky pojatými, vědecky fundovanými analýzami nejdůležitějších trendů vývoje. Není samozřejmě nic překvapujícího na skutečnosti, že jednotlivé úseky, dejme tomu, národního hospodářství orientují svá rozhodování podle dlouhodobě koncipovaných analýz. Závažnější a pozoruhodnější podle mého soudu je skutečnost, že stále rostoucí potřeba těchto analýz z nejrozličnějších oblastí lidského života svou vlastní vahou přesvědčuje zpětně o nutnosti dosažení pokud možno komplexního pohledu do budoucnosti, kterážto nutnost vyvolává a doslova probouzí k životu další a další dílčí analýzy — a ovšem příslušné instituce, které jsou schopny tyto analýzy poskytovat. Jen z tohoto letmého pohledu je dostatečně zřejmé, že celá dnes již nepochybně rozsáhlá oblast tzv. futurologie se rozpadá na dva zřetelně odlišné problémy. Do jednoho z nich bych zahrnul specifickou problematiku výhledových analýz jako takových, jímž se zde pochopitelně nemůžeme a nebudeme zabývat. Druhou oblast problémů bych spatřoval více ve společenském dopadu a odrazu existence výhledových analýz *současné společnosti*. Jak jsem právě naznačil, tzv. futurologie je nesporným dilem současnosti, není sama o sobě budoucností, o níž se snaží vypovídat svými předpověďmi, a tedy obraz, který se takto pokouší vytvořit, je nejenom, avšak také výpovědí o společnosti soudobé. Proto sociologie, která by vědomě opomíjela futurologii jakožto současný jev, by se zbavovala možnosti postihnout jednu z důležitých kapitol dneška. Znovu zdůrazňuji, že právě četba Servan-Schreibera až překvapivě odhaluje potřebu sociologického zkoumání futurologie, a to z obojího uvedeného hlediska: jak z hlediska analýzy společenského obsahu dnešní futurologie, tak z hlediska sociologie vědy.

Vrátím-li se zpět ke studii Servan-Schreibera, abych se závěrem pokusil vymezit, v čem podle mého soudu spočívá užitečnost této knihy, pak bych poukázal na to, že přináší i pro nás užitečné uvědomění si reálné existence amerického tlaku na západní Evropu a snad na Evropu celou, a v čem tento tlak spočívá. A dále, že sama tato studie ne-li explicitně, tedy implicitně pobízí k sociologickému zamyšlení ve smyslu, který jsem uvedl výše.

Petr Horák

Mezilidské vztahy v moderní společnosti

Základním cílem komunistické společnosti je neustálý růst hmotných a kulturních statků jakožto základního předpokladu pro uspokojování rostoucích potřeb lidí. Komunismus má však kromě toho ještě jiné — možno říci daleko důležitější — dimenze. Je to především vytváření celého komplexu podmínek pro všestranný a harmonický rozvoj člověka a uskutečňování humanizace ve všech oblastech společenského, politického a kulturního života. Opravdová humanizace práce, která prakticky začíná odstraněním vykořisťování člověka člověkem, není jen počátečním revolučním činem a plodem socialistické revoluce, ale právem patří mezi nejdůležitější sféry faktické humanizace vůbec. Je nejtěžším a nejsložitějším problémem, který socialismus musí řešit. Padesátiletá existence socialismu dokazuje, že upevňování socialistických společenských vztahů nevede automaticky k utváření a upevňování vztahů mezilidských.

A přece až do nedávné doby se v naší teorii i praxi, zejména v době kultu osobnosti, počítalo při rozvíjení mezilidských vztahů s jakýmsi automatismem. Tato teoretická chyba spočívající ve směřování celku a části, tento globální bezrozporný a bezkonfliktní pohled na všechny jevy a stránky socialistické skutečnosti, byl zdánlivě — alespoň dočasně — uplatňován i při studiu a rozvoji hnutí brigád socialistické práce, z nichž se fakticky existující zárodečné prvky lidských vztahů přenášely často mechanicky na celkovou strukturu socialistických společenských vztahů.

To ovšem naprosto nezastírá fakt, že v hnutí BSP se skutečně projevovaly základní a podstatné rysy mezilidských vztahů jako imanentní hodnota, charakterizující rozvoj iniciativy a aktivity pracujících v podmínkách socialismu. Na druhé straně však určitá stagnace tohoto hnutí signalizovala meze rozvoje aktivity a iniciativy a procesu upevňování lidských vztahů v systému starého direktivního způsobu řízení. To ukazuje na důležitý moment, který má dva aspekty: jednak nutno mezilidské vztahy i za socialismu pokládat za relativně samostatný proces, jednak — a to je podstatné — lidské vztahy nelze pokládat za izolovaný jev, nezávislý na celkovém komplexu společenských souvislostí a vztahů. Charakter socialistických výrobních vztahů tvoří základ struktury společenských vztahů, vyúsťujících zpravidla v lidské vztahy, které pak svou existencí zpětně působí na všechny sféry života v socialistické společnosti. Zde někde spočívá podstatný rozdíl mezi socialismem a kapitalismem. Tento rozdíl bude tím větší, čím širší prostor bude pro tvorbu a zdokonalování lidských vztahů, v nichž se důsledně realizuje skutečný humanismus Marxův, Engelsův a Leninův.

* * *

Problém lidských vztahů není nový. Systematicky je na úrovni empirické sociologie pěstován už od dvacátých let v USA a s přestávkami i v Německu. Není divu, že

teorie „lidských vztahů“, známá jako teorie „human relations“, zdůrazňuje „lidský faktor“ především ve výrobním procesu. Tato teorie, patřící mezi významné části buržoazní průmyslové sociologie, zkoumá na úrovni průmyslového podniku různé aspekty: organizaci, psychologické, ekonomické, sociální aj. Cílem empirických výzkumů takto zaměřené sociologie je na jedné straně nashromáždit co nejvíce poznatků o charakteru lidských vztahů v průmyslových podnicích, o příčinách napětí a konfliktů, s cílem doporučit podnikatelům taková opatření, která by zmírnila třídní rozdíly, a na druhé straně zastít podstatné rozdíly mezi postavením dělníka v kapitalistické a socialistické továrně. Změny v chování manažerů a kapitalistů vůči dělníkům a zaměstnancům učiněné na základě doporučení průmyslových sociologů, tabule zlepšovatelů ve velkých průmyslových podnicích, existence dělnických komisí a pracovních skupin, jakož i síť sociálních podpor a úlev, stipendia pro děti zasloužilých pracovníků (Hirsowiczová), atd., to vše zdánlivě ukazuje mnoho shodného — přirozené, že po formální stránce — s tím, co je typické pro socialismus. Snad zde někde spočívá příčina toho, proč těmto jevům shodám uvěřili i relativně pokrokoví buržoazní teoretikové jako E. Fromm,¹ H. Schelsky a G. Friedmann, kteří mezi postavením dělníka v kapitalistické nebo socialistické továrně nevidí podstatných rozdílů. G. Friedmann z toho vyvozuje ve své knize *Où va le travail humain?* i obecnější závěr, že „...sovětská společnost nevyřešila problém humanizace práce“. Friedmann, encyklopedický vzdělaný sociolog, se ve svých pracích na mnohých místech zmiňuje i o tom, že je především třeba uskutečnit „velké hospodářské a společenské změny“, aby se dělník „cítí součástí kolektivu“ a „společnosti a aby „chápal souvislosti své práce s celkem“.² Jakkoli se Friedmann vyhýbá formulovat své vlastní stanovisko k tak choulolistickým otázkám, jako je problém zespočetnění výrobních prostředků jako základního předpokladu pro tvorbu lidských vztahů, nevyhýbá se uvedenému problému zcela, neboť aspoň pod čarou cituje Mermoze: v mechanizované výrobě „je radost z práce možná jen tehdy, jsou-li výrobní prostředky kolektivním majetkem dělníků“.³

Z objektivního vývoje kapitalismu možno učinit tyto závěry: 1. Kapitalismus, jakkoliv se snaží svým systémem „human relations“ vytvořit jakousi „harmonii zájmů“ mezi kapitalisty a dělníky, není konečně schopen vyřešit třídní rozpor mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými. Je tomu tak především proto, že kapitalismus má svou demarkační čaru, za kterou není ochoten jít, a to ani tehdy, kdyby se dělníkům vyhovělo ve všech požadavcích demokratického charakteru. 2. Praxe „human relations“ je jedna z liberálních metod monopolistické buržoazie,

charakterizovaná dílčími nepodstatnými reformami a ústupky dělnické třídě, neboť „metody násilí, metody odmítání jakýchkoliv ústupků dělnickému hnutí“⁴ nemůže ve změnách podmínek a za změněného poměru sil mezi socialismem a kapitalismem buržoazie doma zcela plně využívat. Paradoxní na celém systému „human relations“ je to, že navenek vystupuje jako jev humánní, avšak ve své podstatě není ničím jiným než účinným systémem popoháněčství, nebo, jinak řečeno, fordovsky adaptovanou intenzifikací práce. „Human relations“ plní funkci jakéhosi filtru, kterým mají procházet revoluční akce dělnické třídy namířené proti kapitalismu.

Charakteristickým rysem teorie a praxe „human relations“ je metafyzické izolování společenských jevů a procesů v průmyslových podnicích od celospolečenských vztahů a zákonitostí a idealistické odtrhávání společenských vztahů od jejich ekonomického základu. Tento přístup je typický pro subjektivistickou metodu v sociologii, jejímž druhým zdánlivě protikladným rysem je vytrhávání libovolných částí či oblastí ze sítě společenských vztahů a povyšování těchto částí na úroveň podstatnosti. Rysy nebo stránky, které jsou vlastně částí — v konkrétním případě — kapitalistického velkopodniku, se považují za obecně platné pro celou kapitalistickou společnost. Klíč pro řešení rozporů uvnitř kapitalistického podniku je považován za univerzální klíč pro řešení rozporů na úrovni kapitalistického řádu. Západoněmecký sociolog H. Schelsky tvrdí, že podnik není jen místem technické produkce, ale i institucí „společenským a částí celkového řádu společnosti, který je jejím významem ovlivňován“.⁵

Literatura, která se z nejrůznějších stránek zabývá otázkami lidských vztahů, je bohatá — ovšem pokud jde o literaturu nemarxistického původu. To není náhoda. Boj kapitalismu se socialismem je v současných podmínkách relativně výhodný pro buržoazii a její ideologii, protože kapitalismus má převahu v masové spotřebě. Tato výhoda je jen dočasná, neboť rozvoj výrobních sil v socialistické společnosti den ze dne podlamuje argumenty buržoazní ideologie právě tím, že se socialismus nezadržitelně blíží k bodu masové spotřeby. Je tedy logické, že se v budoucnosti bude boj mezi socialismem a kapitalismem postupně přesouvat do jiné sféry, do sféry boje o bohatší náplň života člověka a lidských vztahů. Socialismus svou povahou v praxi dokazuje, že mu jde od začátku až do konce právě o tyto problémy, o problémy humanizace člověka. Socialismus nevidí v rozvoji výroby a spotřeby svůj cíl, ale předpoklad pro všestranný rozvoj jednotlivců. V hesle „Vše pro blaho člověka“ je v koncentrované podobě vyjádřena samostatná povaha socialistického humanismu. Jestliže dnes mnozí relativně pokrovní západní teoretikové (Fromm, Friedmann, Mills aj.) kritizují

¹ E. Fromm, *Marx's Concept of Man*, New York 1961.

² G. Friedmann, *Zukunft der Arbeit*, Köln 1953.

³ G. Friedmann, *Zukunft der Arbeit*, Köln 1953, str. 31.

⁴ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 18, české vydání, str. 361.

⁵ H. Schelsky, *Industrie und Betriebssoziologie*, viz Lehr- und Handbuch zur modernen Gesellschaftskunde, Düsseldorf — Köln 1955.

kapitalistickou společnost a odhalují její deformace způsobené masovou spotřebou, pak je to neklamný důkaz toho, že kapitalismus je právě v otázkách humanismu bezperspektivní.

* * *

Vyšla-li na našem knižním trhu obsáhlejší kniha Karla Mácha *Mezilidské vztahy v moderní společnosti*,⁶ je sama o sobě aktuální. V uvedeném případě se aktuálnost stává cílevědomým záměrem autora, cílevědomým v tom smyslu, že Karel Mácha jako jeden z předních českých filosofů střední generace vytyčil aktuální potřebu praxe a postavil do popředí teoretických úkolů ty problémy doby — tj. problémy lidských vztahů —, jež vyžadují interdisciplinárního vědeckého bádání.

Autor si nevybírám problémy akademicky, samoučelně, ale soustřeďuje se na základní otázky a volí adekvátní metody přístupu a řešení. Uvědomuje si, že není v silách jednoho člověka tak důležité otázky vyřešit a proto se spíše snaží problémy stavět. Z pozice nedogmatického marxismu analyzuje různé nemarxistické teoretické systémy; pokouší se z nich vylíknout momenty lidských vztahů a na určité rovině je integrovat jako problémové hledisko či pole, s cílem postupně vytvořit vědu o lidských vztazích. Není proto náhodné, že hned první kapitola jeho knihy pojednává o předmětu vědy o lidských vztazích. Charakter této kapitoly má své specifické místo a funkci, která je částí ucelené koncepce celé práce. Specifické místo této kapitoly spočívá v tom, že zde autor pojímá předmět vědy o lidských vztazích jako „teoretický projekt“. Poznámenejme, že podstatné části kapitoly byly již uveřejněny v Sociologickém časopise č. 3 z roku 1965. Již zde se ukázalo, že autor nadhodil problematiku velmi aktuální a společensky nanejvýš závažnou. Důkazem toho byly i diskusní příspěvky uveřejněné v tomto časopise.

Na první kapitole knihy je sympatické a logické především to, že autor ve svých dalších úvahách vychází z těchto základních premis: a) neexistuje žádná souhrnná marxistická práce o problematice lidských vztahů, b) dosavadní světová literatura si spíše všímá jednotlivých aspektů lidských vztahů, c) naše literatura z oblasti společenských věd se zabývala problematikou lidských vztahů víceméně všeobecně, a to ještě pod vlivem dogmatismu, d) vznik nové disciplíny, sociologie, ovlivňuje naše vědomosti o struktuře marxistických společenských věd, e) kategorie „lidské vztahy“ není blíže vymezena a proto v celkové úvaze autora figuruje spíše jen jako pracovní kategorie, která předběžně vyjadřuje všechny přirozeně vznikající a vzniklé vztahy mezi lidmi (str. 11).

V duchu těchto premis rozvíjí autor své úvahy o lidských vztazích, nevyhýbaje se přitom různým úskalím, která logicky vyplývají z nerozpracovanosti dané problema-

tiky. Autor těžkosti a úskalí nikde nezakrývá, naopak snaží se je ještě více zvýraznit a zaujmout k nim vlastní stanovisko. To je zřetelné tam, kde klade otázku, jaké místo zaujímá kategorie „lidské vztahy“ v jednotlivých společenských vědách: v sociologii, sociální psychologii, antropologii, filosofii, sociální hygieně a sociální teorii architektury.

Na otázku, zda existuje věda o lidských vztazích, odpovídá autor záporně. Pokud se střetáváme s určitými teoriemi lidských vztahů, nejde o vědu, ale spíše „o určité prvky vědeckosti v těchto teoriích“ (str. 39). Autor s potěšením konstatuje, že už dnes existují mnozí teoretikové, kteří se snaží problémy lidských vztahů řešit koncepčně.

Při vytyčování předmětu vědy o lidských vztazích je autorovým metodologickým východiskem Marxovo rozlišování dvou prvků ve vztazích mezi lidmi: sociálního a lidského. Toto východisko se jeví jako pozitivní a je zejména z hlediska sociologické disciplíny verifikovatelné. V sociologii malých skupin je sociální a lidský prvek modifikován existencí tzv. formálních a neformálních vztahů.

Autor správně poznamenává, že věda o lidských vztazích existuje spíše jen jako teoretický projekt. Nepodává ucelenou definici jejího předmětu, spíše se snaží naznačit obrys struktury problematiky, která by měla být řešena na její úrovni (problém člověka jako základní problém, problém člověka jako lidského druhu, problém zespolečenšťování a jeho motivace, problém lidského sebeurčení, problém odcizení). Základním úkolem by mělo být zkoumání sociálního prostředí a komplexu sociálních podmínek, které umožňují vznik a rozvoj lidských vztahů nebo jejich defektů.

První kapitolu uzavírá autor pojednáním, v kterém shrnuje námítky a argumenty proti projektu vědy o lidských vztazích. Dospívá nakonec k závěru, že věda o lidských vztazích má své oprávnění, protože otázkami spadajícími do jejího předmětu se dosavadní společenské vědy dostatečně nezabývají. Je možné předpokládat, že s plným rozvojem společenskovědního bádání v tradičních disciplínách dojde k splývání jejího předmětu s předměty jiných věd (str. 47), ovšem v současné situaci se jeví objektivní potřeba systematicky zkoumat problémy lidských vztahů v rámci samostatné vědecké disciplíny, tj. vědy o lidských vztazích.

Druhá kapitola (*Věda o lidských vztazích*) patří k nejvýznamnějším částem Máchovy knihy. Autor v ní velmi zdařile ukazuje na základní genealogické souvislosti koncepcí filosofické antropologie (Marx, Schaff, Sartre, Fromm, Freud), přechází k analýze odcizení, hierarchie hodnot, a problemem humanologie kapitolu uzavírá. Jde o bohatou strukturu zajímavých otázek, které by si zasluhovaly daleko větší pozornost, než recenze dovoluje. Zejména analýza kategorie lidskosti a její spojení s problematikou přirozeného uspokojování přirozených potřeb je podnětná a teo-

⁶ K. Mácha, *Mezilidské vztahy v moderní společnosti*. Vydavatelství politické literatury, Bratislava 1967, str. 376.

reticky nosná. Domníváme se, že zde autor neklade nějaké zbytečné problémy, ale skutečně jen to, co obohacuje a rozvíjí jeho teoretický projekt. Jemný a kritický přístup k autorům jak marxistickým, tak i nemarxistickým, rozeznání jejich kladných i záporných stránek, je projevem nejen důsledné vědeckého postupu, ale i uplatňování správné relace všelidského a třídního, což je z hlediska teorie lidských vztahů zvláště důležité. Typické je to zejména u kritiky Frommovy koncepce.

V třetí kapitole (*Historia magistra*) si zasluhuje pozornost zejména rozbor koncepce lidských vztahů F. Tönniese. Pojednání o této koncepci je z teoretického i metodologického hlediska tak pregnantní a přesné, že je možné označit je za jedno z nejzdařilejších míst v knize. Je příkladem toho, co se dá z nemarxistické literatury vytěžit. Přistupuje-li se k pracím nemarxistických sociologů nedogmaticky. Autor si nejprve všimá, co zůstalo v Tönniesově díle dodnes aktuální, na druhé straně ho však kritizuje za poplatnost německému maloměstství a za subjektivismus v pojetí kategorií *Gemeinschaft* a *Gesellschaft*. Správně ukazuje na dvě stránky Tönniesova vlivu na další rozvoj sociologie. Zatímco jeho vztahové pojetí lidského faktoru poskytlo systém vědeckých pojmů a podnítilo zájem teoretické fronty o problematiku lidských vztahů, glorifikování šosáckých poměrů se stalo východiskem reakčně orientovaných badatelů. Tönniesova koncepce je naléhavou výzvou ke zkoumání těch sfér lidských vztahů, které jsou společenskovědními disciplínami zanedbávány, anebo existují jen na okraji jejich zájmů. K vybudování vědy o lidských vztazích je zapotřebí důsledně analyzovat teoretické dědictví, v němž jsou elementy lidských vztahů nejvíce obsaženy, toto bohatství kriticky přehodnotit a potom pojmout do systému tvořící se vědy o lidských vztazích. Takový je autorův přístup ke všem koncepcím, které ve své knize analyzuje.

Ve čtvrté kapitole (*Vědecká civilizace*) rozebírá autor vztah přírodního a lidského prvku v člověku, a to zejména v koncepcích dvou významných autorů: H. Schelského a A. Gehlena. Součástí kapitoly je také pojednání o problematice lidského prostředí. Autor si právem klade otázku, do jaké míry se člověk v procesu průmyslové civilizace osvobodil od své závislosti na prostředí, nebo do jaké míry se mu podřídil (str. 168). Potom přechází k podrobné analýze závislosti faktorů „prostředí“ a lidských vztahů se zřetelem na různé aspekty různých vědních disciplín: fyziologie a hygieny práce, psychologie, ekonomiky, estetiky a etiky práce atd. Zastavuje se u stratifikace pojmu „prostředí“ (makroklima, mezoklima, mikroklima) a dospívá k závěru, že mezi nejdůležitější prvky prostředí patří mezoklima. V něm se stýkají vlivy makroklimatu i mikroklimatu, defekty lidského mezoklimatu zasahují výrazně do intimních sfér člověka, lidské mezoklima je nejvýznamnějším činitelem pro fungování makroklimatu, pro zdravou společnost.

Autor zdůrazňuje, že otázka pracovního prostředí, které má pro život člověka a kolektivu největší význam, nemůže být jen čistě odbornou záležitostí hygieniků, fyziologů, psychologů a dalších odborníků. Je to společný úkol, který nutno odpovědně a koncepčně řešit a realizovat na všech stupních řízení.

Akcentováním spojení prostředí s problematikou lidských vztahů přinesl autor v této stati mnohé podněty zcela nového, netradičního charakteru. Podařilo se mu zdůvodnit, jak reálné podmínky lidské existence mnohstranně vstupují do oblasti lidských vztahů, a statistickými údaji přesvědčivě ukázat na některé záporné důsledky průmyslové civilizace v životě moderního člověka.

Pátá kapitola (*Teorie průmyslové civilizace*) je nejobsáhlejší. Více než na stu stran si autor všimá ekonomické a sociálně politické podmíněnosti lidských vztahů, a to v koncepcích nejvýznamnějších současných západních autorů: R. Arona, A. A. Berleho, J. M. Keynesa, J. K. Galbraitha, P. F. Druckera, E. A. Rostowa, J. Schumpetera, E. Maya a D. Riesmanna. Karel Mácha se představuje jako zasvěcený znalec uvedených sociologů a ekonomů, který citlivě odděluje silná a slabá místa jejich koncepcí, vyzvedává některé nové metodologické prvky, podrobuje kritice subjektivismus, odhaluje sociální determinanty a sociální funkci jednotlivých teorií. Je to plastický, hodnotící obraz duchovní produkce na Západě, která se týká problematiky lidských vztahů.

Kapitola je uzavřena pojednáním o typu osamělého člověka v průmyslové civilizaci. Tato část knihy byla již dříve uveřejněna ve Filosofickém časopise (roč. 1965, č. 5). I když se v této pasáži v podstatné míře promítají mnohé problémy z analyzovaných koncepcí, povšimneme si alespoň stručně některých aspektů, které autor řeší nebo nadhazuje.

Autor při rozboru výlučné věcných a aktuálních problémů současné průmyslové civilizace vychází ze skutečnosti, že „osamělý člověk“ se stal v moderní literatuře jedním z hlavních problémů. Paradoxní v moderní průmyslové civilizaci je to, že typ osamělého člověka existuje uprostřed sociálních vztahů. „Osamocení je druhem svobody (spíše však negativním) a zároveň projevem základního nedostatku svobody“, píše K. Mácha (str. 315). Průmyslová civilizace — alespoň pokud jde o průmyslovou civilizaci západního typu — ještě více zvýraznila rozdíl mezi dvěma vrstvami vztahů v sociálním životě: mezi vztahy sociálními a vztahy lidskými. Tento proces se přirozeně promítl i do celého hodnotového systému individua, skupin i společnosti. Lhostejnost člověka k člověku, ke společenským záležitostem a k různým institucím, uzavřenost apod. jsou průvodním jevem průmyslové civilizace, k jejímž základním antinomiím patří diskrepance mezi rozvinutím sociálních vztahů na jedné straně a oslabením jejich lidského obsahu na straně druhé.

Irena Dubská — pokud máme na mysli tuto souvislost — ve své práci *Americký rok* ukazuje, že egoismus v USA nemá jen „vyšší osvobozující náboj pro jednotlivce“, jak se

domnívají tamější abstraktní humanisté, ale zároveň že představuje i „větší bezohlednost, lhostejnost k osudu druhých, krutost“ (str. 293).

Problém osamělosti člověka je nutno analyzovat z hlediska vnějších i vnitřních faktorů. K. Mácha zcela správně tvrdí, že pochopení vnitřního života druhého člověka a hlavně jeho nezadatelných svobodných oblastí umožňuje — ač to zní paradoxně — skutečně hluboký sociální kontakt. Totiž lidský kontakt. Osamělost, zkoumaná z obecnějšího hlediska, je nejen existenciálním údělem lidského jednotlivce, ale také produktem sociálním, vznikajícím za zcela určitých předpokladů. Nebudeme tuto problematiku dále rozvíjet, i když Máchova kniha dává nesčetné impulsy pro další úvahy i možnosti konfrontovat otázky západní průmyslové civilizace s problémy, které vznikají v podmínkách vyspělých socialistických zemí.

Otázky analyzované v páté kapitole jsou svou povahou a hlavně metodou autorova přístupu zajímavé. Jsou zároveň adekvátní funkčnímu zaměření celé práce, tj. průmyslovému pokusu položit ve formě teoretického projektu základy pro vytvoření vědy o lidských vztazích. Přesto se však domníváme, že autor mohl právě v této kapitole postupovat v některých pasážích úsporněji a věcněji. Jsme toho názoru, že podkapitola *Korporace a J. M. Keynes* je v celkové struktuře kapitoly disfunkční nebo aspoň zbytečná, neboť autor se nadhozennými problémy zabývá střídavě i v jiných částech této kapitoly.

V šesté kapitole (*Problém struktury*) řeší autor už specifitějším způsobem — převážně kategoriemi sociologie — vzájemné působení lidských vztahů a sociálních vztahů. Dosaďme převážně kritický přístup k teoriím lidských vztahů je doplněn pozitivním objasněním obrysů lidských vztahů a jejich vnitřního obsahu vzhledem k sociálním vztahům. Není náhodné, že se výchozím bodem této kapitoly stává pojem struktury; autor pak přechází k analýze biologické struktury a k jejímu významu pro strukturu lidských vztahů. Ukazuje se, že jakékoli zkoumání problematiky lidských vztahů není myslitelné bez teoretických úvah o struktuře sociálních a lidských vztahů. Významná v této kapitole je i konfliktová problematika.

Autor si uvědomuje, že není možné úspěšně vymezit strukturu lidských vztahů prostředky dnešních výzkumů. „Reálně je však možné prozkoumat, za jakých předpokladů lidské vztahy vznikají, nebo naopak, jaké předpoklady podmiňují jejich rozpad“ (str. 365). V úvaze o metodologickém významu modelu struktury lidských vztahů se zdůrazňuje, že hledisko „lidský“ — „sociální“ není spekulativní záležitostí, ale že umožňuje dívat se na problematiku současného člověka měřítky jemu vlastními (str. 365). Přitom autor nezůstává jen při nějakém obecném vymezení, ale správně se snaží blíže postihnout strukturu „sociálního“ a „lidského“ a jejich vzájemnou vazbu. V závěru této kapitoly uvádí, že se dosud nepodařilo vytvořit takovou strukturu, která by umožňovala ade-

kvátní rozvoj lidských vztahů. Identifikaci sociálních a lidských vztahů považuje autor zcela oprávněně za kritérium společenského pokroku.

Poslední kapitola (*Teorie lidských vztahů*) je určitým shrnutím problematiky, která je řešena v celé knize. Autorovi se podařilo v logické zkratce s vysokým stupněm konkrétnosti a přesnosti zformulovat teoretické základy humanologie — vědy o lidských vztazích.

Zmínili jsme se již o tom, že Máchova kniha je neobyčejně podnětná. Důležitější je však skutečnost, že je cenným příspěvkem k rozvoji marxistické teorie. Pokouší-li se ten či onen autor o něco netradičního, není možné používat vůči němu norem kritiky, které se vztahují na tradiční práce. Domníváme se, že Máchova práce vyvolá polemiku. Je do určité míry lhostejná, zda v této polemice budou převládat kladné nebo záporné postoje a hodnocení. Faktem je, že problémy, které K. Mácha nadhodil, už polemiku vyvolaly a to je pro vědu vždy přínosem, protože dobře míněná polemika posouvá rozvoj teorie o kus dále.

Zbývá ještě otázka. Do jaké míry se dá Máchova koncepce lidských vztahů verifikovat? Do jaké míry je z hlediska vědy o lidských vztazích oprávněné ono Máchovo dělení sítě vztahů na „sociální“ a „lidské“?

V posledních letech se u nás uskutečnila řada sociologických a sociálně psychologických výzkumů (např. výzkum brigád socialistické práce, výzkumy pospolitostní struktury v průmyslových závodech, výzkum vlivu práce v obchodě na zdravotní stav zaměstnaných žen, výzkum delinkvence u vojáků základní služby, apod.), z nichž mnohé signalizují, že Máchova koncepce má své opodstatnění. I když objektem těchto výzkumů byly různé stránky sociální reality, dotýkají se více nebo méně problematiky lidských vztahů, nebo k ní směřují. Tato skutečnost je dána mnohorozměrností společenských jevů. K jejich všestrannému postihu nestačí, aby byly zkoumány z hlediska pouze jedné dimenze; musí být studovány také z hlediska teorií o lidských vztazích.

Tento požadavek vědeckovýzkumné práce je do značné míry podmíněn i dynamickým vývojem sociální struktury, zvyšováním její vnitřní složitosti, komplikovaností vztahů jejích elementů a stránek. S rozvojem výroby a organizačních vazeb moderní společnosti se přirozeně dostávají do popředí otázky mezilidských vztahů, jejich funkcí v životě společnosti, jejich souvislosti se sociálními vztahy. Řečeno slovy K. Máchy, nemůže jít jen o chladnou sociologickou úvahu nad materiálem, nutno vedle ní přihlížet i k intimní a osobnostní sféře člověka (str. 7), respektovat lidskou problematiku jednotlivce.

Domníváme se, že tato oprávněná tendence je mnohými výzkumy plně potvrzována. Stále intenzivnější se studují otázky sociálního klimatu v socialistickém podniku, utváření mezilidských vztahů v průmyslových závodech se snahou zachytit životní problémy člověka v úplnosti jejich projevů a ověřit si, nakolik sociální prostředí představuje

reálný prostor pro lidský rozvoj jednotlivce. V současné době existuje dostatek empirického materiálu, který ukazuje, že přirozené vlivy sociálního prostředí vytvářejí živnou půdu pro utváření lidských vztahů, zatímco defekty sociální atmosféry jsou úzce spjaty s narůstající distancí lidských a sociálních vztahů, s ochuzováním sociálních vztahů o to nejednodušší, tj. o lidský obsah.

Zvláště zajímavé výsledky, vztahující se k Máchově koncepci lidských vztahů, ukazují výzkumy prováděné v podmínkách silně zformalizovaných organizačních vazeb, např. v armádě. Výzkum vzájemných vztahů mezi vojáky základní služby potvrdil, že v podmínkách formální organizace existují mezi vojáky poměrně intenzivní neformální vztahy, které jsou v úzké souvislosti se strukturou formálně institucionálních vztahů. Ukázalo se například, že většina vojáků podmiňuje utváření pospolitostních vztahů mezi sebou a veliteli družstev humanizací vzájemných kontaktů, zejména lidským přístupem, názorovou tolerancí a respektováním osobnosti jednotlivých vojáků. Probíhající výzkum delinkvence vojáků základní služby dává možnost analyzovat antropologické pozadí trestné činnosti recidivistů, vystopovat poruchy v struktuře vědomí jednotlivce, způsobené defekty v lidském mezoklimatu. To všechno jsou styčné body s myšlenkami, které K. Mácha ve své knize rozvádí.

Máchova práce je ve své podstatě příkladem, že věda nevzniká samoučelně, že jejím stimulem nejsou kratochvilné rozmáry jednotlivých vědců, ale vážné objektivní společenské potřeby. Autor ukazuje na to, že vědecké století potřebuje lidské vztahy (str. 167). I v nové struktuře nelze zabránit tomu, aby se neobjevovaly — případně dočasně neprohlubovaly — distance mezi lidskými a sociálními vztahy. Víme, že by bylo naivním utopismem čekat v podmínkách socialismu nějaký automatický rozvoj lidských vztahů. Reálnou cestou a efektivním prostředkem k jejich utváření a ozdravování bude jejich vědecké poznání. Je třeba v závěru podotknout, že k tomuto úsilí je Máchova kniha opravdu vynikajícím a průkopnickým příspěvkem.

A. Fázik

J. Mucha

Problematika delinkvence mládeže a jejího včasného rozpoznávání v pojetí S. a E. Glueckových¹

I. Úvod

Velký rozsah zločinnosti mládeže v USA staví před americké kriminology úkol všestranně studovat tento závažný společenský jev a hledat praktické cesty k jeho účinnější redukci. Mnoho let úsilí ovšem výzkumné práce věnovali otázkám zločinnosti mládeže zvláště manželé Sheldon a Eleanor Glueckovi² z Harvardské university v Cambridge (Massachusetts).

I když americké poměry nepochybně vtiskují svou specifickou pečeť jak životu, tak kriminalitě americké mládeže, je mnoho společného v základu, z něhož se rodí zločinnost ve vyspělé industriální společnosti. Proto nemůže být ke škodě seznámit se alespoň s některými hlavními závěry rozsáhlého studia manželů Glueckových a poznat jejich tzv. *sociální předpovědní techniku*, jejíž použití v praxi může být důležitým nástrojem v boji se zločinností mládeže i u nás.³

První knihou, v níž se S. Glueck zabýval otázkami zločinu, trestu, prevence a terapie (na pomezí psychiatrie a práva), byla kniha vydaná v r. 1925 pod názvem *Mental disorder and the Criminal Law*. Krátce nato v r. 1927 byla vydána kniha E. Glueckové *Community Use of Schools*, v níž byly rovněž nastíněny mnohé myšlenky, jež pak byly doplňovány a zpřesňovány široce koncipovanou výzkumnou prací. Výsledky prvního takového výzkumu byly zveřejněny v r. 1930 pod názvem *500 Criminal Careers*. V této knize se manželé Glueckovi zabývali otázkami efektivnosti nápravné výchovy. Přitom dospěli k závěru, že 80 % z 510 mladých pachatelů recidivovalo během pěti let.

V r. 1940 zahájili rozsáhlý výzkum 500 mladistvých zločinců a 500 nedelinkventních osob, jehož se zúčastnili nejlepší psychiatři, psychologové, sociální pracovníci apod. Výsledkem mnohaleté práce (výzkum sám trval osm let) byla kniha S. a E. Glueckových *Unraveling Juvenile Delinquency*, vydaná v r. 1950.

Tato kniha nejen přináší bohatou dokumentaci o pozadí juvenilní delinkvence, ale seznamuje nás zároveň s jednou z nejpozo-

¹ Poznámka redakce: Problematika trestné činnosti byla dlouho — a u nás až příliš dlouho — doménou deduktivně traktované právní nauky. Sociologické a kriminologické aspekty přístupu ke zločinnosti se u nás prosazovaly jen obtížně, jsou dosud v počátcích a nemají velikých tradic, na které by bylo možno navázat. Přitom i my stojíme před problémy, jejichž řešení hledá moderní kriminologie. V současné světové kriminologii sílí tendence po exaktických metodách a po možnosti prognóz protisociálního chování. Každý, kdo se chce blíže zabývat současnými trendy kriminologie, se nezbytně dostane k dílu amerického manželského páru Sheldon a Eleanor Glueckových. Příspěvek K. Vítka seznamuje českého čtenáře s hlavním směrem výzkumného úsilí těchto autorů, o nichž by zájem v domácí literatuře zatím marně hledal informace. V čísle 1/1969 našeho časopisu bude otištěna stat. Miroslava Veverky, která se také úzce vztahuje k dílu manželů Glueckových a je věnována komparativnímu vý-

zkumu některých kriminogenních významných faktorů v USA a v ČSSR.

² Manželé Glueckovi napsali v době od r. 1923 do r. 1964 celkem 258 prací, v nichž se zabývali širokým okruhem problémů kolem zločinnosti, jako např. otázkami předcházení zločinnosti, spolupráce psychiatrů s právníky, penologie, justiční praxe, kriminality za války, nápravné převýchovné činnosti apod. Středem jejich pozornosti se však stala zejména zločinnost mládeže.

Připomeňme si alespoň některé knihy z tohoto úseku: *One Thousand Juvenile Delinquents; Their Treatment by Court and Clinic* (1934), *Juvenile Delinquents Grown Up* (1940), *Unraveling Juvenile Delinquency* (1950), *Family Environment and Delinquency* (1962), *Delinquents in the Making: Path to Prevention* (1963), atd.

³ Podklady byly čerpány převážně z knihy *Ventures in Criminology* od E. a S. Glueckových (Harvard University Press, 1964, 373 str.).

ruhodnějších myšlenek, jimiž Glueckovi obhacují současnou světovou preventivní praxi, tj. s idejí *včasného rozpoznávání delinkventních sklonů u dětí již v době jejich vstupu do školy*.

II. Charakteristika mladých delinkventů a vliv rodiny

Podívejme se nejdříve na některé hlavní závěry studie manželů Glueckových. Především je to charakteristika mladých pachatelů. Podle Glueckových se delinkventi jako skupina odlišují od ostatních nedelinkventních osob

1. *fyzicky*: jsou konstitučně spíše mezoformní (pevní, svalnatí);
2. *temperamentem*: jsou neklidní a překotně se rozhodují („restlessly energetic“), impulzivní, extrovertní, agresivní, destruktivní (často sadističtí). To všechno jsou rysy, jež mohou mít vztah k nesprávným vzorům a jejich psychologickému vlivu;
3. *postoji*: jsou nepřátelští, vyzývaví, nazlobení, podezíraví, nepoddajní, odvázní, nekonvenční, neposlušní vůči autoritě;
4. *psychologicky*: tíhnou spíše k bezprostřednosti (přímosti) a konkrétnosti než k obraznému intelektuálnímu vyjadřování, a ve svém přístupu k problémům jsou méně metodičtí;
5. *sociokulturně*: jsou vychováni v rodinách, v nichž nacházeli mnohem menší porozumění a kde byli slabší morální kořeny; vychovali je rodiče, kteří byli obyčejně neschopní je dobře vést a chránit před špatnými vlivy, což znamená — ve shodě s psychoanalytickou teorií —, že v časném období vývoje charakteru postrádali žádoucí zdroje pro podněcení a konstrukci důsledného, vyrovnaného a sociálně normálního „superego“.

Jakmile Glueckovi vyčlenili hlavní rysy delinkventních chlapců, studovali otázku příčin⁴ defektního vývoje a prostředí, z něhož títo jedinci vycházejí. Nejdůležitějším prostředím, v němž antisociální inklinace dítěte vznikají, je *rodina*. V ní pak je to především *oblast citových pout* („family emotional climate“) rodičů k dětem a také *vztahů mezi rodiči navzájem*. Úroveň intrafamiliárních vztahů a celkového rodinného klimatu („home climate“) formuje dítě a rozhoduje o tom, zda se dá na cestu zločinu či nikoli.

⁴ Sheldon Glueck např. k problematice příčin zločinnosti říká: „V literatuře se prohlašuje, že hlavní příčinou juvenilní delinkvence je členství v gangu... avšak téměř 10% všech delinkventů dávno před tím, než se stalo členy gangu, projevovalo delinkventní tendence... Gang hraje významnou úlohu při transformování delinkventního chlapce v hotového zločince... Členství v gangu není však hlavní příčinou vytváření delinkvence... Příčina vyžaduje *totalitu* podmínek nutných k dosažení výsledku.“

Dále Sheldon Glueck uvádí: „Např. typickou vlastností charakterizující 50% našich delinkventů byla neposlušnost (defiance), avšak 12% nedelinkventů měla tutéž vlastnost, a skutečnost, že 50% delinkventů ji nemělo, ihned ukazuje, že to není neposlušnost sama... jež je zahrnuta v totalitě podmínek působících delinkvenci“ (*Ventures in Criminology*, str. 15–16).

Ve svém článku *Predictive Techniques in the Prevention and Treatment of Delinquency* (1960) připomínají S. a E. Glueckovi velkou důležitost otceva působení na dítě: 71,8% z tisíce chlapců, jejichž otcové byli příliš přísní a používali nesprávných disciplinárních metod, se stalo delinkventy — oproti 9,3% z tisíce chlapců, jejichž otcové byli sice přísní, ale laskaví.

Pokud jde o dozor matky, jsou i zde patrný jasně důsledky chybné výchovy: tam, kde byl matčin dozor nevhodný (nedbalý apod.), 83,2% chlapců se stalo delinkventy, zatímco tam, kde matčino výchovné působení bylo správné, se stali chlapci delinkventi jen v 9,9% případů.

Svou úlohu má jistě i *náklonnost rodičů k dítěti*: tam, kde byli otcové k dětem nepřátelští či lhotejší, byly děti v 75,9% delinkventi (proti 33,8% delinkventů v rodinách, kde otcův vztah k dítěti byl dobrý); obdobný výsledek přináší matčin vztah k dítěti (86,2% oproti 43,1%).

Vliv *soudržnosti rodiny* na delinkventnost je rovněž značný: 96,9% všech hochů vychovávaných v dezintegrovaných rodinách bylo delinkventních (oproti 20,6% delinkventních hochů z rodin nerozbitých).

Hovoříme-li o úloze rodiny při rozhodování o tom, zda bude dítě delinkventní či nikoli, je účelné v této souvislosti připomenout:

Ve svém článku *Úloha rodiny v etiologii delinkvence*⁵ uvádí E. T. Gluecková závěry,

k nimž se dospělo výzkumem rodinného prostředí 2000 delinkventů. Zjištěno bylo toto:

- a) Většina delinkventů pocházela z *velkých rodin*;
- b) pouze 1/4 z 2000 pachatelů byly *prvorozenné děti* (je to zajímavé proto, že se obyčejně myslí, že tyto děti jsou zhyčkané a mají větší protekci před sourozenci, takže se pak mohou spíše stát delinkventními);
- c) téměř 2/3 delinkventů byly děti narozené v Americe, avšak pocházející z *rodičů narozených v Evropě*;
- d) ve více než 2/3 případů byla zjištěna *velmi nízká ekonomická úroveň delinkventů*;
- e) ve 34% bylo zjištěno, že *matky pachatelů pracovaly mimo domov*,
- f) v 67% trpělo výchovné rodinné prostředí tím, že rodiče neměli *náležité vzdělání*;

Nebo jiný příklad: „...Ne méně než 84% delinkventních chlapců se trápilo pocitem, že nejsou žádáni ani milováni. V nedávné minulosti dětští psychiatri často zdůrazňovali, že to je pravá příčina delinkvence. Leč co říci, když stejné pocity byly zjištěny u 88% nedelinkventů?“

Posléze Sheldon Glueck říká: „Trvajících delinkvence je výsledkem nejen jednoho specifického spojení nebo souhry faktorů, které nepochybně odlišují delinkventy od nedelinkventů, nýbrž jednoho z několika rozdílných vzorů. Koncepce *plurality příčinných kombinací* vrhá bezprostředně světlo na řadu nesnadných problémů při studiu zločinné příčinnosti (*Ventures in Criminology*, str. 16).

⁵ Článek *Role of the Family in the Etiology of Delinquency* byl napsán v létě 1960 pro časopis Bulletin de la Société Internationale de Criminologie.

- g) v 86% případů bylo zjištěno, že delinkventi pocházeli z rodin, kde byli *další delinkventní členové*, a to buď v bezprostředním rodinném prostředí, nebo mezi strýci, tetami apod.;
- h) téměř ve 2/3 rodin delinkventů byly zjištěny *mentální poruchy* některých členů;
- ch) pouze v 4,5% bylo konstatováno používání *správných výchovných metod* ze strany rodičů;⁶
- i) téměř 2,3 delinkventů vyrůstalo v *rozbitých rodinách* (následkem rozvodu apod.) s narušenými emocionálními vztahy (*Ventures in Criminology*, str. 61–63).

Je pochopitelné, že neharmonické rodinné prostředí se přímo odráží na charakterových vlastnostech dětí — a ty pak mají bezprostřední vztah k delinkvenci.

Ve svém článku *Theory and Fact in Criminology* (Ventures in Criminology, str. 253) S. Glueck uvádí, že mnohé rysy charakteru jsou přímo typické pro delinkventní chlapce: např. 91% ze všech hochů, u nichž byla patrná *neposlušnost, vzdorovitost* (defiance), bylo delinkventních, zatímco z těch, u nichž tento rys chyběl, bylo jen 35% delinkventních; 83% z hochů, u nichž byla konstatována *nepoddajnost, tvrdošijnost*, bylo delinkventních, zatímco ve skupině hochů bez této vlastnosti bylo jen 39% delinkventů; 72% z chlapců, kteří měli nevhodnou otcovskou výchovu (příliš přísnou), bylo delinkventních, zatímco ve skupině hochů s dobrou otcovskou výchovou bylo jen 9% delinkventů; 97% chlapců ze skupiny těch, kteří vyšli z *dezintegrované* rodiny, bylo delinkventních, zatímco ze soudržných rodin vyšlo jen 21% delinkventů.

V důsledku uvedených charakterových vlastností se pak u delinkventní mládeže vyhraňuje také typicky *negativní poměr ke škole*:

Podle výzkumů provedených S. a E. Glueckovými pocítovalo 62% chlapců z delinkventní skupiny odpor ke škole, zatímco u nedelinkventní skupiny činilo toto procento jen 10. 44% delinkventních chtělo ukončit školu ihned, zatímco mezi nedelinkventními chlapci činila tato skupina jen 7%; na vysokou školu si přálo jít 68% nedelinkventních, zatímco z delinkventních chlapců projevilo o to zájem jen 29%. Špatné chování vykazovalo ve škole 96% delinkventních chlapců oproti 17% z řad nedelinkventní skupiny, atd. (*Ventures in Criminology*, str. 24).

Jak už bylo řečeno, Glueckovi si rovněž všímali *tělesné stavby* delinkventů (somatotypu). Přitom zjistili, že mezi delinkventy je nejvíce mezoformních typů (60,1% osob ze skupiny delinkventů bylo mezomorfních oproti 30,7% mezomorfních osob ze skupiny nedelinkventů). Pokud jde o ostatní typy, byl zjištěn následující poměr mezi delinkventy a nedelinkventy:

— endomorfni typ představoval 11,8% osob

ze skupiny delinkventů oproti 15% osob ze skupiny nedelinkventů;

— ze skupiny delinkventů bylo ektomorfního typu jen 14,4% oproti 39,6% osob tohoto typu ze skupiny nedelinkventů;

— příslušná procenta pro přechodný typ (balanced type) byla 13,5 a 14,7.⁷

Ve svých studiích věnovali Glueckovi mnoho místa řešení otázky, kdy vznikají delinkventní sklony a kdy dochází k prvním viditelným projevům protispoločenského chování.

Ve své práci *Family Environment and Delinquency*, vydané r. 1962 v Londýně, uvádějí, že nevhodné rodinné vlivy právě v *prvních několika letech života* dítěte mohou ovlivnit vývoj k delinkvenci. Přitom ovšem dodávají, že je nutno vzít v úvahu, že toto domácí prostředí působí *výběrově* a podněcuje k antisociálnímu chování jen ty děti, které jsou charakterizovány specifickými rysy, jež zvyšují jejich zranitelnost (některé tyto rysy jsou konstituční a proto relativně pevné, jiné vyplývají ze sociokulturních podmínek a jsou proto plastičtější). Různá zkušenost jako aktivní jádro vývojového procesu k delinkvenci závisí do značné míry na citlivosti a vnímavosti.

První *projevy špatného chování* u delinkventů jsou patrné průměrně již ve věku 9,5 let, u nedelinkventů pak až ve věku 12,5 let.

Ve svém článku *Theory and Fact in Criminology* (Ventures in Criminology, str. 246) S. Glueck uvádí, že výskyt kvalifikovaného delinkventního chování byl patrný u 44,4% delinkventů už v útlém věku 7 let a dříve, u 87,6% delinkventů v 10 letech a dříve. *Signály trvalé delinkvence se tedy projevují již před pubertou*, z čehož lze dovodit, že základní škola má *strategický význam* pro odhalování potenciálních delinkventů — tedy může zasáhnout ještě dříve, než se špatné chování stane příliš fixovaným. Naléhavým požadavkem je proto preventivní léčba osobnosti a charakteru, jež je stejně nutná, jako je nutné pravidelné a včasné lékařské a zubní vyšetření. Je to označováno jako charakterová profylaxe („character prophylaxis“). V tomto stadiu mohou být terapeutické zásahy efektivní. Budoucí delinkvence může být spolehlivě předpovězena v 9/10 případů, a to prováděním pravidelných a včasných testů.

III. Předpovědní technika

Ve své knize *Unraveling Juvenile Delinquency* vypracovali S. a E. Glueckovi různé tabulky, podle nichž lze už v době, kdy dítě vstupuje do školy, určit ty jedince, kteří jsou v nebezpečí a kteří se s největší pravděpodobností stanou delinkventy, jestliže nebude včas proveden účinný zásah do jejich vývoje.

Základem konkrétního zkoumání jedince jsou především tři řady předpovědních faktorů a rysů. Ke každé subkategorii faktoru

⁶ Správnými výchovnými metodami rozumí zejména vyváženost dvou složek, tj. lásky k dítěti a výchovné náročnosti.

⁷ *Ventures in Criminology*, str. 147, článek: *Body Build in the Prediction of Delinquency* od E. T. Glueckové.

Předpovědní faktory
(Predictive factors)

A. Sociální faktory	
1. Výchova chlapce otcem:	
a) příliš přísná nebo nesprávná	71,8
b) nevšímavá, nedbalá	59,8
c) náročná, avšak laskavá	9,3
2. Matčin dohled [*] nad chlapcem:	
a) slabý, špatný (unsuitable)	83,2
b) postačující (fair)	57,5
c) velmi dobrý (suitable)	9,9
3. Otcova náklonnost k chlapci:	
a) vztah hostejný nebo nepřátelský	75,9
b) vztah kladný (warm) a také upřílišněná náklonnost (over-protective)	33,8
4. Matčina náklonnost k chlapci:	
a) vztah hostejný nebo nepřátelský	86,2
b) vztah kladný (warm) a také upřílišněná náklonnost (over-protective)	43,1
5. Rodinná soudržnost (cohesiveness):	
a) dezintegrovaná rodina	96,9
b) rodina s určitými prvky soudržnosti	61,3
c) soudržná rodina	20,6
B. Rysy struktury charakteru	
1. Společenská neústupnost (social assertion)	
a) zjevná (marked)	75,9
b) slabá (nebo podmanivá povaha)	63,8
c) žádná	39,7
2. Neposlušnost (vzdorovitost) — (defiance)	
a) zjevná	91,0
b) slabá	76,7
c) žádná	34,9
3. Podezřívavost (suspicion)	
a) zjevná	67,3
b) slabá	47,3
c) žádná	37,5
4. Destruktivita (destructiveness)	
a) zjevná	77,7
b) slabá	69,9
c) žádná	35,7
5. Emotivní labilita	
a) zjevná	75,2
b) slabá	65,0
c) žádná	40,0
C. Rysy temperamentu	
1. Odvážnost, podnikavost (adventurousness)	
a) vyššího stupně (present in a marked degree)	75,3
b) menší nebo zřetelně se nedostávající (not prominent or noticeably lacking)	35,4
2. Extrovertní jednání	
a) vyššího stupně	66,5
b) menší nebo zřetelně se nedostávající	37,8
3. Sugestibilita	
a) vyššího stupně	69,4
b) menší nebo zřetelně se nedostávající	35,5
4. Nepoddajnost, tvrdost (stubbornness)	
a) vyššího stupně	83,4
b) menší nebo zřetelně se nedostávající	39,0
5. Emotivní nestálost	
a) vyššího stupně	62,0
b) menší nebo zřetelně se nedostávající	26,5

* O vhodný, velmi dobrý dohled jde tehdy, jestliže matka osobně a důsledně sleduje synovo jednání doma i venku, příp. dbá na využívání volného času v klubech, na hřišti apod.;

o postačující dohled jde tehdy, jestliže tuto péči věnuje dítěti jen v omezeném rozsahu; o slabý či špatný dohled jde tam, kde matka ponechává dítě svému osudu, ponechává je bez vedení či pod vlivem nevhodných osob.

a rysu je vždy připojeno číslo vyjadřující procento delikventů, kteří se vyznačují tímto faktorem (procentní údaje byly zjištěny rozsáhlým výzkumem dvou skupin osob — delikventů a nedelikventů).

Procento delikventů v subkategorii faktoru je základem pro konstrukci celkového vážného skóru („total weighted score“) nezbytného k zařazení jedince do té či oné skupiny vyjadřující stupeň delikventní pravděpodobnosti. Jednotlivá procenta uve-

dená u hodnotících subkategorií faktorů se sečtou a podle předpovědní tabulky („prediction table“) se pak zjistí procento delikventní pravděpodobnosti.

S. a E. Glueckovi zjistili nejdůležitější předpovědní faktory a rysy, uvedené na str. 597.

Z uvedených tří skupin faktorů a rysů jsou pak odvozeny následující předpovědní tabulky (prediction tables):

Sociální předpovědní tabulky pro identifikaci potenciálních mladistvých delikventů

Tabulka I

(Čtyři třídy — založeno na pěti faktorech sociálního pozadí)

Třída	Procento delikventů v jednotlivých třídách		Procento nedelikventů v jednotlivých třídách		Celkem
	Počet	%	Počet	%	
Pod 200	24	8,2	269	91,8	293
200—249	40	37,0	68	63,0	108
250—299	122	63,5	70	36,5	192
300 a více	265	89,2	32	10,8	297
Všechny případy	451		439		890

Tabulka II

(Čtyři třídy — založeno na pěti rysech struktury charakteru; podle Rorschachova testu)

Třída	Procento delikventů v jednotlivých třídách		Procento nedelikventů v jednotlivých třídách		Celkem
	Počet	%	Počet	%	
Pod 205	21	14,7	122	85,3	143
205—254	79	38,9	124	61,1	203
255—279	32	64,0	18	36,0	50
280 a více	134	87,9	18	12,1	152
Všechny případy	266		282		548

Tabulka III

(Čtyři třídy — založeno na pěti rysech temperamentu — zjištěno psychiatrickým vyšetřením)

Třída	Procento delikventů v jednotlivých třídách		Procento nedelikventů v jednotlivých třídách		Celkem
	Počet	%	Počet	%	
Pod 220	34	10,4	294	89,6	328
220—244	74	43,0	98	57,0	172
245—269	51	63,0	30	37,0	81
270 a více	311	87,4	45	12,6	356
Všechny případy	470		467		937

Příklad postupu: Jestliže je hoch špatně vychováván svým otcem, připočítává se číslo 71,8, neboť 71,8 % všech hochů, jejichž údaje byly zpracovány v knize *Unraveling Juvenile Delinquency* a kteří byli příliš přísně, nevhodně vychováváni otcem, bylo ve skupině stálých delinkventů.

Stejně se určí body u dalších faktorů; např. byl-li dozor matky nevhodný, připočítává se číslo 83,2; byl-li otec lhostejný k dítěti, číslo 75,9; neměla-li ho matka ráda, 86,2; a byla-li rodina nesoudržná, číslo 96,9. Souhrn všech bodů činí 414. V sociální předpovědní tabulce se pak zjistí procento delinkventní pravděpodobnosti.

Tabulka byla odvozena tak, že všechny body (skóry) všech delinkventů a nedelinkventů byly rozděleny do odstupňovaných tříd (score classes).

IV. Prověřování předpovědní techniky a ohlas v jiných zemích

Již v letech 1952–57 bylo v USA provedeno sedm retrospektivních studií, jež potvrdily správnost tabulek. Například v roce 1953 bylo provedeno šetření dětí při vstupu do školy, a to v New Yorku, na dvou školách nacházejících se v oblastech se značně vysokou kriminalitou; současně bylo šetření zaměřeno i na zjišťování „budoucí“ delinkvence v případech, kde se u dětí neprojevovaly dosud žádné zřetelnější rysy, jež by svědčily o vznikajícím antisociálním zaměření. Další obdobné šetření bylo provedeno v roce 1954 v District of Columbia.

Zajímavý poznatek byl získán např. vyšetřováním mladých delinkventů ve vězení Sing-Sing: Byli zde zkoumáni mladí delinkventi různého charakteru — ti, kteří spáchali sexuální útoky (a mnozí se také dopustili heterosexuální i homosexuální pedofilie) i ti, jejichž útoky postrádaly sexuální motivaci. Pracovníci, kteří šetření prováděli, dospěli k závěru, že u 71 % osob (bez ohledu na druh útoku) bylo možno podle sociální předpovědní tabulky bezpečně určit v časném věku zaměření na zločinnou „kariéru“. Vzhledem k různé zločinné motivaci vyšetřovaných osob lze zároveň konstatovat, že existuje určitá společenská základna zločinnosti jako celku.

Dosažené dílčí úspěchy v používání a prověřování předpovědní techniky vedly k tomu, že na III. mezinárodním kriminologickém kongresu v Londýně v září 1955 byl zdůrazněn požadavek dalšího prověřování „nástrojů prognózy“, neboť je to jedna z efektivních cest při řešení zločinnosti mládeže.

Ze zemí, kde se vědci nejdříve začali zabývat touto technikou, lze uvést především Japonsko, Francii a Belgii. Např. japonský vědec Tokuhiko Tazawa úspěšně retrospektivně identifikoval třicet osob.

Také ve Francii ve Štrasburku pro pozorování delinkventní mládeže ve Štrasburku bylo v r. 1958 vyšetřeno za použití sociální předpovědní tabulky 46 delinkventů. (Šetření provedli prof. Jacques Léauté z právnické fakulty ve Štrasburku, profesor psychologie M. Didier Anzieu a další), 91,4 % chlapců

vykazovalo podle tabulky znaky delinkventů; mohli být takto určeni už v šesti letech.

Z dalších předních vědců zabývajících se předpovědní technikou lze uvést např. ředitele Střediska pro studium delinkventní mládeže v Bruselu prof. Aimée Racina, dále prof. Williama Nagela z Holandska, německého soudce Wolfa Middendorfa z Freiburgu, D. V. Kulkarniho z Indie atd. Jak uvádí ve svém článku *Efforts to Identify Delinquents* E. Gluecková, bylo až do roku 1964 provedeno v různých zemích osmnáct úspěšných prověření předpovědní techniky (celkem vyšetřeno 1600 osob).

Nejdůležitějším úkolem je ovšem v budoucnu přecházet od retrospektivního šetření k vyšetřování prospektivnímu, tedy k praktické profylakční praxi. Ruku v ruce s tím jde ovšem požadavek vypracovat adekvátní metody účinné reedukace v těch případech, kde se bude rýsovat zvýšená delinkventní pravděpodobnost. Když hovoříme o odcizvě, jakou předpovědní technika vyvolává, musíme si uvědomit, že ji zdaleka ne všichni přijímají s naprostou samozřejmostí.

Proti předpovědní technice jsou vznášeny různé námitky, jako např. tvrzení, že chování se zde pojímá příliš deterministicky až fatalisticky, že nebere v úvahu stálé změny v osobních a sociálních podmínkách, a dále že lidské chování je výsledkem dynamické souhry celého komplexu vlivů osobních i v prostředí, zatímco předpovědní tabulky mohou operovat v nejlepším případě jen s malým počtem těchto vlivů. Vytýká se rovněž nemožnost individualizace případu, apod.

I přes tyto námitky lze však uvedenou techniku považovat za jeden z prvních kroků ke skutečně objektivnímu rozpoznávání delinkventního nebezpečí u dětí a za nástroj prevence, který stojí za to, aby byl prověřován a případně aplikován či rozvíjen.

Karel Vitek

Leopold Rosenmayer, Eva Kökeisová: Umwelt und Familie alter Menschen
(Prostředí a rodina starých lidí)

Jde o komplexní sociologickou studii životních problémů starých osob, obsahující některá teoretická zobecnění z oboru gerontologie, spolu s praktickými doporučeními pro plánování a výstavbu bytových jednotek pro staré občany v městě Vídní. L. Rosenmayer je ředitelem společenskovědního výzkumného pracoviště university a přednáší sociologii na této vysoké škole. Svá sociální a filosofická studia ve Vídni a Paříži doplnil studiem empirických vědeckovýzkumných metod v USA a jeho institut provádí empirické výzkumy na základě teoretických koncepcí, i výzkumy týkající se praktických otázek společenského života na popud ministerstev a městských i krajských správních orgánů. Zabýval se problematikou bydlení v městě Vídní, rolí pracujících ženy a matky, rodinnými vztahy a volným časem mladistvých dělníků, atd. E. Kökeisová jako odbornice pro matematiku, statistiku a ekonomii vhodně doplňuje odborný tým spolupracovníků to-

hoto sociologického pracoviště a svou účastí na mezinárodních gerontologických kongresech značně přispěla k rozšíření mezinárodních srovnání na poli sociologie stáří. Uvedená práce nejen je vzorným příkladem toho, jak provádět a hodnotit empirický výzkum, ale spolu s teoretickými zobecněními přináší též podněty pro praxi.

V úvodu studie se autoři zabývají problémem stáří z hlediska demografického; vymezují 65 roků jako věkovou hranici stáří, nejvíce používanou v demografických i v sociologických výzkumech, která je také v mnoha státech zákonem stanovenou hranicí pro nárok na důchodové zaopatření.

Obsáhle je rozebírána takřka revoluční změna ve věkové struktuře populace moderní průmyslové společnosti, v níž se projevuje vzrůstající podíl starých lidí (nad 65 roků), a to od 4% v preindustriální společnosti k průměru 10%, jak jej vykazuje většina evropských průmyslových zemí.

V městě Vídní má problém stárnutí specifický charakter, protože je ovlivňován jednak zastavením přistěhovalectví mladých věkových skupin z okolních území, jednak poklesem vlastní reprodukce vídeňského obyvatelstva. Z těchto důvodů vykazuje Vídeň svými 16% zvláště vysoký podíl starých občanů, a proto zabývat se jejich problematikou se zde jeví nanejvýš nutným. Otázky bydlení starých občanů, služeb a péče o ně se tak dotýkají bytových problémů veškerého vídeňského obyvatelstva, neboť počet starých lidí vykazuje stoupající trend. Převažují mezi nimi téměř o polovinu ženy, z nichž velká část je ovdovělá, rozvedená nebo opuštěná. Je tedy problematika těchto starých osob především problematikou osamělých žen.

Průzkum bydlení starých lidí

První průzkum starých občanů pod vedením sociálně vědeckého výzkumného pracoviště prof. Rosenmayra, uskutečněný v r. 1956/57, byl rozdělen na tři části: 1. Výzkum výběrového souboru obyvatel Vídně starších 65 let a žijících v soukromých domácnostech, 2. výzkum náhodně vybraných 85 mužů a 85 žen z různých domovů důchodců města Vídně a 3. na tyto výzkumy navazující průzkum všech nájemníků čtyř vybraných speciálních domovních bloků pro staré občany, provedený v r. 1960, jehož cílem bylo zjistit, zda a jak tyto bytové jednotky slouží své funkci, a přinést návrhy pro budoucí plánování bytů pro staré lidi. Z vybraných sídlišť bylo jedno (Kongressiedlung) obydleno od roku 1953, ostatní tři sídliště byla obydlena teprve 8–14 měsíců. Tato nová sídliště jsou v mnoha směrech lépe vybavena a srovnáním výsledků výzkumu bude tedy možno zjistit vliv délky bydlení a rozdílného vybavení bytů na postoj obyvatel. Obyvatelé domovů jsou ze dvou třetin manželské dvojice; samy bydlí většinou ženy, které obývají jednu bytovou jednotku. Ve srovnání s celkovým obyvatelstvem města je zde ubytováno větší procento bývalých dělníků. Téměř polovina dotazovaných musí vykašlat s měsíčními příjmy na

hranicích existenčního minima; u jednotlivých osob činí průměrný zjištěný příjem méně než 750 S a u dvojic něco méně než 1000 S, což je dokonce pod úrovní minimálních důchodů.

Sociologické pracoviště mělo k dispozici velkou skupinu speciálně vyškolených tazatelů, takže pohovory mohly být provedeny s více obyvateli domu současně, včetně manželských dvojic, čímž se snížila možnost ovlivňování a vzájemného sdělování otázek na minimum. Autoři se dále zabývají hlubokým rozбором čtyř výše uvedených bytových zařízení, kterým je věnována celá ostatní část studie.

Vybavení bytů nábytkem a použití jednotlivých místností

Před výzkumem byly nejprve pořízeny přesné plány jednotlivých bytů, a potom na základě přímého pozorování jako součásti činnosti tazatele byl do plánu zakreslen veškerý nábytek a jeho rozmístění v bytě.

Pro obyvatele domovů je velmi obtížné zařídit se v nových bytech, protože místnosti mají vesměs menší rozlohu než v jejich předchozím bydlišti. Starý nábytek, který si většina z nich přivezla s sebou, nevhodně přeplňuje místnosti bytů. Obyvatelé domovů si dále stěžují na nedostatečné vybavení hygienickým zařízením, neboť v domově nejdéle obydleném (z r. 1953) nejsou vůbec žádné koupelny, v novějších pak jsou pouze sprchovací kouty, které jsou pro staré a těžce mobilní osoby značně nepohodlné. Též vytápění bytů je velkým problémem. Staří lidé potřebují více tepla v místnosti a výzkum ukázal, že za otop jsou vydávány neobvykle vysoké částky. Většina obyvatel těchto domovů se vyslovila pro instalaci ústředního topení, ale nutné náklady na ústřední topení představují částky, které jsou pro valnou většinu obyvatel domovů neúměrně vysoké.

Významná je též poloha bytu v domě, výška poschodí a umístění okna, resp. vyhlídka z okna. Staří lidé nechtějí jen pohled do zelena, ale též určitý kontakt s ulicí, dokonce s hlučnou ulicí.

Jak potvrdila studie Cornell University Housing Research Center v USA, staří lidé pocítují vzdálené šumy příjemně, neboť prý zmírňují pocit opuštěnosti. Zato těžko snášejí příliš silný hluk v bezprostřední blízkosti, jako je povyk hrajících si dětí pod okny, atd. Zde se projevuje platnost teze prof. Rosenmayra: staří lidé si přejí účastnit se života kolem, ale s určitou rezervou a distancí.

Okolí domovů

K poznání a hodnocení bydlení nestačí pouhý průzkum bytových jednotek. Zvláště ve městech je funkce bydlení chápána v mnohem širším rámci a je nutno brát v úvahu nejen celkovou polohu bytu, nýbrž i vzdálenost a dostupnost různých zařízení, která jsou k lidskému životu nutná. Zatímco mladší lidé mají možnost účastnit se života i v oblastech vzdálenějších od svého bytu, je

starý člověk mnohem více — a někdy převážně — odkázaný na nejbližší okolí svého bydliště. Ekologické faktory hrají tedy v gerontologii významnou úlohu. Polovina obyvatel domovů, která vychází z domu, je pro svou omezenou mobilitu schopna procházky jen v okolí bytů, většina pak dává přednost posezení v zeleni, přímo před okny svých domovů. Ve vztahu k dění a životu kolem dávají staří lidé jednoznačně přednost roli nezučastněného a pokud možno neobtěžovaného diváka. Kritizují nedostatečně vybavení svých čtvrtí obchody a službami, velké vzdálenosti k veřejným dopravním prostředkům, vzdálenost kulturních zařízení, zdravotních institucí (lékaře, nemocnice), ale i poštovního úřadu, telefonního aparátu a v neposlední řadě i kostela.

Nejbolestnější je však pocíťována vzdálenost od rodinných příslušníků a známých, které zanechali staří lidé ve svých dřívějších bydlištích. Přitom je za optimální považována pětminutová vzdálenost, neboť překonání vzdálenosti 500 m vyžaduje, jak bylo zjištěno, více než 10 minut chůze. Je tedy vzdálenost 1 km pro mnohé obyvatele těchto domovů pěšky zcela nepřekonatelná.

Sociální vztahy starých lidí

Tato kapitola je vlastně jádrem celé studie, protože teprve znalost sociálních vztahů umožní vlastní hodnocení životních podmínek a bydlení starých lidí v domovech. Autoři si dále chtějí na základě postoju starých lidí ověřit tvrzení, že osamocení a izolace jsou v současné době největším problémem starých lidí. Považují studium lidských vztahů, typů těchto vztahů a sociálních vazeb za centrální teoretický úkol sociologie.

K pojmem chování, struktura a funkce připojují autoři pojem „sociální vztah“ jako systém normovaného vzájemného působení mezi dvěma jedinci, v němž vidí sociálně psychologické prohloubení sociologie, a pojem „konfigurace“ jako dlouhodobou, hlubokými společenskými vazbami a funkcemi vzájemně spjatou jednotku osob. Vedle společenské role se musí stát předmětem sociologie též osobnost se svými rozmanitými sociálními vazbami, a studium funkcí se musí rozšířit o studium vztahů.

L. Rosenmayr se v další části své práce pokouší zkoumat sociální vztahy obyvatel domovů z hlediska společenských kontaktů, které vyčíslovává a měří, čímž dostává kvantifikovaný obraz komplexních společenských vztahů těchto lidí k jejich rodinným příslušníkům, přátelům, známým, sousedům apod. Ač je si vědom toho, že každý společenský kontakt má svůj vlastní individuální charakter, používá zde tohoto pojmu ve smyslu realizovaného spolubytí dvou nebo více osob, ať již na základě setkání (náhodného či úmyslného) nebo návštěvy, a nerozlišuje přitom hloubku mezilidského vztahu, který se v kontaktu realizuje. Tohoto zjednodušení používá za účelem snadnější měřitelnosti. Vychází zde z metody, kterou použil sociolog Peter Townsend ve svých londýnských výzkumech. Nejvýznamnější poznatky

získali autoři recenzované studie o vztazích starých lidí k jejich dospělým dětem a jejich rodinám. Na jedné straně si jen zřídka přejí sdílet se svými dětmi společnou domácnost, na druhé straně vysoce oceňují bydlení v blízkosti dětí. Přejí si tedy co největší intimitu a pravidelné kontakty se svou rodinou, avšak s prostorovou distancí. Míra sociálních kontaktů dokázala, že téměř všichni obyvatelé domovů, kteří mají děti ve Vídni, se s nimi pravidelně scházejí, a to tím častěji, čím blíže děti bydlí. Staří občané, kteří nemají děti, nahrazují tyto chybějící vazby častějšími kontakty s ostatními příbuznými nebo známými, kteří, jak se zdá, se rekrutují převážně z okolí jejich bývalých bytů, a četnost kontaktů s nimi závisí na vzdálenosti domovů od bývalých bytů starých občanů. Tento výsledek je potvrzován také v mnoha jiných výzkumech starých osob a dává zapravdu autorově tezi „o intimitě s odstupem“ jako všeobecně platnému pravidlu o žádoucích vztazích k vlastní rodině. V tomto smyslu se vyslovila převážná většina ženatých a vdaných lidí starších věkových skupin.

Dále tento výzkum ukazuje, jak je nutno opatrně hodnotit pocit osamělosti — buď proto, že jej nelze vždy zdůvodnit skutečným nedostatkem a chudostí kontaktů, nebo též proto, že je nutno rozlišovat mezi žádanou a nežádoucí osamělostí.

Existence vnoučat hraje velkou úlohu v zesílení rodinných kontaktů. Ve srovnání s kontakty se sousedy nejsou v rodinných kontaktech rozdíly v jejich frekvenci mezi muži a ženami a mezi ženatými či osamělými rodinnými příslušníky. Kontakty s ostatními příbuznými hrají menší roli a jsou častější u bezdětných, kde nahrazují kontakty s chybějícími nejbližšími rodinnými příslušníky. V četnosti kontaktů je též významný příjem obyvatel domovů: lidé s nižšími příjmy mají zpravidla méně kontaktů.

Překvapivě působil na autory postoj starých lidí ke společnému bydlení s dětmi; více než polovina dotazovaných se vyslovila pro oddělené bydlení, a též část těch, kteří bydlí s rodinou, by raději bydlela odděleně. Je to obvykle smrt partnera, která vede k obnovenému soužití s dětmi ve společné domácnosti. Na venkově je soužití s dětmi přijímáno kladněji, přičemž zde přichází v úvahu význam tradice, rodinného majetku atd. Rozpad širší rodiny a prostorové oddělení generací v rodině není důsledkem výstavby malých bytů, nýbrž důsledkem realizování subjektivních potřeb a postojů těchto generací. Staří lidé zdůvodňují svůj postoj přáním vyhnout se rodinným třenicím při rozdílných názorech, touhou po samostatnosti a nezávislosti. Dnes jsou distance mezi prarodiči a rodiči větší než dříve, a staří lidé jsou si toho vědomi. V moderní industriální společnosti si mladí osvojili nové vymoženosti ve výchově dětí a vedení domácnosti a nejsou ochotni podrobit se radám starých. Na druhé straně se staří dnes již nemusí v takové míře zučastňovat společných rodinných činností k udržení existence, protože díky penzijnímu zaopatření nejsou na děti

odkázání a nemusí jim tudíž vykazovat žádné protislužby.

Pokud jde o sousedské vztahy, autoři se pokusili o některá zobecnění obohacující teorii sousedství, avšak zároveň si uvědomují, že výsledky výzkumu v tomto směru jsou ovlivněny zvláštní situací starých lidí ve zkoumaných domovech. Sousedství je ve smyslu těchto závěrů chápáno jako funkční jednotka, jako životní okruh s vysokou a do velké míry uspokojovanou potřebou kontaktů.

Touha po větším množství návštěv se nevyskytuje u lidí, kteří se úmyslně vyhýbají kontaktům, tj. žijí ve chtěné izolaci. Taková izolace je častější u mužů než u žen. Pocit osamocení není závislý na soužití s rodinnými příslušníky, ani na množství kontaktů: subjektivní pocit osamocení není ani tak odrazem izolace, tj. všeobecného nedostatku kontaktů, jako spíše následkem náhlého přerušení emocionálně silných kontaktů. Rosenmayr souhlasí s Townsendem, že „desolation rather than isolation is the fundamental cause of loneliness in old age“.

Péče o osoby v domovech a jejich zaměstnání

Skutečnost, že více než třetina dotazovaných nemohla uvést nikoho, kdo by je ošetřil v nemoci, ukazuje závažný nedostatek ve vybavení domovů pro staré občany. Jak silně je tento nedostatek pocíťován samotnými obyvateli domovů, ukazuje převažující přání dotazovaných, aby v domovech bydlila pečovatelka, nebo aby tam alespoň na několik hodin denně docházela. Taktéž se v mnohých domácnostech ukázaly obtíže při obstarávání domácích prací, obzvláště při praní velkého prádla, čištění oken, udržování podlahy, při nákupu a přípravě jídel. Tyto potíže pochopitelně vzrůstají při akutních onemocněních a mnozí starí lidé v domovech jsou trvale tak omezeni, že se bez cizí pomoci téměř neobejdou.

Tuto pomoc si buď poskytují sousedé navzájem, anebo vypomáhají rodinní příslušníci. Placené služby ve většině případů nepřicházejí v úvahu z důvodů finančních. Na druhé straně je to právě samostatné vedení domácnosti, které poskytuje starým ženám smysluplnou a uspokojivou činnost a zjevně přispívá k tomu, že pocit dlouhé chvíle je u žen méně častý než u mužů. Pokud byly zkoumány vědomě volené činnosti starých lidí, zdálo se, že jen malá část dotazovaných tráví volný čas uvědomělým způsobem — většina se spokojuje činnostmi, které se právě naskytou, jako čtením novin, poslechem rozhlasu, procházkou atd. U lidí s vyšším vzděláním předpokládají autoři více kulturních zájmů (jak to dokázaly jiné výzkumy). Zdravotní stav obyvatel domovů byl vcelku horší, než je průměrný zdravotní stav staré populace ve Vídni (to byl také jeden z důvodů jejich přednostního ubytování v domovech).

Téměř všichni, kdo mají vlastní rodiny (děti, vnuky), projeví ve svých odpovědích postoje očekávání pomoci od svých nejbližších v případě zhoršení zdravotního stavu.

Hodnocení bydlení v domovech

Více než třetina obyvatel domovů vyjádřila svou nespokojenost s poměry v domovech svým rozhodnutím ihned vyměnit byt. Podíl nespokojených byl o 10 % vyšší než u ostatních starých obyvatel města. Přivyknutí na byt nehrálo žádnou úlohu, protože nejnespokojenější byli obyvatelé domovů Kongressiedlung, které jsou obydleny nejdéle. Čím méně pohybliví starí lidé byli a čím více vyžadovali zvláštní péči, tím projevíli více nespokojenosti se současným stavem. Je tedy zřejmé, že se jedná o nedostatky v celém systému budování domovů tohoto typu, a těch je nutno se napříště vyvarovat. Zvláště je nutné plánovat větší variabilitu forem bydlení pro staré občany s různými druhy služeb, jako je úklid bytu, pečovatelská služba, zajištění obědů atd.

L. Rosenmayr dále uvádí řadu příkladů bytové výstavby pro staré občany v některých evropských zemích a ve Spojených státech amerických. Jde o různé typy bydlení, které odpovídají zdravotnickým a sociologickým požadavkům různých skupin starých lidí. Jsou popisována různá technická zařízení, která ulehčují starým lidem vedení domácnosti. Jako výhoda je uváděno soustředění různých typů domovů v jednom areálu tak, aby starý, nemocný člověk při zhoršení svého zdravotního stavu nemusel měnit místo svého bydliště, a dále dostatečný počet domácího ošetrovatelského personálu.

To vše jsou způsoby, jak pomoci starým lidem udržet určitou nezávislost i v případě, že jsou tělesně či duševně postiženi. Při poskytování péče starým lidem je nutné dodržovat tyto zásady:

- a) ponechat starému člověku co nejvíce nezávislosti,
- b) na druhé straně mu poskytnout tolik péče, kolik jeho tělesný a duševní stav vyžaduje,
- c) pokud možno mu ponechat rozhodnutí, jak dalece bude této péče využívat.

V závěru pojednávají autoři o nových formách a cestách sociální práce se starými lidmi. Jde především o výchovu odborných pracovníků pro tuto činnost a jsou zdůrazňovány znalosti psychologické, sociologické, výchovné a zdravotnické. Sociální pracovníci by fungovali též jako odborní poradci pro rodinnou péči o staré lidi, zvláště při řešení konfliktních situací při společném bydlení.

K studii je připojena řada konkrétních doporučení pro bytovou výstavbu pro staré občany s přihlédnutím ke všem nedostatkům, které vyplynuly z tohoto sociologického výzkumu na poli bydlení a vybavení bytů pro staré lidi.

Autoři kladou též velký důraz na výchovu k osobní odpovědnosti vůči starým lidem, která má být pěstována především v malých společenských skupinách, hlavně ve vícegeneračních rodinách. Jde o pěstování moderní rodinné etiky, jejíž základem je mravní výchova rodinných příslušníků, pěstování smyslu pro sebeobětování, ochoty pomoci a sociální

odpovědnosti. Tato morální výchova musí prolínat celým výchovným procesem od mládí a je určitou formou přípravy na stárnutí. Již dospívající mládež je nutno seznámit s tím, jaké fyziologické i psychické změny probíhají ve stárnoucím organismu, jak odlišně působí vztahy k sociálnímu prostředí ve stáří, jaké postoje je nutno zaujímat vůči změněnému chování starých lidí, atd.

V péči o staré lidi nelze spoléhat pouze na veřejné instituce, ale je třeba využít v daleko větší míře rodinných svazků a dále je rozvíjet i prohlubovat.

Problém starých lidí se stává závažným i v naší společnosti a nutí společenské orgány zabývat se touto problematikou. Teoretické koncepty sociální gerontologie jsou však u nás dosud nedostatečně propracovány. Taktéž nemáme dosud jasno v etických postojích, protože neexistují ani teoretické studie ani dostatečné množství empirických prací, které by ukázaly všechny společenské změny, jež se za podmínek socialismu promítají do života starých lidí, jakož i změny funkcí a rolí starých lidí a jejich hodnocení v rodině i ve veřejném životě.

Bibliografie

1. Domácí literatura:

František Bláha, *Prodloužení lidského věku*, Praha 1960.

Otto Korbelař — Josef Ambrož, *Výběrový gerontologický průzkum jednoho obvodu v Praze 10*, VÚSZ 1964.

Josef Ambrož, *Průzkum sociálních poměrů důchodců*, VÚSZ 1961.

Václav Lamser, *Některé aspekty životních podmínek důchodců—členů JZD*, VÚSZ 1966.

Ludmila Kolaříková, *Psychologické problémy v domovech důchodců*, VÚSZ 1966.

Bohumír Šmýd, *Sociální služby*, VÚSZ 1966.

J. Ambrož, *Výzkum možnosti prodloužování pracovní aktivity starších občanů*, VÚSZ 1967.

Bohdan Kaufman, *Orientační sociologický výzkum života obyvatel ve dvou vybraných domovech důchodců*, VÚSZ 1967.

2. Zahraniční literatura

G. H. Beyer, *Economic Aspects of Housing for the Aged*, University Ithaca 1961.

W. Donahue, *Housing the Aging*, Ann Arbor 1954.

R. J. Boeck, *Die städtebaulichen und wohnkulturellen Forderungen zum Problem des alternden Menschen in der Grosstadt Wien*.

L. Rosenmayr — E. Köckeisová, *Leben und Wohnen alternder Menschen in Heimstätten*, Wien 1960.

L. Rosenmayr, *Der alte Mensch in der sozialen Umwelt von heute*, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 1958.

James A. Birren, *Handbook of Aging and the Individual*, Chicago 1959.

P. T. Hansen, *Age with a Future*, Copenhagen 1964.

Paul Paillat, *Sociologie de la vieillesse*, Paris 1963.

Blume, *Alte Menschen in einer Grosstadt*, Göttingen 1962.

H. Firmberg, *Neue Ergebnisse auf dem Gebiet der Altenforschung*, Wien 1964.

Kurt Lang, *Forschung und Planung in der Altenhilfe*, Ratingen 1964.

Helmut Schelsky, *Die Paradoxen des Alters der modernen Gesellschaft*, Düsseldorf-Köln 1965.

Peter Townsend, *The Family Life of Old People*, 1957, 1963.

Peter Townsend, *The Last Refuge*, London 1962.

Peter Townsend, *The Development of Home and Welfare in East London*, London 1961.

Peter Townsend — Dorothy Wedderburn, *The Aged in the Welfare State*, 1966.

C. Tibbitts *Handbook of Social Gerontology*, Chicago 1960.

Elaine Cumming — William E. Henry, *Growing Old*, New York 1961.

Ernest W. Burgess, *Aging in Western Society*, Chicago 1960.

C. Tibbitts — Wilma Bonahue, *Social and Psychological Aspects of Aging*, New York 1962.

J. E. Birren, *Human Aging, a Biological and Behavioral Study*, Washington 1965.

L. P. Niebanck, *The Elderly in Older Urban Areas, Problems of Adaptation and Effects of Relocation*.

V. Schimmerlingová

Sociologie průmyslu

Profesor Birminghamské university P. Sargent Florence vydal spis *Economics and Sociology of Industry*, v němž — jak uvádí již v podtitulu — usiluje o „realistický rozbor vývoje“ (C. A. Watts & Co. Ltd., London 1964, str. 258). Klade váhu na spojení sociologického hlediska s ekonomickým, neboť podle jeho soudů určují hospodářský vývoj nejen hmotné zdroje a trhy a jimi daný způsob výroby, ale i rodina, třídní rozdíly, věkové rozdíly a rozvoj měst. Mezi obojími činiteli, ekonomickými a sociologickými, mezi tezí a antitezí dochází k rozporu vytvářejícímu celkovou situaci, překonanou teprve ve vyšším stadiu vývoje, představujícím syntézi.

V dosavadním vývoji průmyslu nalézá Florence devět tendencí: útek ze zemědělství, použití vědy, vzestup počtu administrativních a technických pracovníků, rozšíření trhů a zdrojů nabídky, diferenciaci, rozvoj měst, rozvoj velkopodniků, manažerství a zvýšení životní úrovně obyvatelstva. Tento vývoj sice přinesl lidstvu značný pokrok, trvají tu však veliké rozdíly mezi zeměmi kapitalistickými („nouveaux riches“) a rozvojovými: např. v r. 1957 činil podíl národního důchodu na hlavu v Pákistánu jen asi 2½ % tohoto podílu v USA.

Sepětí sociologie s ekonomikou se projevuje již v 2. kapitole, v níž si Florence všimá mezi určujícími rozvoj průmyslu a daných

možnostmi zaměstnávání žen (ve Velké Británii v první polovině našeho věku stoupl poměr zaměstnaných žen k počtu mužů jen z 41 % na 44,4 %, v USA z 22,7 % na 36,8 %), což souvisí s odlišnou úlohou ženy v rodině. V rozvojových zemích je ovšem procento zaměstnaných žen daleko nižší. Nižší mzdy žen uvádí autor v souvislosti s nižší organizovaností žen v odborech. Dále jsou meze rozvoje průmyslu a hlavně potřeby pohybu pracovních sil dány nízkou mobilitou žen a mladých lidí, vázaných rodinnými vztahy. Toliko ustavičná biologická obnova obyvatelstva, nástup mladých na místa starých, je příznivým faktorem průmyslové mobility.

Ve 4. kapitole věnuje autor pozornost tomu, jak sociologická koncepce člověka v průmyslu přichází do rozporu s koncepcí ekonomickou: souhlasně s Joan Robinsonovou a Eltonem Mayem zdůrazňuje „sociologické motivy“, např. touhu podnikatele získat jméno u obecnosti, ztotožnění se se zájmy podniku u manažera a působení pracovní skupiny na dělníka. Avšak na rozdíl od sociologů spatřuje Florence v kusové mzdě a vůbec v individuálních podnětech (oproti podnětům skupinovým anebo podílu na zisku) stále ještě největší vzpruhu ke zvyšování produktivity práce (str. 113n.).

V 5. kapitole *Ekonomie a sociologie průmyslového vedení* se Florence uchyluje zejména k politické sociologii, kterou zajímají mocenské vztahy uvnitř podniku. Rozdělení moci v podniku může vést v rodinných podnikcích ke vzniku jakýchsi monarchií, oligarchií nebo aristokracií. Demokracie se může vyskytnout nanejvýš v družstevnictví. Kde je kontrola v rukách držitelů balíků akcií, vzniká plutokracie, kde vládou manažerů, byrokracie, a kde technici, technokracie. Ztotožnění manažerů se zájmy podniků se nedá vysvětlit ekonomicky, ale sociologicky (loajalností k podniku). Problémy státního plánování jsou jiné v pokročilých zemích a jiné v rozvojových; v těchto jde o překonání nouze, v oněch o pořadí cílů. Sociologickým problémem je autorovi i určitá stagnace britského průmyslu, jemuž by mohlo pomoci zvýšení úrovně obchodního vzdělání a výchova k podnikavosti.

Zajímavá je i 6. kapitola pojednávající o industrializaci rozvojových zemí, za něž autor považuje země s ročním důchodem pod 500 dolarů na hlavu. I když se v těchto zemích vynakládá 90 % důchodu na stravování, trpí asi dvě třetiny lidí podvýživou (méně než 2 200 kalorií na hlavu v denním průměru). Výrobní oblasti vhodné pro tyto země nesmějí být náročné na kapitál, odborné síly (manuální i řídicí), zaměstnanost žen a musí vést k uspokojování základních lidských potřeb. Patří sem pekářny, konzervárny, tkalcovny, výroba nábytku. Rozvojovým zemím může pomoci rychlé vytvoření elity vzdělaných techniků a jiných odborníků, geologické a jiné průzkumy a rozvážnost při rozhodování o investicích. Přesto převažuje v autorově závěru pesimismus nad optimismem, k němuž dává podnět jen přírodní bohatství některých zaostalých zemí (olej, železo, zlato, káva, čaj, kakao, bavlna) a jejich

možnosti cizineckého ruchu. Více je krajů bez takových zdrojů, trpících kolísáním světových cen, bez přístavů, bez vzdělaných elit a bez řízené porodnosti. V zemích, které aspoň zčásti řídí svou porodnost (Japonsko, Izrael, Portorico), dochází k vzestupu životní úrovně.

V poslední kapitole autor zdůrazňuje význam sociologického výzkumu ve službách průmyslového rozvoje a spolupráce společenských věd. Tento výzkum se má opírat zejména o pozorování, izolaci jevů, používání priměřených ukazatelů (indikátorů), používání hledisek více oborů, jednotné názvosloví, koncepce i metody — tj. v angličtině o pět „I“: Induction, Isolation, Indication, Integration, Interpretation.

Základní dialektická koncepce Florencova, stavící proti sobě jevy hospodářské a sociologické, je jistě zajímavá; její slabinou však je, že všechny v úvahu vzaté jevy mohou být předmětem obou vědních oborů. Jde spíše o rozpor mezi některými hospodářskými požadavky, které přinášíme do společenského života zvnějšku, a určitou společenskou skutečností. Autor se opírá o názory a výzkumy různých sociologů, které zpravidla ani neproveruje, ani neprohlubuje. Proverky a prohloubení by potřeboval i autorův názor o větší působivosti úkolové mzdy na produktivitu práce. Rovněž nestačí vysvětlení zájmu manažerů o rozvoj jimi řízených podniků pouhým poukazem na jejich identifikaci. Postřehy týkající se rozvoje velkopodniků, státního plánování a rozvojových zemí, byť nevybočují z rámce všeobecných úvah, jsou zajímavé. Vývojovým tendencím průmyslu v socialistických zemích (až na několik bezvýznamných zmínek) není téměř věnována pozornost.

Avšak ani sociologie průmyslu západních zemí není pojata dosti komplexně. Hlavním nedostatkem knihy je buržoazně ekonomické zúžení předmětu. Autorovi je sice znám Marx i Mayo, avšak přece jen u něho převažuje zájem o vedení průmyslových podniků, a také pomoc rozvojovým zemím, jimiž se zabývá dosti obsáhle, chápe víceméně jako pomoc při ustavení technokratických elit. Průmyslový podnik sice nepojímá jako poměrně odtazité sociální systém (G. Briefs, Zd. Ullrich), ale jako sociální skupinu (podobně jako např. Z. Bauman), nicméně téměř zcela přehlíží dělníkovu osobnost a jeho uspokojení z práce a zdaleka nedoceňuje význam dělnického hnutí, o němž se zmiňuje na několika málo místech jen zcela letmo. Po této stránce jsou daleko správnější názory, jež zastávají jiní západní průmysloví sociologové, např. Francouzi G. Friedmann, J. — D. Reynaud, J. R. Tréanton, A. Touraine, L. Karpik aj., kteří spatřují hlavní předmět průmyslové sociologie především ve studiu chování dělníků.

Přes tyto výhrady jde o spis obsažný, informativní a zajímavý svým pojetím vztahu ekonomického a sociologického přístupu k rozboru hospodářské skutečnosti na jejich různých úrovních.

František Potužil

přináší úvodem studii J. Kurczewského *Industrializace a osobnost*, v níž autor nejprve stručně poukazuje na historickou genezi průmyslové společnosti. Autor zkoumá na několika souborných příkladech adaptace osobnosti v primitivních společnostech a ve společnostech relativně vyspělejších, avšak preindustriálních, sociálně psychologické působení industrializace na akulturační procesy v různých preindustriálních podmínkách. Pak kritizuje polarizační teorie (folk-urban continuum, Gemeinschaft-Gesellschaft, sacred-secular apod.) a předkládá vlastní hypotézy o možných formách průběhu akulturačních procesů, které je možno charakterizovat jako pokus o komplexnější vícerozměrné pojetí.

Popisuje typické sociálně psychologické rysy osobnosti podnikatele, manažera a průmyslového dělníka, které jsou pro industriální společnost charakteristické; zkoumá posun hodnot uznávaných v industriální společnosti, vliv změny společenského řádu (vzniku socialismu) na modifikaci tohoto posunu a vliv měnící se a vytvářející se hierarchie hodnot na formování jednotlivých typů osobnosti, na jejich akulturaci, adaptaci či dezorganizaci. Pokouší se rovněž o zachycení podstatných rysů těchto proměn a o charakteristiku vznikajícího nového typu osobnosti jako osobnosti polyaxiální.

V závěru autor navrhuje podrobné zkoumání této problematiky v konkrétních podmínkách jednotlivých kultur (s nimiž jsou vždy určité typy osobnosti spojeny) a různých společensko-politických zřízení. Závěry z těchto zkoumání by dle názoru autora byly sice méně obecné, zato však užitečnější pro společenskou praxi.

Typy marginálnosti ve společnosti a jejich role ve společenské změně je název studie E. Neymanové. Tato studie pojednává o skupinách, které se z různých důvodů dostávají do postavení společensky v určitém směru či smyslu disfunkční. Tyto okrajové skupiny lze dle autorky rozdělit do několika typů.

Předně je to okrajovost společenská, o níž lze hovořit v případech skupin, které stojí mimo uznávanou strukturu dané společnosti (v případech, kdy určité skupiny jsou ze společnosti v jistém smyslu vyloučeny buď v důsledku společenské degradace nebo v důsledku vlastní neprizpůsobivosti vůči dané společenské struktuře, apod.). Skupiny tohoto typu se mohou za určitých podmínek, o nichž autorka podrobněji pojednává, stát činitelem společenské změny, ale mohou být rovněž v určitých případech společností institucionalizovány a tak vlastně subsumovány do struktury dané společnosti. (V tomto případě jde o určitou restrukturalizaci společnosti).

Jiný typ představuje okrajovost kulturní, o níž jde tehdy, když v rámci zkoumané společnosti z různých důvodů existují jisté okra-

jové kultury, které se v určitých vzorech chování odlišují od vzorů přijatých ostatními členy společnosti. Autorka podrobně rozebírá různé aspekty tohoto jevu a jeho vznik i působení na vývoj společnosti.

Dalším typem je kombinovaný společensko-kulturní typ okrajovosti, který je vlastně nejčastější.

Autorka pak probírá zejména způsoby společenské adaptace okrajových skupin, resp. jejich vývojové alternativy a pojednává o problému odcizení jako o psychickém typu okrajovosti.

Nakonec dochází k závěru, že příslušníci různých okrajových skupin hrají značnou roli zejména při formování idejí společenské změny, přičemž je třeba ještě dodat, že autorka pokládá za marginální (okrajovou či hraniční) skupinu sui generis také intelektuály, neboť v důsledku poznání různých kulturních kontextů se jednoznačně neidentifikují se vzory a hodnotami přijatými ve vlastní společnosti.

V následujícím článku *Kulturní antropologie a strukturální výzkum* rozebírá B. Owczarek předměta metody kulturní antropologie, zejména metodu strukturální analýzy na základě prací C. Lévi-Strausse a některých sovětských badatelů. Autor pokládá kulturní antropologii za samostatnou vědu, odlišnou od sociologie (nikoli tedy za jednu ze sociologických disciplín) a rozebírá ji z hlediska této odlišnosti, kterou vidí v „syn-
teticém“ charakteru této disciplíny a v její strukturální metodě převzaté z lingvistiky a sémantiky. Tato metoda ovlivňuje obsahové zaměření a charakter kulturní antropologie tak podstatně, že z ní de facto vytváří samostatnou vědu.

B. Jalowiecki se ve stati *Aplikovaná sociologie jako nástroj prostorového plánování* podrobně zabývá vztahem sociologie k plánování, zejména k urbanistice. Autor poukazuje na společenský význam prostorového plánování a na nutnost celostní koncepce. Konstatuje, že tato koncepce je závislá na nejzákladnějším teoretickém východisku představ o optimálním typu společnosti. Pokouší se o typizaci dosavadních urbanistických koncepcí a dokládá ji konkrétními příklady. Jeho typizace má podle našeho mínění určité nedostatky, mohla by se však stát podkladem k diskusi, z níž by mohlo vzejít přesnější schéma.¹ Dale se autor zabývá mírou funkčnosti konkrétních řešení a předkládá názory J. A. Quinna na zásady vztahu člověka a prostoru.² Základní Quinovy hypotézy doplňuje hypotézami dalšími, týkajícími se už konkrétnějších otázek prostorového plánování. Hypotézy, autorem shromážděné a předložené, jsou výsledkem různých — zčásti autorových vlastních — sociologických prací v oboru urbanistiky. Stať vyúsťuje v požadavek užší spolupráce sociologů s architekty a s plánovacími or-

¹ Tak např. autorem uváděná paternalistická koncepce může být pojata buď kolektivisticky (závodní sídliště) nebo individualisticky (výstavba závod-

ních rodinných domků — příklad: Bata za I. republiky).

² J. A. Quinn, *Human Ecology*, New York 1950.

gány. Je ukončena citátem z díla P. H. Chombartha de Lauwe, který zní: „Sociolog, který se zabývá urbanistikou, vyjadřuje potřeby obyvatel města, které tyto nejsou vždy schopni vyjádřit.“³

Následující studie K. Zagorského, *Psychologická teorie konzumenta dle G. Katony*, do jisté míry navazuje na Zagorského příspěvky uveřejněné v předchozích číslech Studií sociologických (viz naše recenze). Jde zde totiž o další pohled na lidské potřeby, tentokrát ze stanoviska interdisciplinárních výzkumů G. Katony, profesora ekonomie a psychologie na Michiganské universitě. Aniž bychom se pouštěli do podrobností neobvyklého interdisciplinárního přístupu prof. Katony a do Zagorského rozboru Katonových názorů, chceme uvést stručně jen to, co Zagorski pokládá za hlavní zásluhu prof. Katony, totiž že do ekonomických rozborů vnesl psychologickou problematiku, takže jeho práce umožňují i další syntézu — syntézu hledisek ekonomie, psychologie a sociologie, kterou Zagorski pokládá za žádoucí pro řešení určitých problémů. Studie Zagorského se opírá především o tři práce G. Katony: *Psychological Analysis of Economic Behavior* (McGraw-Hill, New York, Toronto, London 1963), *The Powerful Consumer* (McGraw-Hill, New York, Toronto, London 1960) a *The Mass Consumption Society* (McGraw-Hill, New York, Toronto, London, 1964). Tyto práce jsou sverázným rozbohem konzumní společnosti a Zagorski poukazuje na vzrůstající aktuálnost Katonou studované problematiky — i když v určité obměně — i v rámci socialistické společnosti.

V poslední době je v západní literatuře často kritizována Engelsova kniha *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* a rovněž dílo L. H. Morgana, o jehož výzkumy se Engelsova kniha opírá. Kritikou této kritiky se zabývá stať anglického profesora Petra Worsleye z university v Manchesteru, *Ještě jednou o Původu rodiny, soukromého vlastnictví a státu*.

Worsleyova stať je založena velmi široce a probírá podrobně na historickém pozadí vznik Engelsovy knihy, ukazuje tehdejší úroveň poznání v knize probírané problematiky, konstatuje, v čem je tehdejší úroveň překonána, ale odmítá lineární odsuzování Engelsovy práce. Podrobným rozbohem argumentů současných funkcionalistů ukazuje na to, že jejich kritika překračuje věcnou argumentaci a prohřešuje se vyvozováním nových spekulativních závěrů, jež nejsou o nic více zdůvodněny než hypotézy, které předkládali Engels, resp. Morgan, a jež se zčásti ukázaly mylnými. Autor dochází k závěru, že evolucionismus minulého století musí být revidován, že je nutno opustit jeho unilineární a evropocentrickou formu, nicméně však, že základní myšlenka evolucionismu zůstává v platnosti, ale je třeba ji chápat nově a nedogmaticky.

Studie J. Gočowského *Literární dílo jako pramen sociotechnických direktiv* ukazuje na význam literární tvorby pro praktické sociotechnické účely. Autor úvodem vymezuje místo umění, a zejména literárního umění, v lidském vývoji, v poznání kulturních fenoménů a v chápání různých kultur a kultury vůbec. Vymezuje dále specifikum uměleckého poznání lidské skutečnosti a především živého člověka samotného, člověka univerzálního, neopakovatelně individuálního, a poznání jeho obecné lidské podstaty. Bez tohoto uměleckého poznání by lidské poznání nebylo a nemohlo být nikdy úplné. Pak vymezuje pojem sociotechniky (který chápe velmi široce) a zabývá se významem literárního uměleckého díla pro sociotechniku. Vidí možnosti použití literárního díla v několika směrech: jako inspirace, jako korektury sociotechnických direktiv a operací, jako činitele utvářejícího morální postoje samotných sociotechniků, resp. nositelů sociotechnických opatření, jako analyzátoru toho, co je v člověku obecné a nemenné, jako ukazatele jisté míry nepředvídatelnosti lidských reakcí a jako ukazatele lidských tužeb a postojů. Všechny tyto funkce literárního díla v sociotechnice autor podrobněji rozebírá a dokládá je konkrétními příklady z různých literárních výtvorů. Závěrem vyslovuje mínění, že častý styk s uměleckou literaturou je pro sociotechnika (politiky) nutný i jako styk s těmi konstitutivními hodnotami kultury, v jejichž jménu má vlastní sociotechnika působit k humanizaci kultury a k obraně kulturní osobnosti člověka, která by byla shodná s obecně lidskými hodnotami.

Následující stať A. Przeworského a H. Teunea *Problém rovnocennosti v mezinárodních výzkumech* pojednává o metodice srovnávacích mezinárodních výzkumů. Autoři, kteří se účastní společného mezinárodního výzkumu lokálních společností, prováděného v USA, Polsku, Jugoslávii a Indii, popisují na základě praktických zkušeností metodu vybírání a ověřování identity či neidentity různých obecných pojmů, které jsou při výzkumu užívány, zejména metodu ustálení měřitelnosti intenzity proměnných, atd. Jelikož obecné pojmy (svoboda, rovnost apod.) jsou v různých kulturách různě chápány, je třeba při porovnání brát v úvahu kromě identických znaků, jež vymezují pojem, i specifické znaky, jež v té které kultuře korelují se znaky identickými. Jde zde o znaky, které — ač jsou v různých kulturách různé — jsou pro posouzení a měření zkoumané hodnoty vzájemně rovnocenné a tedy v mezinárodním měřítku zastupitelné. Např. míru politické aktivity je třeba posuzovat kromě identických společných kritérií i podle kritérií specifických, obvyklých v dané zemi. Autoři docházejí k závěru, že problémy mezinárodní analýzy musí být studovány s vědomím, že abstraktní termíny užívané k formulování teorií jsou relativní a že

³ P. H. Chombart de Lauwe v předmluvě ke knize R. Kaësa, *Vivre dans les grands ensembles*, Paris 1963.

proto musí být kontrolovány pomocí specifických proměnných.

Konstituování nové disciplíny — sociální pedagogiky — je věnována stať A. O. Uziembła, nazvaná *Sociální pedagogika a její svazek se sociologií výchovy*. Autor vychází z tradic polských i mezinárodních, navrhuje na ně a poukazuje na pokusy o konstituování sociální pedagogiky. Pojednává o sociální roli výchovy a o pojetí této otázky u různých autorů, které pokládá za předchůdce sociální pedagogiky jako samostatné nové disciplíny. Za konstituanty pokládá především tyto zdroje: sociologii výchovy obecné (zejména polskou), dílo německých pedagogů Natorpa a Bergmanna a Američana Diltheye, dále práce P. Bartha, G. Rouma a Deweyho, Busemana a dalších, kteří poukazovali na vlivy prostředí, zabývali se zvláštními obory pedagogiky (výchovou dospělých atd.) apod. Dále autor poukazuje na teorie tzv. sociální činnosti, sociální politiky, na opatrovnickou pedagogiku a zejména pak na práce M. Richmondové v tomto oboru. Za vlastního zakladatele sociální pedagogiky pokládá Helenu Radlińskou a její práce. Autor rozebírá její dílo i díla jejích žáků a následovníků a dochází konečně k tomu, že navrhuje následující vymezení této nové vědní disciplíny: „Sociální pedagogika je částí pedagogické vědy a zabývá se těmito otázkami: 1. teorií zprostředkované výchovné činnosti čili činnosti, při nichž přímý kontakt vychovatele a vychovávané osoby není dominující (zprostředkovaná výchova); 2. teorií výchovného působení osob a institucí, které výchovné úkoly plní v rámci či vedle širších společenských úkolů, a to za pomoci přímých kontaktů (účastnická výchova); 3. teorií výchovného působení společenských organizací, jejichž charakter je současně výchovný i nevýchovný (hromadná, kolektivní výchova); 4. teorií výchovného působení na dospělé, společensky samostatné osoby (systematické i nesystematické formy výchovy dospělých a kulturní osvětová práce s dospělými — doplňující výchova); 5. teorií výchovných vlivů prostředí (pedagogika prostředí) a zejména nejvíce rozvinutou teorií vzájemného působení — z výchovného hlediska — školy a výchovných institucí na obklopující je okolí a působení mimovýchovného prostředí na školu, resp. výchovnou instituci (výchova prostředím). Teorie sociální pedagogiky zkoumá otázky výchovy ve spojení s celkovými podmínkami prostředí, poukazující jak na společenskou hodnotu výchovy pro vychovávanou osobu, tak i na přeměnu prostředí v žádoucím směru, a v podmínkách výstavby socialismu na význam výchovné činnosti pro výstavbu socialismu“. Dále autor ještě podrobněji zdůvodňuje navrženou definici a pokouší se o zařazení této nové vědní disciplíny, odpovídající — podobně jako sociální psychologie — společenské potřebě. Autor se domnívá, že zkoumání společenského významu „výchovy“, a zejména zkoumání jejích netypických forem, tj. forem, které se týkají dospělých osob a buď posilují schopnost

účasti vychovávaných osob ve společenském životě, nebo je navracejí do rámce společnosti, když byly předtím ze společnosti vylučovány (readaptace, nové přizpůsobení osob společenským normám), má být realizováno ve shora vymezené vědecké disciplíně. Autor poukazuje na úzkou souvislost nové disciplíny se sociologií. V této souvislosti by bylo možno poukázat rovněž na sociologizaci všech tradičních společenských věd i nových společenskovědních disciplín, a obecně na plodnost nových interdisciplinárně vytvářených nauk.

Poslední studie v tomto čísle, napsaná K. Gratzykiem, *Problematika, rozsah zkoumání a společenská užitečnost současné sociologie války*, se zabývá nejdříve předmětem sociologie války — a to jak předmětem historickým, tak i předmětem současně sociologie války. Autor pokládá za předmět této sociologické disciplíny 1. vznik, příčiny a cíle válek v různých etapách historického vývoje společnosti, 2. typologii válek vzhledem k jejich formám, druhu a společenskému charakteru, 3. společenské jevy vyskytující se v době války, 4. společenské důsledky válek, 5. postoje společenských mikrostruktur a makrostruktur k válkám a společenskou podmíněnost těchto postojů, 6. společenský podklad vzniku válečných doktrín a jejich společenského obsahu a 7. společenské prameny hodnotícího vztahu různých ideologií k určité válce a k válkám vůbec. Autor uvádí rozvinutou definici války jako společenského jevu dle J. J. Wiatra a dále se zabývá jednotlivými problémy, které má sociologie války zkoumat. Tyto problémy rozděluje do tří skupin: 1. problémy vyskytující se ve skutečnostech minulých, 2. problémy vyskytující se ve skutečnosti současné a 3. problémy, které nazývá experimentálními — jsou to problémy, které lze zkoumat buď při různých vojenských cvičeních nebo při příležitostech mimořádného napětí v mezinárodních vztazích, které vyvolávají jakoby uměle, experimentálně, takové jevy ve společnosti, jež lze přirovnat k jevům válečným.

Dále je potřeba se zmínit o recenzích dvou významných publikací, a to o recenzii knihy K. Obuchowského *Psychologie lidských tužeb* a o recenzii knihy Adama Podgoreckého *Zásady sociotechniky*. Toto číslo Studií sociologických obsahuje také zprávu o konferenci sovětských a polských sociologů, konané 13.—17. června 1966 ve Varšavě. Konference projednávala materiály ze společně prováděných výzkumů, z nichž sedm bylo ukončeno a na dalších třech se ještě pracovalo. Konference byla současně přípravou k uveřejnění společných zpráv a výsledků a přípravou k zahájení dalších společných výzkumů. Znamenala tedy ukončení první etapy spolupráce polských a sovětských sociologů a započetí etapy druhé.

Další zpráva se týká vědecké konference norských a polských sociologů v Oslo, konané ve dnech 13.—16. května 1966. Konference sledovala vzájemné poznání a sblížení nor-

ských a polských sociologů a znamenala navázání užší spolupráce.

Třetí zpráva je o celopolské konferenci týkající se problematiky integrace vesnice a rolnictva. Konference se konala ve dnech 26.—28. května 1966 ve Varšavě.

Konečně přináší číslo zprávu o zřízení výzkumného střediska současné rodiny. Stře-

disko bude provádět interdisciplinární výzkumy a koordinovat výzkumy týkající se rodiny, prováděné jinými institucemi. Bude vydávat svůj vlastní časopis „Problémy rodiny“ a soustředí řadu společenskovědních pracovníků, zabývajících se problematikou rodiny.

Dušan Slávik

Sociologický výzkum učitelů kateder marxismu-leninismu

V Přehledu vědecké a pedagogické práce kateder marxismu-leninismu (Příloha č. 2 z r. 1967) vyšla zpráva o výsledcích sociologického výzkumu učitelů kateder marxismu-leninismu, *Kvalifikační struktura učitelů marxismu-leninismu vysokých škol ČSSR*. Autory této zprávy jsou K. Holý a M. Petrušek. Na přípravě a organizaci výzkumu se kromě nich podíleli P. Machonin a J. Nedvěd, všichni pracovníci Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy. Výzkum byl uskutečněn již v roce 1965; je pozoruhodné, že v této době počátečního prosazování sociologických metod do řídicí práce se sociologickému výzkumu podrobuje jedna z tehdy nejkritizovanějších kategorií vysokoškolských učitelů — pracovníci kateder marxismu-leninismu. Stali se nejen objektem výzkumu, ale jeho spoluautory a spoluorganizátory, a to bez obav z jeho výsledků, ačkoli tehdejší stav nedůvěry vůči učitelům kateder, který vyvolávali někteří pracovníci stranických aparátů, by mohl být omluvou takových obav. Výzkum je tedy zajímavým příkladem jakési autoreflexe jedné společenské skupiny a mohl by také být vzorem pro některé společenské skupiny další.

Sociologický výzkum skupiny učitelů kateder marxismu-leninismu na vysokých školách byl proveden dotazníkovou metodou. Dobrá znalost jak zkoumaného terénu, tak sociologické výzkumné metodiky, kterou autoři výzkumu prokázali, jsou jistě jednou z hlavních příčin toho, že výzkumem zjištěná fakta jsou neobyčejně zajímavá a že také jejich zhodnocení snese přísná měřítka. S ohledem na aplikovaný charakter výzkumu a na jeho poslání jako přehledné informační expertizy pro praktickou řídicí práci je dokonce výhodou to, co autoři pokládají za určité omezení zpracování výsledků — a sice fakt, že nebylo použito složitějších statistických vyhodnocovacích postupů.

Zvláště je nutno ocenit, že autoři zprávy se v zajímavé kapitole *Psychologické předpoklady výkonu profese* zamýšlejí nad otázkou základních komplexů činitelů podmiňujících výkon profese (1. objektivní, na vykonavatel profese nezávislý soubor činitelů, 2. individuálně a sociálně determinovaná percepce objektivních činitelů, 3. individuálně psychologické předpoklady) a přesně určují, které z nich výzkum mohl postihnout a které nikoli. Tím současně varují před přeceňováním výsledků, které výzkum přinesl. Je pochopitelné, že tou měrou, jakou se sociologické zkoumání dostává z oblasti makro-

struktury do sféry mikrostruktury a dokonce k otázkám profesionálního uplatnění jedinců, vystupují vedle sociologických aspektů stále výrazněji problémy psychologické. Bez individuálně psychologického přístupu k takovým otázkám, jako jsou předpoklady vědecko-odborného růstu, jako je celá postojová nebo hodnotová škála apod., se nelze dostatečně v této závažné problematice orientovat. Autoři zprávy na to seriózně upozorňují.

Dále je třeba brát v úvahu to, že výzkum učitelů marxismu-leninismu byl po mnoha letech jedním z prvních, který byl v oblasti vysokých škol podniknut, a že tím, že nepochybně prokázal svůj užitek v boji proti subjektivismu v rozhodování, se stává významným podnětem k širšímu užití sociologických metod při zkvalitňování řídicí práce v této oblasti. A pokud jde o výuku marxismu-leninismu a speciálně o hodnocení situace mezi učiteli tohoto oboru, bylo zde v minulých letech subjektivismu nemálo. Zpráva se nechtěně stala také dokumentem doby tím, že dávno před prosincovým a lednovým plénem ÚV KSČ je nedoznatelně odmítla administrativní byrokratické metody řízení kateder marxismu-leninismu.

Sociologický výzkum učitelů kateder marxismu-leninismu se konal v době (říjen 1965), kdy se z různých stran projevovaly snahy okleštit jádro usnesení předsednictva ÚV KSČ z července 1964, *Stav a další úkoly ve výuce marxismu-leninismu na vysokých školách*, spočívající ve zdůraznění tří základních podmínek rozvoje výuky marxismu-leninismu na vysokých školách: 1. obsahové přestavby výuky marxismu-leninismu, vycházející z předpokladu, že marxismus-leninismus je otevřený systém a že je třeba jej obohatit o nové poznatky i vydělit nové disciplíny (sociologie apod.) ve shodě s potřebou prohloubit poznání naší skutečnosti a využít všeho pozitivního, co přináší světová věda, a že je nutno obsah vědecké a pedagogické práce kateder profilovat podle typu fakult, 2. zvýšení vědecko-odborné kvalifikace učitelů marxismu-leninismu, 3. zlepšování řady objektivních podmínek práce kateder marxismu-leninismu na vysokých školách. Negativistické snahy měly podobu brzdění postupu obsahové přestavby, přenašeni problematiky na pole jednorázových prověrek aj.

Jedním z hlavních přínosů sociologického výzkumu učitelů kateder marxismu-leninismu je to, že plně potvrdil správnost orientace na uvedené základní předpoklady zlepšení výuky marxismu-leninismu na vysokých školách a že přesněji označil slabá místa

v práci kateder. Pokud jde o vztah vědecko-odborné úrovně učitelů kateder a předpokladů kateder k vyhledávání a realizování nových obsahových směrů výuky, je příznačná již skutečnost, že na pražských katedrách, z nichž mnohé byly průkopníky obsahové přestavby, činí podíl kandidátů věd 32,4 % — oproti 19,7 % v průměru. Oprávněnost profilování výuky je potvrzena mj. poměrně nízkým pozitivním hodnocením smyslu výuky politické ekonomie na pedagogických fakultách (pozitivně ji hodnotí 69,7 % učitelů pedagogických fakult, zatímco např. na technikách tyto disciplíny pozitivně hodnotí 81,9 procent), dějin KSC na lékařských a ekonomických fakultách apod.

Jestliže jsou obsahová přestavba výuky marxismu-leninismu a zvyšování vědecko-odborné kvalifikace učitelů nejdůležitějšími faktory růstu účinnosti a také autority kateder marxismu-leninismu na vysokých školách, je pochopitelné, že se zpráva o výsledcích sociologického výzkumu učitelů kateder marxismu-leninismu od 90. strany (z 287 stran) zabývá těmito hlavními aspekty, a že jejich význam je vystižen také v jejím názvu. Avšak přesné to není. Sociologický výzkum postihl celou řadu dalších stránek situace kateder marxismu-leninismu. Hodnotu poměrně uceleného pohledu na problematiku práce kateder marxismu-leninismu na vysokých školách dodává zpráva zařazení poznámek o historickém vývoji kateder marxismu-leninismu (je škoda, že tato partie se alespoň stručně nezabývá vývojem obsahu výuky marxismu-leninismu na vysokých školách; mnohé z empirických údajů — např. o nesouladu vystudovaného a vyučovaného oboru, o počtech učitelů vědeckého komunismu a sociologie aj. — by byly čtenáři jasnější) a mnoho strukturotvorných charakteristik zkoumaného souboru (biologická, profesionální, politická aj. dělítká souboru). Snad bylo zapotřebí získaná a interpretovaná data logičtěji uspořádat (proč jsou takové údaje jako vybavení kateder, místo bydliště, vybavení bytu pracovníků zařazeny do kapitoly o psychologických předpokladech výkonu profese?) a také některé kapitoly případněji nazvat. To se týká především kapitoly 2. a 3.

Z hlediska širšího záběru sociologického výzkumu, než vystihuje název zprávy, je podstatné to, že právě v takto širše koncipovaném výzkumu spočívá jeho význam pro řídicí práci. Např. zkoumání charakteristik souboru (věkové, profesionální, kvalifikační a jiné složení) podle typu fakult, podle teritoriálního hlediska, podle organizačního nebo obsahové struktury kateder přináší údaje, které umožňují diferencované řízení kateder marxismu-leninismu s cílem vyrovnání nejprůběžnějších rozdílů. Vezměme jen profesionální stupeň ve vztahu k typu fakulty. Jistě stojí za podrobnější rozbor a urychlená nápravná opatření, jestliže na vysokých školách zemědělských, na pedagogických a lékařských fakultách a na technikách je více než 85 % učitelů v kategorii odborných asistentů. Problematika této kategorie učitelů je — jak ukázal výzkum — vůbec jednou z nejdůležitějších. S ohledem na nahromadění největ-

šího počtu učitelů v této kategorii se nezdá správné, že pro postup do jednotlivých stupňů odborné asistentury se nevyžaduje žádný důkaz o kvalifikačním růstu. Anebo nenutí k zamyšlení a řešení zcela nerovnoměrné profesionální a kvalifikační složení učitelů marxismu-leninismu v hlavních vysokoškolských centrech a v ostatních českých a slovenských krajích? Specifickou problematiku odkrýl výzkum v otázce postavení žen na katedrách marxismu-leninismu. Také na těchto pracovištích se ženy především vlivem větší vrstevnatosti svých společenských rolí opožďují ve všech ukazatelích vysokoškolské profese (profesionální stupeň, vědecké hodnoty) za skupinou mužů. Mnoho podnětů k hlubším výzkumům a praktickým opatřením přináší také kombinování některých profesionálních a kvalifikačních znaků se znaky věkovými. Jde např. o problém vědeckých hodnot u skupiny učitelů starších 45 let. Zejména za skupinou 36—46letých se učitelé starší 45 let v dosahování vědeckých hodnot opožďují. Je však možno klást na příslušníky starších věkových skupin z tohoto hlediska stejné nároky jako na mladší pracovníky? Neodporovalo by to vědecky verifikovaným poznatkům o biologické a psychologické vývojové linii člověka? V každém případě nejen tento, ale i celá řada dalších výzkumem zjištěných problémů ukazuje, že vůči učitelům kateder marxismu-leninismu nelze nadále provádět kádrovou politiku starého typu, ale promyšlenou personální politiku v rámci hlubší koncepce politiky sociální.

Takový přístup je nutný již proto, že sociologický výzkum učitelů kateder marxismu-leninismu prokázal, že v průměru (až na počet profesorů a doktorů věd) se růst kvalifikace těchto učitelů neopožďuje za kvalifikačním růstem všech vysokoškolských učitelů. Mělo-li v době výzkumu kolem 20 % učitelů marxismu-leninismu hodnost kandidáta věd, dalších 15 % učitelů absolvovalo kandidátské zkoušky a 6 % učitelů se v této době chystalo odevzdat disertační práce, pak jsou to výsledky pozoruhodné. Velikou zásluhu má na tom Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy jako kolektivní školitel aspirantů. Negativní skutečností však je, že 30 procent učitelů marxismu-leninismu tehdy nemělo ani vědeckou hodnost, ani nebylo zapojeno v aspirantuře, a že publikační činnost kateder nebyla příliš významná. Při event. perspektivních změnách způsobu vědecké přípravy je třeba brát v úvahu, že 37,2 % učitelů marxismu-leninismu hodnotilo aspiranturu pozitivně (negativní hodnocení je nepatrně silnější, 40,5 %). Je nedostatkem, že právě tento důležitý údaj nebyl kombinován s některými dalšími ukazateli, jako je dosažení vědecké hodnosti, začlenění do aspirantury, stupeň pokročilosti v aspirantuře, věk a pohlaví.

Je mnoho dalších otázek, do nichž sociologický výzkum učitelů kateder marxismu-leninismu přinesl větší jasno, ať jde o dosažité formy praxe, o tematické zaměření vědeckovýzkumné práce učitelů kateder nebo o celý souhrn objektivních podmínek práce

těchto učitelů, včetně zahraničních styků a zájezdů. Jedno ze zjištění je však nadmíru výmluvné. Na otázku, které články řízení kateder marxismu-leninismu navrhuji učitelé těchto kateder posílit, se 912 výroků z 1 245 přimlouvá za posílení státní linie řízení v pořadí: vedení katedry, ministerstvo školství a oborová komise pro výuku marxismu-leninismu, vedení fakulty a vedení školy. Zdá se, že právě po této linii je možno provést skutečně účinná opatření k posílení společenskovo-vědní přípravy vysokoškolských studentů. Sociologický výzkum učitelů kateder marxismu-leninismu je k tomu pozitivním příspěvkem.

Vladimír Čech

Zpráva o konferenci „Člověk a společnost ve vědeckotechnické revoluci“

I. Konferenci „Člověk a společnost ve vědeckotechnické revoluci“ uspořádal ve dnech 1.—6. dubna 1968 v Mariánských Lázních Filosofický ústav ČSAV ve spolupráci s Ekonomickým ústavem ČSAV, Historickým ústavem ČSAV, Sociologickým ústavem ČSAV, Psychologickým ústavem ČSAV, Kabinetem pro studium společenské funkce vědy ČSAV, Kabinetem teorie architektury a tvorby životního prostředí ČSAV a Pedagogickým ústavem J. A. Komenského ČSAV.

Konference byla součástí programu dlouhodobého mezinárodního výzkumu společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce, organizovaného z rozhodnutí prezidia ČSAV. Měla přispět k ověření a dalšímu rozvinutí hypotézy o podstatě vědeckotechnické revoluce na půdě dvou protilehlých společenských soustav. Zabývala se proto základními koncepčními problémy tohoto výzkumu.

II. Příprava, účast a organizace

Na organizaci konference pracoval Přípravný výbor, vytvořený ze zástupců všech pořádajících pracovišť. Jeho tajemníkem, stejně jako tajemníkem vlastní konference, byl Zdeněk Javůrek, vědecký tajemník Filosofického ústavu ČSAV. Program připravil mezinárodní tým pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce, vedený členem korespondentem R. Richtou. Přes značné obtíže technického rázu bylo pro jednání připraveno další zpracované a rozšířené vydání publikace *Civilizace na rozcestí* v českém a anglickém znění. Dále bylo předloženo dvacet hlavních referátů (každý v rozsahu 20—40 stran) a 14 úvodních slov pro zasedání v sekcích.

Oproti původní variantě hypotézy o vědeckotechnické revoluci a jejích společenských a lidských souvislostech tu byly navíc v nástinu předloženy tyto myšlenkové okruhy:

1. Filosofické problémy současné vědy a techniky.
2. Teorie růstu a stadií růstu a jejich souvislost s revolucí ve výrobních silách.
3. Problémy ekonomické zájmové struktury ve vztahu k vědeckotechnické revoluci.

4. Změny sociální struktury v souvislosti s povahou zájmů a s motivacemi lidí.
5. Nástin přístupu k některým antropologickým problémům (tvárnost člověka, životní sloh, lidská motivace apod.).
6. Souvislost společensko-politického systému a problémů demokracie s moderními prostředky řízení.

Tím byla celá koncepce jednak podložena novými výsledky společenskovo-vědních výzkumů, jednak mnohem více orientována k problémům seberealizace člověka, humanismu a kultivace lidských sil.

Konference se zúčastnilo dvě stě československých odborníků z nejrozličnějších vědních oborů a institucí, zájemců o účast však bylo podstatně více. Ze zahraničí bylo plánováno pozvání třiceti vědců na náklady ČSAV. Konference se zúčastnilo 17 hostů na náklady ČSAV a 24 na vlastní náklady, celkem tedy 41. Zastoupeno bylo čtrnáct zemí: SSSR, Francie, NSR, Rakousko, Anglie, Kanada, USA, Jugoslávie, Holandsko, Maďarsko, NDR, Švýcarsko, Japonsko, Norsko. Nepřijeli všichni pozvaní účastníci ze Sovětského svazu (místo sedmi pozvaných pouze tři), nepřijeli ani pozvaní účastníci z Bulharska a Rumunska. V poslední chvíli odřekli polští účastníci, zřejmě v důsledku politických událostí v Polsku a Československu. Ze zahraničních institucí byl zastoupen zejména Mezinárodní úřad práce se sídlem v Ženevě. Podstatně více účastníků z ciziny přijelo neoficiálně.

Na závěrečné tiskové besedě s předními zahraničními i našimi odborníky byla organizační stránka konference oceněna velmi kladně.

III. Vědecký program

Každý den šestidenního zasedání představoval předem vymezený tematický okruh, logicky začleněný do obecného námětu daného už názvem konference. Po dopoledních plenárních zasedáních jednotlivé sekce opět rozčleňovaly hlavní téma dne, a to spíše do specifitějších než do podobnějších úseků.

Plenární zasedání byla podložena hlavními referáty, předem zpracovanými a rozeslanými. Jejich autouři připravili pro vlastní jednání 10—15minutová úvodní vystoupení, určená k výchozí orientaci diskuse. Jednání v sekcích vycházelo rovněž z připravených úvodních slov, z nich však jen některá byla předem dána k dispozici účastníkům. Pondělí 1. 4., „Obecná teorie vědeckotechnické revoluce“

Úvodem konference promluvil člen korespondent ČSAV J. Pluhař; byl přečten pozdravný telegram s. Alexandra Dubčeka a pozdravný dopis akademika F. Šorma. Referát: R. Richta (FÚ ČSAV). *Vědeckotechnická revoluce a alternativy vývoje moderní civilizace*. V diskusi vystoupili zejména zahraniční účastníci konference.

Úterý 2. 4., „Perspektivy vědy a techniky“

Referáty: J. Auerhan (EÚ ČSAV). *Vzdělání v epoše vědeckotechnické revoluce (Věda, technika a vzdělání jako faktory soudobého civilizačního procesu)*.

L. Tondl (Kabinet pro studium společenských funkcí vědy ČSAV), *Postavení a úloha vědy ve vědeckotechnické revoluci.*

F. Brabec (ČVÚT), *K podstatě a vývoji moderní techniky.*

J. Zelený (Vysoká škola ekonomická), *Rozum a revoluce (Racionalita v soudobé civilizaci).*

R. Řícha (FFÚ ČSAV), *Technika a situace člověka (K fenomenologii problému).*

Diskutovalo jedenáct účastníků.

Sekce: „Postavení a sebereflexe moderní vědy“. Úvodní slova: J. Filipec (FFÚ ČSAV), J. Nekola (Kabinet pro studium společenských funkcí vědy ČSAV).

„Vývoj techniky a společenské podmínky“. Úvodní slova J. Klaučo — E. Duda (Slovenská vysoká škola technická), Z. Dráb (SKT), S. Medonos (SKT).

„Prognózy civilizačního vývoje.“ Úvodní slova: M. Souček (Výzkumný ústav národohospodářského plánování), J. Sláma (Ústav ekonomiky průmyslu a stavebnictví).

Jednání první sekce vyvolala natolik živou diskusi, že sekce pokračovala v jednání ještě příští den.

Středa 3. 4., **„Ekonomika a vědeckotechnická revoluce“**

Referáty: B. Levčík — J. Kosta (EÚ ČSAV), *Vědeckotechnický pokrok a nová soustava řízení národního hospodářství.*

M. Hájek — M. Toms (EÚ ČSAV), *Vědeckotechnický pokrok a model růstu.*

M. Král (Vysoká škola politická), *Kybernetický přístup k technizaci a řízení.*

Byl rovněž přečten pozdravný dopis akademika O. Šika. Diskutovalo osm účastníků.

Sekce: „Nové jevy v ekonomice společenských systémů.“ Úvodní slova: K. Štrégl (SKT) a V. Herink (SKT).

„Civilizace jako kybernetický problém.“ Úvodní slovo J. Jirásek (Institut řízení).

„Vědeckotechnická revoluce a světové soustavy.“ Úvodní slovo V. Příkryl (Vysoká škola ekonomická).

Pokračovala v jednání také sekce I. z předešlého dne.

Čtvrtek 4. 4., **„O budoucnosti lidské práce a vzdělání“**

Referáty: F. Kutta (EÚ ČSAV), *Vliv vědeckotechnické revoluce na změny v povaze práce.*

P. Machonin — B. Jungmann (Ústav marxismu-leninismu UK), *Vědeckotechnický pohyb a náš soudobý sociální systém (Soudobé převraty ve struktuře práce a v sociální struktuře).*

O. Pavlík (Výzkumný ústav pedagogický), *Vzdělání v epoche vědeckotechnické revoluce.*

Z. Mlynář (Ústav státu a práva ČSAV), *Poznámky o vztahu socialistické politiky a vědeckotechnické revoluce (Demokracie v soudobých civilizačních procesech).* Za nepřítomného Z. Mlynáře přednesl úvodní slovo J. Fibich (FF UK).

V diskusi vystoupilo celkem patnáct účastníků.

Sekce: „Práce a motivace člověka.“ Úvodní slovo V. Bokorová (Psychologický ústav ČSAV).

„Vývoj vzdělávacích soustav ve vědeckotechnické revoluci.“ Úvodní slovo J. Havelka (Ministerstvo školství), V. Pafižek (Universita 17. listopadu), H. Sychrová (Universita 17. listopadu).

„Kultura v technicky vyspělé civilizaci.“ Úvodní slovo D. Šindelář (Vysoká škola uměleckoprůmyslová).

„Sociální struktura a společenské formy v době vědeckotechnické revoluce.“ Úvodní slova J. Hermach (FFÚ ČSAV), M. Svoboda (FFÚ ČSAV).

Pátek 5. 4., **„Situace člověka ve vědeckotechnické revoluci“**

Referáty: J. Cveklí (FFÚ ČSAV), *Je člověk tvárnou bytostí? Soudobá civilizace a filosofie člověka (Problémy člověka v moderní civilizaci).*

O. Klein (FFÚ ČSAV), *Vědeckotechnická revoluce a tvorba životního slohu.*

J. Janoušek (Psychologický ústav ČSAV), *Lidská psychika v podmínkách vědeckotechnické revoluce.*

Z. Lakomý, O. Nový, M. Gottlieb, M. Černý (Kabinet teorie architektury a tvorby životního prostředí ČSAV), *Životní prostředí — přirozený svět člověka (Architektura a konstituce přirozených podmínek člověka).*

P. Macúch — J. Vrba (Lékařská fakulta KU), *Zdravotní parametry soudobé civilizace.* V diskusi vystoupilo jedenáct účastníků.

Sekce: „Je člověk tvárnou bytostí?“ Úvodní slova M. Průcha (FFÚ ČSAV), J. Šindelář (Vysoká škola politická).

„Čas k dispozici člověku.“ Úvodní slovo B. Filipcová (SÚ ČSAV).

Sekce třetí fungovala jako spojená sekce „Urbanizace a životní prostředí“ a sekce „Zdravotní a psychologické parametry soudobé civilizace.“ Úvodní slovo J. Musil (Výzkumný ústav výstavby a architektury).

Sobota 6. 4., **„Vědeckotechnická revoluce v soudobých dějinách“**

Referáty: M. Teich (Historický ústav ČSAV), *Některé historické problémy vědeckotechnické revoluce a Je věda bezprostřední výrobní silou? (Periodizace vědeckotechnické revoluce a její vliv na periodizaci moderních dějin).*

B. Loewenstein (Histor. ústav ČSAV), *Civilizace a její slepé uličky.*

Jednání posledního dne konference, řízené akademikem Mackem, uzavřelo vystoupení akademika Šorma, tajemníka ÚV KSČ Č. Čiáře a konečné zhodnocení R. Říchy.

IV. Závěry a hodnocení

Konference znamená rozhodně pozitivní etapu v práci mezioborového týmu. Ve dvaceti hlavních referátech se podařilo shromáždit řadu nových myšlenek a předložit je k posouzení. Nesporný význam měla možnost živé konfrontace komplexní teorie vědeckotechnické revoluce s 150–200 pracovníky nejružnějších oborů. Nelze ani docenit ohlas, který vyvolala práce týmu a našich společenských věd vůbec u četných významných pracovníků na příbuzné tematice v zahraničí, stej-

ně jako zájem o spolupráci u dalších českých a slovenských vědeckých pracovníků.

Konference nesporně splnila své poslání i tím, že ozřejmila některé slabiny v dosavadní práci týmu a poukázala na některé dosud nevypracované tematické oblasti (např. komplexní antropologie). Jak v přípravě, tak v průběhu konference se přirozeně projevil i nedostatek aktuální povahy: referáty měly rozdílnou úroveň, což je při takovém množství samozřejmé, a lze tu snad jen kritizovat jejich nedostatečnou přípravu a zpoždění, jež vylučovalo případnou další kritickou práci na nich. Projevila se v nich také skutečnost, že ačkoli tým dosáhl v dosavadní práci značného stupně vnitřní integrace, zůstává tu v mezioborové spolupráci nejedna metodická obtíž. Na druhé straně, ve snaze předložit konferenci mezioborovým týmem vypracovanou jednotnou koncepci zkoumaných problémů, došlo patrně už předem k vytvoření někdy málo provokující atmosféry ve smyslu sváru existujících koncepcí. Ve dvou referátech a některých úvodních slovech byla sice předložena odlišná koncepce, která se týkala jednak vztahu vědy a výrobních sil, jednak otázky etap vědeckotechnické revoluce a vztah mezi nimi, ale v diskusi se argumentace vyhrtila jen nedostatečně.

Zahraniční účast byla nesporně úspěchem. Jestliže zde lze něco vytknout, pak je to spíše ne dosti reprezentativní zastoupení oborů: chyběla např. zcela věda o vědě, kupodivu byla slabá účast ekonomů, na druhé straně výborně byla zastoupena futurologie.

Třebaže to znamenalo časové zatížení i pracovní vypětí, veliké množství referátů a někdy i nedostatek prostoru pro spontánní diskusi, ukázala konference znovu nutnost *komplexního* projednávání předkládané tematiky, rozložené do jednotlivých nejvýznamnějších obsahových úseků. Nejucelenější z tohoto hlediska byl ekonomický den, který měl svou logiku v plénu i v sekcích a kde věcné výsledky budou asi nejproduktivnější. Za velmi podnětný lze označit i den antropologický, i když trpěl jistou roztržitostí. Za nejlépe probíhající jednání v sekcích byla označena diskuse o postavení a sebereflexi moderní vědy, dále o volném čase a o kultuře.

Konference má nemalý význam i tím, že přispěla k získání přehledu o různých paralelních výzkumných koncepcích a jejich argumentaci. Umožnila tak cennou kritickou konfrontaci s naší vlastní koncepcí vědeckotechnické revoluce. Vcelku lze konstatovat názorovou shodu alespoň ve dvou podstatných bodech: 1. Převládá názor, že běží o rozsáhlý celosvětový proces, o hluboké kvalitativní změny, a že tedy před námi stojí řada zcela nových problémů (i když někde se těmto procesům připisuje méně revoluční ráz). 2. Obecně se uznává, že stále více vystupují do popředí antropologické problémy moderní civilizace, že tedy běží o „hledání humanistické varianty vědeckotechnické revoluce“.

Zahraniční delegáti hodnotili v této souvislosti pozitivně skutečnost,

- a) že naše koncepce je ucelená (mezioborová),
- b) že je spjata s progresivním, humanistickým politickým řešením,
- c) že tedy staví otázku socialismu jakožto společenského řádu, který si klade jako specifický úkol řešení problémů moderní civilizace, do nového světa.

V některých otázkách se ovšem názory rozcházejí. Tak například v reprezentativních amerických koncepcích se obhájí pojetí, podle něhož řešení stěžejních civilizačních otázek je možné na bázi buržoazní demokracie. Na druhé straně badatelé z NDR nesdílejí náš názor o nutnosti hledat nový model socialismu, odpovídající kvalitativním civilizačním proměnám, a teoreticky dále operují v rámci současného systému socialismu. — Z konference znovu naléhavě vyplynula potřeba vnitřně (tedy nejen programově) zprostředkovaného spojení a propojení týmu. Tento požadavek, který je jistě jedním z ústředních kritérií úspěšné práce týmu, bude muset být předmětem úsilí v nejbližší době. Naléhavou se také jeví další práce na prohloubení výzkumu jednotlivých tematických oblastí, výběru nových vhodných spolupracovníků a další diskuse o neujasněných otázkách, stejně jako konfrontace stanovisek jak uvnitř týmu, tak v diskusi s odbornou veřejností. Jak už řečeno, přihlásila se na konferenci řada účastníků ke spolupráci a této ochoty bude třeba cílevědomě využít, stejně jako nově navázaných intenzivních vztahů k jednotlivcům i skupinám v zahraničí, spojeným tematickou příbuzností.

V domácích odborných kruzích umožnila konference rozšířit základnu spolupráce o některé významné slovenské odborníky (obor pedagogiky, ekonomie, sociologie, filosofie), několik pracovníků v antropologii, skupinu sociologů města, několik pracovníků resortních výzkumných institucí ministerstva techniky atd.

Konkrétní spolupráce byla navázána se skupinou reprezentovanou na konferenci sovětskou delegací, vedenou akademikem Kedrovem. (K dalším setkáním má dojít v zimě v Moskvě, plánuje se vydání společného sborníku státi o vědeckotechnické revoluci, výměna pracovníků atp.). Velký zájem o spolupráci projevili také ředitel harvardského studijního projektu „Technologie a společnost“ (E. Mesthene), přední francouzští specialisté ve společenské prognostice (zejména B. de Jouvenel), dále řada rakouských účastníků aj. Ze společné schůzky s předními západními futurology vzešel návrh uspořádat r. 1972 v Československu mezinárodní konferenci zabývající se otázkou budoucnosti demokracie (nikoliv ovšem v pouhých politických aspektech, ale v nejširším kontextu sociálním, ekonomickém a antropologickým).

Atmosféra konference v Mariánských Lázních byla hluboce ovlivněna (a to se týká jak domácích, tak i zahraničních účastníků) vědomím o rozhodujícím významu právě probíhajících politických událostí v zemi pro budoucí osudy jakéhokoliv společenského projektu, a tedy o úzkém sepětí konference a její tematiky se současným životem naší

společnosti. Tato okolnost sice do jisté míry posunula ze stroze akademického hlediska průběh programu, z druhé strany však působila jako spontánní potvrzení spjatosti celkového projektu týmu s progresivními tendencemi v naší společnosti a přidávala diskusím na významu a akutní naléhavosti. Nemálo zde přispěla účast ze zahraničí, i když jinak, zásadně, zkušenosť z konference ukazuje, že tzv. národní konference s mezinárodní účastí nepředstavuje pro svou kompromisní povahu právě nejšťastnější model konference.

Positivně lze využít veškeré písemné materiály předložené konferenci a na ní prodáváné. Po předběžných jednáních je situace asi taková:

- a) Některé články a referáty byly vyžádány zahraničními odbornými časopisy, stejně jako našimi (zejména Filosofickým a Sociologickým časopisem).
- b) Různé instituce a jednotlivci se stále ještě obrací na tým s žádostí o soubor referátů. Bude tedy zajištěn dotisk.
- c) Upravený protokol konference bude vydán v Akademii (redakce se ujal Petr Horák) jako malotirážní tisk. Umožní to přípravu poměrně v brzké době. Jedná se i o zahraniční vydání zkráceného protokolu.
- d) Na konferenci předložený anglický překlad *Civilizace na rozcestí* (jako rozmnožená účelová publikace) vzbudil neobyčejný zájem zahraničních účastníků a jejich prostřednictvím lze už dnes pozorovat zvýšený ohlas jednotlivců, ústavů i nakladatelství v cizině (italská skupina Futuribles si vyžádala autorizaci, stejně jako západoněmecké nakladatelství Suhrkamp; další lze očekávat).

Za zmínku stojí rovněž ohlas konference v tisku. Rudé právo referovalo o průběhu pravidelně, ohlasy se objevily v Mladé frontě i v jiných časopisech. Články vyšly také v zahraničním tisku (západoněmecká Die Zeit, pařížský Le Figaro aj.) a vesměs hodnotí konferenci velmi lichotivě. Ohlas v odborném tisku však lze ještě očekávat později, zatím vyšla rozsáhlá stať ve francouzské revui *Analyse* et *prévision*.

Závěrem se sluší ještě jednou ocenit pomoc a spolupráci velkého množství pracovišť i jednotlivců, kteří věnovali své síly konferenci až do úplného vyčerpání. Zdá se nám, že mezioborová povaha konference má svůj ne zcela bezvýznamný rys i v tom, že v rámci Akademie věd i jiných vědeckých pracovišť sdružuje a lidsky sblíží mnohé jinak ve svých enklávách uzavřené skupiny.

—OK—

Významné jednání o mládeži

Ve dnech 15.—17. února 1968 se stal jugoslávský Split místem zasedání 3. konference Jugoslávské sociologické společnosti, jež soustředila svou pozornost na širokou problema-

tiku mládeže. Hned na počátku je nutno zdůraznit, že to bylo rozhodně setkání užitečné, protože umožnilo do značné míry shrnout výsledky dosavadních diskusí o mládeži a otevřelo prostor novým myšlenkovým proudům.¹

Prvořadá pozornost byla věnována především analýze sociální pozice a role mládeže v moderních společnostech, jako východisku analýzy jednotlivých sociálních fenoménů mládeže. Zdůrazněním významu tohoto východiska zahájil svůj referát P. Novosel (*Mládež v současném světě*), který současnou pozici mládeže v moderních společnostech charakterizoval třemi základními znaky: askriptivním znakem podřízenosti, rolí noviciátu a specifickostí procesu socializace. Novosel analyzoval a do jisté míry konkretizoval obecnou zákonitost vývoje pozice mládeže ve společnosti. Z askriptivního statusu podřízenosti, vlastního mládeži ve fázi relativně statického vývoje společnosti, se mládež jako sociální skupina může vymanit jen v době přechodu společnosti od fáze dynamického vývoje do fáze, v níž mladí lidé přebírají plnění určitých rolí, na něž by dospělí sami nestačili. Avšak po této fázi dynamického vývoje je mládež opět „zasazená“ do svého „normálního“ podřízeného statusu. Sociální deprivace, která je výsledkem nesouhlasu mladých s jejich nízkým statutem podřízenosti, vede ke kompenzacím, nacházejícím svůj výraz v různých „vychýlených“ formách chování. Možnosti kompenzace i její konkrétní formy jsou ovšem determinovány mnoha faktory. Novosel považuje za nejvýznamnější sociální původ a pak ekonomické a kulturní klima, v němž mladý člověk vyrůstal a žije. Sociální deprivace jeví — podle autora — vyšší intenzitu u dětí z nižších sociálních vrstev. (Pojem sociální deprivace — chápaný ovšem v širším smyslu než v sociální psychologii — byl na splitské konferenci jedním z nejjfrekventovanějších pojmů). Role noviciátu zahrnuje přípravu a přechod mladých do sekundárního sociálního horizontu. Novosel se zde plně ztotožnil s H. Schelskym v tom, že přechod mladého člověka z primárního sociálního horizontu chování, v němž je chráněn před nejistotami světa, do horizontu druhého, zbyrokratizovaného, zvěcnělého světa sociální velkoorganizace, je pro mladého člověka otřesem. Intenzita tohoto otřesu je závislá především na sociálním klimatu, z něhož subjekt do změněných podmínek přichází. Široké problematiky socializačního procesu se Novosel dotkl především poukazem na různá zjednodušující pojetí socializace a pak analýzou funkce školy jako významného či přímo dominantního instrumentu socializačního procesu. Škola dnes vytváří „ideální“ podmínky pro sračky mladých s dospělými, a to především tím, že podává zidealizovaný obraz o chování dospělých a o jejich organizacích. Jakmile se však mladí lidé seznámí s existující skutečností na základě vlastní empirie, dochází k rozčarování, které může vyústit i ve vytvoření vlastního vnitřního světa mladých, ve vytváření sepa-

¹ Hlavní referáty a diskusní příspěvky této konference jsou zveřejněny v 1.—3. čísle časopisu Sociologija.

rátých sociálních útvarů, jež odmítají spojení se světem dospělých a jejich organizacemi.

(Výsledky rozpornosti slov a činů, konfrontací vštěpovaných etických zásad a existující reality se zabývala celá řada diskusních příspěvků, zvláště v souvislosti s úvahami nad příčinami procesu depolitizace a privatizace současné mládeže).

P. Novosel, I. Lučev a někteří další sociologové dokázali svými přístupy užitečnost a funkčnost strukturálně funkcionálního přístupu ke studiu mládeže, který umožňuje relativně objektivní a exaktní, i když teoreticky jednostranné zkoumání dané problematiky. I. Lučev ve svém referátu, nazvaném *Pozice mládeže vzhledem ke stupni otevřenosti společnosti a její mobilitě*, chápe rozpory v mládeži a rozpory mládeže a společnosti jako důsledek strukturálních společenských rozporů. Vychází z konstatování, že dynamika společenského vývoje není doprovázena dynamikou strukturálních společenských změn, že zde neprobíhají odpovídající procesy strukturační, restrukturační, destrukturní, ale jako výrazně se jeví především procesy konzervace společenské struktury, které se uskutečňují především prostřednictvím existujících společenských institucí. „Společenské instituce jako konzervátoři existujícího společenského systému jsou nejčastěji výslednicí úsilí jedné generace a svůj nejstabilnější výraz získávají v období zaujímání vrcholných pozic a výkonu společenské moci“. Lučev analyzuje postoj ostatních generací, především mladé, nastupující generace k daným sociálním poměrům a její snahu o změnu. Tuto snahu o změnu vysvětluje hlavně tím, že procesy stabilizace a konzervace vztahů vytvářejí překážky pro normální cirkulaci jedinců ve společenském prostoru.

Klíčovými otázkami socializace mládeže se ve svých příspěvcích zabýval jugoslávský psycholog, filosof a sociolog R. Supek. Vyšel z analýzy subjektivně objektových vztahů mládeže a společnosti, mladých jedinců a společnosti. Velmi zajímavou část tvořil pak jeho výklad o teoreticko-empirickém výzkumu socializace několika různých skupin mládeže pracujících v brigádách na „cestě bratrství“, o měření indexu sociální expanzivity aj. — Problematickou socializace se zabývala ve svém příspěvku i Libuše Šilhánová.

Živou a nikoliv souzvučnou polemiku vyvolal zajímavý referát Manojla Bročiče k problematice generačních vztahů. Přinesl řadu nových myšlenkových podnětů, zejména pokud jde o kontinuitu a diskontinuitu v transmisí hodnot generačních skupin a generačních vln. Jak tento referát, tak zejména diskuse k němu byla — ovšem právem — poznamenaná poznatkami o soudobých velmi rozporných generačních vztazích v Jugoslávii.

Jednou z často rozebíraných otázek splitské konference byla krize mládeže. Významný podíl na tomto rozboru mělo vystoupení R. Lukiće (*Základní problémy mládeže: zespolenštění, osvojování kultury, výchova*), v němž autor hned na počátku uvedl tuto svou charakteristiku krize mládeže: „Mládež

se necítí být součástí společnosti, chová se protichůdně společenským normám, bouří se proti společnosti a nepřijímá v ní své úkoly“. Autor zdůrazňuje prezenci krize mládeže především ve společnostech s vysocí rozvinutým průmyslem a ekonomikou, zároveň se však domnívá — a to je myšlenka rozhodně zajímavá —, že v podmínkách zesilujících internacionálních komunikací a náporu masově komunikačních prostředků má diskutovaný jev svou významnou platnost i v systémech hospodářsky méně rozvinutých, a naznačuje, že někdy jsou dokonce jeho projevy v takových systémech mnohem ostřejší. Podle našeho názoru jde o nebyvalé zrychlení přenosu vzorů chování, například z vysocí rozvinutých kapitalistických zemí, jež může znamenat neorganické spojování cizích kulturních produktů s přirozené se vyvíjejícími produkty domácí „panenské“ či „polopanenské“ kulturní půdy. — R. Lukić se v souvislosti se vznikem současné krize (jež je na rozdíl od krizí „předcházejících mládeží“ hluboce nihilistická, protože nejenže zavrhuje staré opotřebované hodnoty, ale zčásti odvrhuje jakékoliv hodnoty vůbec [!]) zamýšlí nad vytvářením kultury a nad nejzákladnějším procesem její tvorby, tj. nad procesem práce. V práci je člověk podřízen určitým kulturním pravidlům, která si musí osvojovat, prací se utváří, kultivuje, přijímá určitou kulturu, utváří svůj charakter, osobnost. Spolupráce lidí, (kteří jsou zvláštními, neopakovatelnými bytostmi) v pracovním procesu zajišťuje hodnotu člověka a hodnotu společnosti. Takováto spolupráce je základem tzv. „sociální kultury“. Proti tomu existuje „asociální“ kultura, založená na ne-práci či na ne-lidské práci „sériových“, „typizovaných“ lidí. Tuto „asociální kulturu“ chápe autor v širokých kontextech odcizení a zvěčňování lidských vztahů a lidských individuí. Zdůrazňuje, že obtížnost socializace mládeže v širokém smyslu toho pojmu vyplývá mimo jiné právě z existence „asociální“ kultury v tomto současném světě.

Významnosti práce nejen jako činnosti, již si člověk zabezpečuje prostředky k životu, ale především jako socializačního a akulturačního prostoru byla na splitské konferenci věnována významná pozornost. Příčinu této akcentace je nutno hledat i v současných obtížích jugoslávské společnosti, konkrétně v relativně vysoké nezaměstnanosti mládeže (v r. 1965 tvořili mladí lidé do 24 let 45,7 % celkového počtu nezaměstnaných), v obtížích s uplatňováním mladých pracovníků, v limitaci možnosti vzdělávání, které zdaleka nejsou poskytovány všem, kdo pro ně mají předpoklady (tj. schopnosti), neboť významnou roli zde dosud hrají hluboké rozdíly v materiálním zabezpečení dětí z různých sociálních vrstev. Především otázkám egalitárního rozvoje, mobilitě mladých, vzdělání jako významnému mobilitnímu kanálu a v té souvislosti uplatňování mladých odborníků věnoval svou pozornost M. Popović (*Společenské podmínky a možnosti vzdělávání v Jugoslávii*). Z jeho obsáhlého příspěvku (v němž autor mimo jiné poukázal na růst vzdělanostní úrovně mládeže v kapita-

listických zemích a upozornil na škodlivost podeceňování či nedoceňování skutečnosti, že to jsou kapitalistické země, které postupně umožňují vzdělání příslušníkům nejširších sociálních vrstev) zaujala především analýza sociálních faktorů, jež urychlují či zpomalují proces demokratizace vzdělání v Jugoslávii, a pak jeho zdůvodnění nutnosti zkoumat růst vzdělanostní úrovně i z hlediska tendencí jednotlivých sociálních vrstev, tj. tendencí k poziční stagnaci a tendenci k progresivní změně. Popović uváděl jako jeden z konkrétních příkladů snahy dostat se prostřednictvím vzdělání do jiné sociální vrstvy poměrně obecné tendence vesnické mládeže k prodlužování školní přípravy.

Mobilité venkovské mládeže věnoval pozornost i V. Durić (*Příspěvek k zkoumání sociální motivace a mobility vesnické mládeže v autonomní oblasti Vojvodiny*). Za nejvýznamnější a nejsilnější motiv považuje mnohostranné opomíjení vesnické mládeže, které evokuje růst aspirací na vlastní sociální afirmaci. Neefektivnějšími mobilitními kanály současné vesnické mládeže jsou vzdělání, manželství a specifické pracovní příležitosti mimo vesnici. V závěru svého vystoupení autor konkretizoval následky masového odlivu mládeže z vesnice, následky tzv. rurálního exodu, nezdravou feminizaci a senilizaci vesnice na straně jedné a na druhé straně růst novodobých "slums", jež vyrůstají zcela neorganizované na periferiích měst a jež jsou živnou půdou různých sociálně patologických jevů.

Na nutnost zkoumání názorů a postojů, vycházejícího především z hluboké analýzy sociálního a ekonomického postavení tak zvané „přebytečné“ mládeže, poukázal M. Radovanović (*Problém „přebytečné“ generace v současné jugoslávské společnosti*). Do této „přebytečné“ generace mládeže (hovří ovšem i o „přebytečné“ generaci starších, dospělých) zařazuje především „část mladých lidí, kteří zůstávají bez základního vzdělání, část mladých, kteří již jako děti započali svůj profesionální a sociální život různými pomocnými pracemi, část mladých lidí, kteří nemají podmínky pro získání kvalifikace, dále tu část mladých, kteří ji získávají v obtížných podmínkách, skupinu mladých, donucených pro nedostatek pracovních příležitostí pokračovat v návštěvě školy, skupinu mladých provinilců a delinkventů, skupinu mladých odborníků, kteří pracují mimo svou profesi a na nižších místech, skupinu mladých, kteří nacházejí pracovní příležitosti v různých zemích západní Evropy a konečně skupinu nezaměstnané mládeže.“ (V r. 1965 bylo v Jugoslávii 112 000 registrovaných nezaměstnaných mladých lidí.)

Splitská konference ukázala, že řešení stávající situace, plodící mnohé problémy společnosti s mládeží a mládeže se společností, situace, jejíž vážnost narůstá, bude velmi obtížným a rozhodně ne krátkodobým procesem. Nedostatek pracovních příležitostí pro mladé kvalifikované pracovníky na jedné straně, relativně vysoké zastoupení nekvalifikovaných pracovníků ve vedoucích pozicích na straně druhé (tj. rozpor vlastní zřej-

mě všem socialistickým systémům v současné fázi jejich vývoje), a z tohoto rozporu pramenící odpor k mladým schopným jedincům — to jsou jevy, jež nejenom určují pozici mládeže v současné společnosti, ale jež ovlivňují i postoje mladých lidí k současnému společenskému a politickému systému, jejich depolitizaci, privatizaci apod.

Jednou z vážných deformací samosprávy, totiž uzavíráním pracovních organizací mladým kvalifikovaným lidem a příčinami odporu k mladým schopným pracovníkům, se zabývali i S. Milošević a D. Miljanić (*Několik připomínek k současné roli a pozici mládeže ve společnosti a ve Svazu komunistů*), především v souvislosti s analýzou postojů dnešních mladých lidí k současnému společenskému a politickému systému. Mladí lidé akceptují socialismus především jako systém humanitních norem. Volají po morální integraci komunistického člověka; jejich požadavek však nelze chápat jako výraz touhy po nějakém současném etickém katechismu (kodexu), ale především jako přání překonat diskrépanci mezi tím, co je hlášáno, a skutečností. Jejich ostřejší reagování na existující deformace, které je ovlivněno i jejich emocionálně silnějším uchopováním této skutečnosti, je vede buď k rebelantství, které nelze vždy charakterizovat jako zřetelnou politickou aktivitu (to politické bývá skryto v projevech, jež se na první pohled jeví jako prosté, nevinné), nebo nabývá formy apatie.

Vážnou deformaci, k níž v uplynulých letech docházelo, ale jež rozhodně není jevem dnes překonaným, spíše naopak, je snížení účasti mladých lidí na řízení společnosti. A. Zečević a V. Milić (*Sociálně politický systém Jugoslávie a participace mládeže*) na podkladě analýzy statistického materiálu poukázali na pokles zastoupení příslušníků mládeže v jednotlivých společenských a politických organizacích. V současné jugoslávské společnosti existuje neshoda mezi objektivními potřebami systému a konkrétními sociálními podmínkami, které determinují a regulují zastoupení mládeže v jednotlivých sociálních sektorech. (V uplynulých letech došlo například k závažnému porušení věkové struktury Svazu komunistů — mladí lidé do 25 let tvoří 11,5 % všeho členstva).

Pokles institucionální aktivity i organizovanosti mladých, zintenzivnění depolitizačního procesu, zesílení privatizace atd. — to jsou výsledky nesprávné politiky společnosti (a především Svazu komunistů) vůči mládeži. Postupující privatizace a depolitizace mládeže je výsledkem rozpornosti slov a činů, omezování participace mladých na životě sociálního makroorganismu, poklesu uplatňování zásady „každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“, limitace uplatňování schopností každého individua.

Splitská konference, již se mimochodem zúčastnilo i několik zahraničních sociologů (z PLR, NDR, ČSSR, NSR, Velké Británie, USA), byla sympatická svou otevřeností, s jakou se stavěla k diskusi, k výměně často velmi protichůdných názorů a k řešení závažných otázek současného stavu společnosti. Příznačné pro ni bylo i chápání kritické

funkce sociologie jako vědy, která má zjišťovat a objasňovat sociální rozpory, a mezi nimi i velmi závažné rozpory mezi společnostmi a mládeží. Jejím dalším sympatickým rysem byla i účast předních jugoslávských sociologů, z nichž někteří se otázkami mládeže speciálně nezabývají, ale nutně se jich dotýkají v širších kontextech svého bádání. Myslíme si, že by bylo užitečné — a to nikoliv jednostranně —, kdyby k podobnému propojení obecných a speciálnějších přístupů docházelo i při našich konferencích.

Libuše Šilhanová
Eliška Freitová

Futurologie v Polsku

Jaká bude příští společnost a jaká by měla být? Kam spějeme? Tyto otázky nejsou nijak nové — lidstvo si je klade v různých obměnách znovu a znovu. Co je však předmětem současné futurologie (vědy o budoucnosti), jež získává stále větší zájem jak na Východě, tak na Západě?

Hledání takových metod předpovědi, jež by umožnily přesnější výpověď o budoucnosti, jež by mohly přispět k minimalizaci diskrepance mezi vytyčovanými záměry a dosahovanými cíli.

Neobyčejně podnětný příspěvek k této problematice představuje polská futurologická konference na téma *Problémy předvídání budoucnosti a model kultury*.¹ Byla uspořádána z podnětu Pracovní Badaň Kultury Wspolczesnej (pracoviště výzkumů současné kultury), tj. interdisciplinárního týmu Polské akademie věd, vedeného prof. Stefanem Żółkiewskim. Myšlenka práce tohoto týmu není rozšiřování dalších výzkumů, ale spíše hledání cest k celistvé interpretaci existujících materiálů. Soustřeďuje se do tří hlavních tematických okruhů: teorie kultury, diagnostické analýzy a kulturní prognózy.

Osou práce futurologického proudu je úsilí o vytvoření perspektivního modelu polské kultury. Základní hypotéza formulovaná S. Żółkiewskim vychází z přesvědčení, že „chceme-li předvídat různé trendy rozvoje kultury, přísti potřeby, jejichž uspokojení musí zajistit realizace odpovědně promyšleného plánu široce pojaté společenské spotřeby, pak je třeba nejprve vytvořit model budoucí kultury“.

Konference, jejíž těžiště tvořila již uvedená problematika předvídání budoucnosti a modelu kultury, měla výrazně interdisciplinární charakter. Vytýčila šest základních pracovních témat: 1. metodologické problémy, 2. kulturní prognózy, 3. demografie — společenská struktura, reorganizace hospodaření s prostorem, 4. ekonomicko-technická báze kulturních prognóz, 5. člověk a výchova, 6. perspektivy prognostických studií.

V úvahách metodologických tvořily centrum dvě skupiny otázek — metodologie prognóz a zásady konstrukce a teoretické užitečnosti modelu kultury.

Lze vůbec chápat předvídání budoucnosti jako vědu? Čím se takové věda zabývá, ja-

kých metod používá? Byla vyslovena řada metafor se snahou postihnout specifikum společenských prognóz. Někteří přirovnávají prognózy k umění, neboť jejich atributem je široké pole otevřené pro intuici, představivost, jakési vědecké vizionářství, jež má obohatit skutečnost a její potenciální možnosti.

Doc. Nowak charakterizoval dva možné typy postojů k budoucnosti pozicí astronoma a hráče. Astronom se dívá na skutečnost ze stanoviska nezávislého pozorovatele a pozoruje budoucnost jako nevyhnutelný stav, určený imanentním během událostí. Hráč se dívá na svět z perspektivy cíle a ve skutečnosti ho zajímá jen to, co mu může pomoci nebo překážet. Dívá se na budoucnost jako na soubor více či méně příznivých alternativ, usiluje o to mít vliv na výběr a tím již formovat budoucnost po svém.

Umělec, hráč, astronom, vizionář, politik, konstruktér — v těchto přirovnáních se objevovaly charakteristiky futurologů.

Diskuse k metodologickým otázkám modelu kultury směřovala jednak k charakteristice takového modelu, jednak poukazovala na řadu vážných metodologických obtíží při jeho konstruování.

Model kultury má být podle názoru S. Żółkiewského přibližným obrazem strukturálních souvislostí spojujících elementy (statické i dynamické) dané kultury, má poukazovat na základní funkcionální závislosti. Je svým způsobem „ideálním nástrojem, který má sloužit řešení vymezených úkolů tak, aby chom s jeho pomocí nalezli odpovědi na vymezené problémy naší historicky podmíněné účasti na kultuře“.

Praxeolog prof. Zieleniewski vyslovil otázku, jaké pojetí modelu by bylo vhodné pro předvídání a plánování kulturních procesů. Poukázal na vážné obtíže, ne-li nemožnost použití formalizovaných modelů v interpretaci kultury. Typem modelového myšlení, jež je vlastní úvahám nad kulturou, je tzv. „imanentizace“ nebo „abstraktní experimentování“, jež by mohlo vést k hledání podmínek realizace vytyčených cílů a předvídání konkvencí vybraných alternativ kulturní politiky. Prof. Zieleniewski uvážil několik postulátů, které by mohly být předpokládány cíli modelu sociálně-kulturní, jež by měla být kulturou náležitě oceněny cizích potřeb, kulturou civilní smělostí a organizační obratností.

Problémem axiologických složek modelu kultury bylo věnováno mnoho pozornosti. Model kultury je možno také chápat jako systém reprezentující volbu jistých hodnot a nabízející jisté cesty k jejich dosažení. V této souvislosti upozornil W. Morawski na obtíže spojené s tím, jestliže se v perspektivních úvahách přijme jakási shora vytvořená škála hodnot.

Dr. Strzelecki akcentoval potřebu pluralistického polycentristického modelu kultury, v němž by bylo dostatek prostoru pro různá „centra hodnot“, v němž by účastníci rozdělovali jisté hodnoty a společná přesvědčení umožňující vnitřní dialog.

Úvahy o kulturních prognózách, jež tvořily další téma konference, směřovaly k nástinu možného vývoje „problému roku 1985“ (zde je patrně naznačena analogie s francouzským perspektivním plánem rozvoje do r. 1985).

Autoři úvodního referátu předpokládají, že v r. 1985 polská společnost bude především společností lidí se středním vzděláním. Nejpočetnější vrstvou ve struktuře odborníků budou průmysloví pracovníci se středním vzděláním, silná „střední třída“. Druhým znakem polské společnosti r. 1985 bude i průměrnost ve smyslu rozložení hojnosti. Konečně procesy demokratizace společenského života povedou k rozšíření egalitářské ideologie a vytvoří ve společnosti silný demokratický étos. Autoři soudí, že tyto egalitářující tendence mohou s velikou pravděpodobností vést k vymezení konzumních „potřeb“ nezávisle na kapitalistických zemích. To znamená, že je možné, aby se socialistické země vymanily z prestižního marnotratenství statků, jež je podřízeno specifickým cílům trhu.

Tak nastíněná perspektiva má být jakýmsi protějškem doposud známých prognóz o „afluent society“.

Diskuse vznesla námitky zejména v tom smyslu, že rozvoj polské kultury bude probíhat nejen pod vlivem vnitřních podmínek, ale i pod tlakem kulturních vzorů vysoce rozvinutých zemí, kde se intenzivně rozvíjí spotřebně oddychový životní styl. V polemice s názorem o dominanci tohoto modelu v budoucí civilizaci jiní namítali, že „oddechový model“ nesnese konkurenci kultury, v níž bude převažovat „schopnost koncentrace duchovní energie“.

V dalších tématech konference byly naznačeny populační trendy, možný proces urbanizace (během dvaceti let bude 75 až 80 procent polské populace bydlet ve městech), tedy fenomény, jež nesporně ovlivní charakter budoucí kultury.

J. Szcze pa ń s k i vyslovil zajímavé prognózy o změnách ve společenské struktuře. Vytyčil několik faktorů, jež v budoucnosti ovlivní diferenační procesy: 1. nezbytnost řízení společenského vlastnictví vysoce kvalifikovanými skupinami při relativně nízké úrovni vzdělání dělníků, 2. hierarchizované organizace řízení znárodněného centrálně plánovaného hospodářství, 3. politická hierarchie, 4. administrativní hierarchie státu, 5. nezbytnost ekonomické motivace hospodářské aktivity, 6. hierarchie tvořivosti a schopnosti, 7. změny v systému odbornosti pracovní síly. Zatímco první čtyři faktory jsou charakteristické pro podmínky socialistického hospodářství, tři další jsou výsledkem všeobecné vědeckotechnické revoluce.

Ekonom dr. Madej, který hovořil o ekonomicko-technické bázi kulturních prognóz, vyjádřil přesvědčení, že socialistické země musí vyřešit základní problém, zda se vřadí do světové fronty technického rozvoje nebo zda vytvoří rozdílnosti soupeřící se Západem. S tímto problémem je svázána i možnost zvláštního kulturního proudu, přičemž „rozdílnost“ není chápána jako izolace, ale jako dávání jiných odpovědí na stejné problémy.

V diskusi k problému *Člověk a výchova* doc. Nowak zformuloval řadu dilemat, před nimiž stojí každý, kdo usiluje o realizaci socialistických ideálů: způsobilost nebo rovnost, všestranný rozvoj individua nebo specializace, vyznamenání schopných nebo povznášení horších, rozvíjení individualistických motivací nebo altruismus, atd.

Jaké jsou perspektivy prognostických studií — tímto tématem se konference uzavírala a zároveň i vracela k výchozí problematice. Dr. Siciński zastával názor, že nejpłodnější stanovisko je takové, které chápe prognózu jako jistý druh umění, jež musí brát v úvahu následující elementy:

1. jistý axiologický systém, cíle, jichž má být dosaženo;
2. předpověď změn těch faktorů, jež nejsou závislé (nebo jsou minimálně závislé) na lidské intervenci;
3. alternativní projekty společenských změn, opírající se jak o základní předpoklady, tak o společenské představy;
4. analýza podmínek a pravděpodobnosti realizace jednotlivých alternativ, opírající se o výsledky práce společenských věd.

Diskuse se vracela i k původní otázce, zda je futurologie vědou. Podle názoru účastníků nejde o vytváření nové vědní disciplíny, ale spíše o společný problém, na němž jsou různé vědní disciplíny zainteresovány.

Konference také potvrdila možnost interdisciplinárního dialogu.

Jindřich Filipeč

O strukturalismu a historismu v Brně

Ve dnech 14. až 16. května 1968 se konala v Brně celostátní vědecká konference o strukturalismu a historismu ve filosofii dvacátého století. Konferenci uspořádalo vědecké kolegium filosofie a sociologie ve spolupráci s filosofickým ústavem ČSAV a SAV a s filosofickou fakultou university J. E. Purkyně v Brně. Této poslední — respektive některým jejím pracovníkům, zejména L. Novému — náleží dík jak za iniciativu, tak za usku-tečnění a hladký průběh konference.

Nebude na škodu, uvedu-li hlavní tematické okruhy, které vymezovaly jednání jednotlivých dní konference. Pro první den to bylo téma *struktury a dialektiky*, druhý den *strukturalismus a historismus v tradici české a slovenské filosofie, vědy a kultury* a konečně, třetí závěrečný den celého jednání *spor o strukturalismus a historismus v soudobé marxistické filosofii*.

Všechny tři uvedené tematické okruhy představují nanejvýš aktuální problematiku filosofického myšlení. Brněnská konference se proto setkala se zaslouženým zájmem, který se projevil jak v počtu referátů a předem připravených diskusních vystoupení, tak také v diskusích, zejména posledního dne.

Ryze filosofické aspekty problematiky získaly v Brně — a to celkem oprávněně — převahu. Nicméně byla potěšitelná poměrně značná účast lingvistů a literárních vědců, kteří tak dokumentovali nejen skutečnost, že právě lingvistice a literární vědě vděčí

strukturalismus za své největší úspěchy i ohlas, nýbrž také užitečnost dobře připravených a ke konkrétnímu cíli zaměřených interdisciplinárních setkání vůbec. Mutatis mutandis platí totéž pro účast historiků a sociologů, i když snad podíl historiků mohl a měl být na brněnské konferenci výraznější.

Dokud ovšem nebude publikován záznam z jednání brněnské konference, alespoň pokud jde o hlavní referáty a diskusní příspěvky, nebude možno hodnotit dostatečně odpovědně obsah a úroveň jednotlivých vystoupení a diskusí. Omezím se proto v následujícím zcela vědomě jen na velmi povšechnou charakteristiku hlavních tendencí, do nichž se jednání konference spontánně rozdělilo. Podotýkám, že toto dělení je výsledkem zcela subjektivního dojmu pozorovatele, a že je tedy víc než pravděpodobné, že bude zkorigováno.

V jednání konference se projevovaly asi tyto tři základní tendence: 1. snaha dosáhnout historického vyjasnění geneze pojmu struktury a strukturalního přístupu ve filosofii; 2. snaha dosáhnout objasnění toho, co prakticky znamená pojem struktura v jednotlivých disciplínách, tedy v historii, lingvistice, literární vědě, etnografii, sociologii a konečně ve filosofii; 3. snaha vyjasnit si poměr strukturalismu a filosofie.

Uvedené tendence se podílely na jednání konference po všechny tři dny, někdy ve vztahu k příslušné předem známé tematické oblasti, někdy bez ohledu na ni. Jsou po mém soudu dokladem toho, co je skutečně problematické, co je třeba si ujasnit, v čem je třeba hledat a stále znovu nalézat společnou řeč, a v čem snad již společná řeč nalezena byla.

V tomto smyslu přispěly k výkladu geneze strukturalismu jak se sympatiemi přijatá osobní, životní a vědecká křesť J. L. Fischera a Igora Hrušovského, tak na zcela jiné rovině koncipované a fundované, v široké historické retrospektivě pojaté názory o genezi strukturalismu v moderní filosofii J. Zumra, K. Chvatíka a E. Várossové. Pro vymezení dosahu a obsahu pojmu struktury v jednotlivých vědách bych mohl jako významné jmenovat příspěvky F. Kutnara v historiografii, J. Macků v sociologii, M. Jelínka v lingvistice, M. Krausové v literární vědě, B. Beneše v etnografii, atd. Stejně bych se měl zmínit o významném vystoupení R. Kalivody, J. Černého a jiných. Uvádím těchto několik jmen úmyslně namátkou, spíše jen pro ilustraci uvedeného prolínání hlavních tendencí a směrů v jednání konference.

Největší pozornost vyvolaly přirozeně otázky dotýkající se poměru českého a slovenského strukturalismu k soudobému strukturalismu francouzskému jako dnes nejpoulnějšímu proudu strukturalismu vůbec, a poměru strukturalismu k filosofii jako takové a k marxistické filosofii zvláště. Upozorňuji v této souvislosti zejména na poslední den brněnské jednání, kdy došlo k velmi dlouhé a otevřené výměně názorů o tom, co vlastně dnes marxistická filosofie je. Není zapotřebí zdůrazňovat, že jednání nedošlo v tom-

to ohledu k žádnému definitivnímu závěru. Naprostá většina diskutujících však přesvědčivě vyslovila názor, že další vývoj marxismu právě jako filosofie může zajistit jen jeho maximální otevření a kritické promyšlení všech plodných proudů soudobého filosofického myšlení. K těm patří nesporně také strukturalismus. V této souvislosti byl znovu zdůrazněn přínos českého strukturalismu z údobí mezi dvěma válkami. Skutečný poměr předválečné české strukturalní školy k soudobému, zejména francouzskému strukturalismu však bude nutno teprve prozkoumat a detailně objasnit. Na konferenci se jasně projevilo, že jsou hlavně hledány a postřehovány souvislosti velmi obecné, což je pochopitelné za současného stavu ožvláhlého zájmu o strukturalismus, ale při zatím malé orientovanosti ve francouzské literatuře. Jež je dnes pro problematiku strukturalismu rozhodující. Nemyslím tím jen faktickou znalost základních děl francouzského strukturalismu, jako jsou práce Lévi-Strausse, L. Althussera, M. Foucaulta, L. Sebaga, Bartha a dalších, nýbrž také velmi živou a velmi plodnou kritiku, kterou vlna zájmu o strukturalismus již vyvolala a nesporně ještě vyvolá.

Brněnské jednání přineslo však nesporně užitečnou konfrontaci názorů. V tom spočívá jeho smysl a největší klad. — Nekladlo si za cíl dosažení dalekosáhlých závěrů; doufejme, že otevřelo cestu k dalším, stejně neformálním a otevřeným setkáním.

Petr Horák

Metodologický seminář v Telči

Ve dnech 6.—8. června t. r. se konal v příjemném prostředí Telče diskusní metodologický seminář za přítomnosti 25 účastníků z celé republiky. Pořadatelé (Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy v Praze) se snažili seztat pouze ty pracovníky, o nichž bylo známo, že mají praktické zkušenosti s prováděním sociologických výzkumů — s úmyslem, aby neprobíhalo obligátní „školení“ zájemců, nýbrž aby se jednalo o otevřenou výměnu názorů pracovníků téže profese. I když se nepodařilo zajistit účast všech, kteří v této oblasti již delší dobu pracují, zdá se, že pořadatelé měli s volbou koncepce jednání šťastnou ruku a že seminář přinesl všem účastníkům něco, čeho je málo: možnost otevřené výměny zkušeností v praktických problémech současných sociologických šetření.

První den jednání byl věnován diskusi (na základě referátu M. Beneše, Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV, Praha) o možnostech či omezeních statistických postupů při vyhodnocování sociologických dat. Účastníci se snažili zvážit klady a zápory současného metodologického arzenálu a odhadnout perspektivy dalšího vývoje. Nechyběly zde ani hlasy kladně hodnotící již celkem solidní metodologickou úroveň řady šetření, ani názory o jednostranné preferenci výzkumů typu „survey“, v neposlední řadě vyvolávané existencí rychlých zpracovávacích programů na samočinných počítačích. Motem celé dis-

kuse byla otázka, která se vracela i v dalších dnech jednání: kde nalézt účinné zábrany proti subjektivní interpretaci získaných údajů?

Ve druhém dnu byla přednesena řada diskusních námětů volně spojených tematikou „problémy praxe sociologických výzkumů“. D. Slejška (Sociologický ústav ČSAV, Praha) nadhodil zajímavý způsob vyhodnocování spřížených dvojic voleb respondentů v motivačních otázkách. M. Illner (z téhož pracoviště) seznámil účastníky s nutností archivace dat sociologických výzkumů a se zkušenostmi v sekundární analýze těchto dat. J. Ort (Čs. rozhlas) referoval o současném stavu operativy studijního oddělení rozhlasu. Z jeho sdělení jasně vyplynulo, že lze solidní sociologickou práci provádět i mimo centrální sociologické pracoviště. K. Pinkas (VPA Praha) klasifikoval matematické modely používaných měr asociace pro kontingenční tabulky a vyvolal diskusi mezi účastníky o praktických zkušenostech s použitím toho či onoho koeficientu v některém ze standardních programů. Na nesprávnost řady induktivních soudů z výběrových souborů na základní soubor poukázal S. Svoboda (sociologické pracoviště ÚV KSČ), i když někteří z přítomných namítali, že dodržování striktních statistických pravidel pro určení velikosti výběrového souboru by vedlo k neúměrnému zvýšení ekonomických nákladů na výzkum. J. Možný a J. Gregor (filosofická fakulta UJEP, Brno) referovali o svých zkušenostech z operativy provádění sociologických šetření pro brněnskou televizi. Z nich jednoznačně vyplývá, že při dobré organizaci týmové práce (ovšem ne na půdě nějaké instituce) lze provést sociologické šetření středního typu (od projektu až po interpretaci) v době kratší než jeden měsíc.

Poslední dopoledne jednání bylo věnováno problematice samočinných počítačů. Hlavní slovo měli buď programátoři nebo zadavatelé programů výpočetnímu středisku. J. Linhart podal přehled o klasifikaci programů vhodných pro zpracování sociologických dat v ČSSR; dále byly probírány výhody a nevýhody jednotlivých programů (Lauber, Jiříček, Gregor, Šafář, Ort), otázky taktiky spolupráce s jednotlivými výpočetními středisky a ekonomické problémy při zpracovávání dat. Na závěr podal J. Lauber (katedra lineárního programování VŠE, Praha) krátkou informaci o využití úlohy typu „rozpoznávání obrazů“ v sociologii.

Uvedený krátký výčet jednacího pořádku semináře zdaleka nevycerpává problémy, o kterých si účastníci podiskutovali — neboť náplň semináře nebyla v referátech, nýbrž ve výměně názorů a zkušeností. Pokusíme se proto shrnout nejdůležitější problémy, na které se narazilo:

1. Hrozí nebezpečí skartace dat z provedených výzkumů. Je nutno se urychleně pokusit o centrální archivaci.
2. Přes dostatek informací o statistických operacích s kvantitativními znaky je stále málo výměny zkušeností v operacích se znaky kvalitativními (hlavně v operacích s kontingenčními tabulkami). Chybí bližší

kontakty s matematickými statistiky pracujícími v oboru experimentální psychologie.

3. Není zcela jasný další směr orientace empirické práce. Zdá se, že nejrozšířenější forma dnešních extenzivních výzkumů může zavést empirickou práci do slepé uličky.
4. Množství typů počítačů, na kterých se výzkumy zpracovávají, vede k znesnadnění nebo zmožnění jednotné archivace a tím i komparace dat. Bude nutno uvažovat o unifikaci nebo o orientaci na jeden počítač. Snad Tesla 200?
5. Podobné semináře v užším odborném kruhu bychom měli pořádat častěji. Tematickou náplň je možno určit např. podrobným rozбором jednoho konkrétního šetření.

Zdeněk Šafář

Konference a semináře Institutu ROH

Institut ROH je jedním ze zařízení odborů, které plní jednak pedagogické funkce v přípravě odborových pracovníků, a jednak provádí vědeckovýzkumnou činnost v klíčových otázkách, které je třeba řešit v rámci odborového hnutí. Zde se dotkneme některých otázek vědeckovýzkumné práce, jejíž výsledky byly sdělovány na několika konferencích a seminářích IROH z poslední doby.

Je celkem logické, že pracoviště, které se zabývá úkoly současné odborové politiky, věnuje mimořádnou pozornost těm styčným otázkám, které jsou společné sociologii průmyslu a otázkám institucionálního odborového uspořádání. Jde o pracoviště mladé, zdaleka ještě nedobudované — o pracoviště bývalým užším vedením odborů nepříliš podporované. (V tomto ohledu, jako i v jiných ohledech, se neslavně angažoval bývalý předseda ÚRO, M. Pastyřík.)

Prvou větší akcí týkající se současné odborové politiky byla konference na téma *Sociologie řízení a odbory*. Zde bylo předneseno několik referátů a sdělení k problémům sociální struktury členstva odborů, zejména dělnictva (Zdeněk Valenta), k otázkám sociologie odborů jako vznikajícího pododvětví sociologie (Otto Sedláček a Jaromír Skoupý), k pozici a roli odborového funkcionáře (Jaroslav Kolář a Karel Kříž), k otázkám aplikace vědy v odborové práci (František Velek, Jaroslav Nedorost a Miloslav Bezouška). K problematice vztahů odborů a řízení promluvil Vladimír Pachman. Referáty byly vesměs opřeny o terénní výzkumy, statistická šetření i zahraniční poznatky. Konference přispěla k rozvoji teoretické práce v odborech před VI. všodborovým sjezdem. Výsledky tohoto teoretického úsilí nebyly bohužel zdaleka v přípravě sjezdu využity. Záznam hlavních vystoupení je zachycen ve sborníku *Sociologie řízení* (Praha, Práce 1967) a v některých státech v odborovém tisku, zejména v teoretickém časopise *Odbory a společnost*.

Další větší akcí IROH byl *seminář k problematice zaměstnaných žen* v r. 1966 na jaře. Úvodní slovo tu přednesl Václav Hanuš. Účastníci pak referovali o dílčích stránkách této složité problematiky. V průběhu

jednání vystoupili Helena Švarcová, V. Černoch a další odborníci, kteří se touto problematikou zabývají. Výsledky semináře byly podkladem doporučení, která byla předložena sekretariátu ÚRO. Bohužel nebyly zdaleka využity. Příslušný sborník s touto tematikou vyšel v r. 1967.

Zásadní význam pro vývoj odborů mohla mít *schůze rozšířené vědecké rady IROH, pojednávající o postavení, úlohách a funkcích odborů v naší společnosti*, která se konala na jaře r. 1966. Zamýšleného účelu však nebylo dosaženo.

K jednání byla předložena studie několika pracovníků IROH pod vedením Františka Velka. Kladli si za cíl ještě před VI. všeodborovým sjezdem alespoň částečně odpovědět na otázku, čím by odbory měly být v období úsilí o všestranný rozvoj socialismu. Prvá část studie obsahuje nástin sociální struktury, zabývá se počínajícími tendencemi vědeckotechnické revoluce a lidskými souvislostmi ve vztahu k odborům, a dále se tu nastiňuje *zájmová* funkce odborů jako jejich hlavní funkce (v protikladu k rezoluci ÚV KSČ o odborech z r. 1965, kde je jako dominantní funkce vylíčena politickovychovná a na ni navazující „mobilizační“ funkce); odsuzuje se „transmisní“ teorie odborů. Studie také objasňuje některé problémy vnitřního života odborů, jako informační systém apod.

Studie byla vědeckou radou IROH přijata příznivě a doporučena centrále jako teoretické východisko sjezdových příprav. Hlavní sjezdovou komisí však byla přijata již velmi rozdílně: Jiný postoj měla tehdejší levice a jiný postoj měli představitelé dogmaticko-sektářské skupiny v odborech. V upravené podobě byla studie předána centrálním orgánům odborů, a zde rovněž různě přijímána. V podobě ještě „upravenější“ pak vyšla. Ač bylo nakonec usouzeno, že se má přijmout jako závazný podklad pro přípravu sjezdu, nebyla v řadě sjezdových dokumentů respektována, zejména ve stanovách ROH. V této souvislosti je nutno připomenout, že schůze rozšířené vědecké rady k teoretickým otázkám odborů se velmi osvědčily. V diskusích na nich přispívali k řešení povadlé autority odborů zejména Dragoslav Slejška, Bedřich Weiner, Vladimír Pachman, Antonín Hodek a další.

V dobách před odborovým sjezdem připravil IROH *konferenci k problematice pracovní iniciativy*, na níž byla přednesena řada referátů a sdělení. Tak zde byly zařazeny tyto referáty: o charakteru práce za socialismu (Zdeněk Valenta), o kategorii vztahu k práci (Jaromír Skoupý), o teoretických otázkách pracovní iniciativy (František Velek), o problematice zájmu a iniciativy (Stanislava Sládková), o výsledcích výzkumu soutěžení v AZNP (Karel Kříž), o výsledcích výzkumu zlepšovatelského hnutí (Jiří Blucha), o deformacích soutěžení za socialismu (Stanislav Čihák), o zavádění nové soustavy řízení a rozvoji ekonomické iniciativy (Jiří Brížecký), sdělení o výzkumu iniciativy ve smíchovské Škodovce (Bedřich Kopold), referát o ideových aspektech no-

vé soustavy řízení (Ilona Pietropaolová), referát o vlivu odborů na rozvoj pracovní iniciativy (František Vlasák) a závěrečné slovo Milana Skříčila.

Účastníci se vesměs shodli v tom, že charakter práce za socialismem je nutno ličit teoreticky velmi střídavě, že je nutno odsoudit pojetí, které odborům vnucuje „mobilizační“ funkci jako hlavní, že je nutno pojímat iniciativu pracujících velmi široce a neredukovat ji pouze na zformalizované soutěžení, že nelze stimulaci iniciativy chápat pouze jako proslavenou „dialektiku hmotných a morálních stimulů“, že mimořádnou úlohu začíná hrát iniciativa v předvýrobních etapách, apod. Rada tezí pomohla ve formulaci nového postavení odborů, nicméně sjezdovou přípravu již podstatně neovlivnila.

Materiály konference byly vydány v dvoudílném sborníku *Některé otázky pracovní iniciativy* (Praha, Práce 1968).

Vzhledem k požadavkům některých funkcionářů odborů, aby IROH uspořádal seminář metodického typu, byla zařazena do programu v r. 1967 *problematika aplikace sociologických metod v odborové práci a zkušenosti z jejich praktického užití*. Referáty, které byly při této příležitosti předneseny, se týkaly obecné problematiky aplikování sociologických metod v odborové práci (František Dvořák), výsledků výzkumu práce závodního výboru ROH ve smíchovské Škodovce (M. Barta), přesunu ve využití volného času v souvislosti se zavedením volných sobot (Miroslav Flek).

Seminář přispěl k nesnadnému procesu šíření sociologických poznatků u té části odborového aktivu, u níž jsou již dnes dány předpoklady zvědečování činnosti. Výsledky semináře byly porůznu publikovány a v tisku je sborník.

Další akcí IROH v r. 1967 byl *seminář k problematice vlivu výživy závodního stravování na výkonnost*, na němž předložil Jaroslav Schreiber výsledky své sociologické sondy o názorech lidí, pokud jde o vliv výživy na výkonnost. Jaromír Bedřina referoval o ekonomických a sociologických souvislostech rozvoje veřejného stravování, řada dalších pracovníků vystoupila se svými sděleními z výzkumných pracovišť. Přítomní teoretici i praktici s povděkem kvitovali výsledky výzkumů a některé závěry sloužily k pokusům o praktické zlepšení. Některé závěry semináře byly v odborovém tisku publikovány a v těchto dnech vychází sborník. Jedním ze závěrů semináře bylo rozhodnutí, aby výzkumy pokračovaly ve čtyřech závodech (ve dvou strojírenských a dvou závodech spotřebního průmyslu). Druhá etapa výzkumu je již v podstatě dokončena.

Mezi akcemi IROH v r. 1968 figuroval *seminář k aktuálním otázkám rozvíjení kvalifikace a vzdělání pracujících u nás*. Hlavní teoretický referát k problémům kvalifikace přednesl František Kropáček, charakteristiku vývojových tendencí podal M. Polák, nástinem společenských podmínek uplatnění kvalifikace u nás se zabýval Jiří Blucha, problematikou kvalifikace jako faktoru odměňování M. Flek, problemati-

kou studia pracujících při zaměstnání Naděжда Fibichová, problematikou výchovy učňů V. Aulehla, problematikou odborů při rozvíjení vzdělání a kvalifikace pracujících Jiří Neužil a poznatky z výsledků výzkumu kvalifikace ve strojírenství V. Němec. Jako u předchozích akcí byly i z tohoto semináře některé výsledky již publikovány a do tisku byl předán sborník.

Na jaře 1967 se v IROH sešel *seminář k problemům pozice a role odborového funkcionáře*, který se zabýval výsledky rozsáhlého výzkumu postavení funkcionářů odborů ve strojírenství. Výsledky výzkumu sdělil v obsáhlém vystoupení Jaroslav Kolář, jeho vedoucí. Hlavní omezení své práce spatřovali funkcionáři ve své nedostatečné kompetenci vůči vedení podniku. Téměř si nestěžovali na „komandování“ stranickými organizacemi. Vysvětlovali jsme si to hlavně tím, že ve strojírenských podnicích je pozice odborového funkcionáře přece jen jiná než jinde, vzhledem k tradicím, vyspělosti apod. O teoretických otázkách pozice a role odborového funkcionáře promluvil na tomto semináři Jindřich Vávra, o poslání odborového funkcionáře Jitka Havlová. Výsledky semináře byly vesměs již publikovány v časopise Odbory a společnost a příslušný sborník byl rovněž předán do tisku.

Ve stejném období se sešel *seminář k problematice participace ve vyspělých kapitalistických zemích a k zkušenostem některých socialistických zemí*. Referáty na něm přednesl Karel Picmaus o spoluúčasti a spolurozhodování pracujících za kapitalismu, Zdeněk Končelík o spolurozhodování a vztahu mezi zisky a mzdami, Karel Kříž o některých sociologických aspektech účasti na řízení, Jarmila Wagnerová o problému participace a pokusech vládnoucích tříd o integraci pracujících do kapitalistického systému, Václav Liška o problémech spolurozhodování na nadpodnikové úrovni v Rakousku, Otto Vojáček o zkušenostech z Jugoslávie, L. V. Sochoň (USSR), Hugo Walter (Vys. škola odborová v Bernau) o zkušenostech z Německé demokratické republiky. František Velek pohovořil o zahraničních zkušenostech použitelných v našich poměrech a Luboš Lehár o zkušenostech našich závodních rad v pokvětnovém období. Seminář přispěl k překonání představ o zásadní nepoužitelnosti zkušeností vyspělých kapitalistických zemí a Jugoslávie v našich podmínkách.

Na podzim 1967 organizoval IROH konferenci na téma *Člověk — podnik — soustava řízení*, na jejímž pořadu bylo více referátů a sdělení. O vlastnické pozici člověka v podniku a soustavě řízení referoval Zdeněk Valenta, o postavení člověka v podniku a soustavě řízení František Velek. Na téma Pracovní motivace a systém řízení promluvil Jaroslav Nedorost, o zkušenostech z výzkumu vztahu k práci Jaromír Skoupý, o nevýhodných proporcích v kompetenci závodních a podnikových výborů ROH pokud jde o rozhodování a spolurozhodování odborů referoval Milan Skříčil, o vývoji funkce kolektivní smlouvy Antonín

Pfeifer, o problémech mzdových podnětů k práci Jaroslav Pokorný, o humanizaci práce Antonín Hodek a Václav Beneš. O jugoslávských zkušenostech promluvil Danko Fogel (FLRJ).

Tato konference přispěla zejména k formulaci utváření kolektivních orgánů v našich podnicích a vztahů odborů k nim. Přítomnosti jugoslávského hosta jsme přirozeně využili k zpřesnění našich informací i připravovaného materiálu. Konference měla o několik měsíců později své pokračování s tematikou kolektivního orgánu. Jejím výsledkem byl materiál předložený nyní k diskusi o socialistickém podniku a odborech. Na obě akce pak navazoval *seminář o vztahu odborů k personalistice v podnicích*. Materiály jsou nyní připravovány do tisku.

V posledním období jsme se soustředili na to, abychom projednali materiál o postavení a úloze odborů, a to jak s teoretickými pracovníky, tak i se zkušenými praktiky. Materiál se připravuje do tisku a pomohl v řešení některých otázek obrodného procesu v odborovém hnutí.

Kromě toho IROH v poslední době uspořádal *konferenci k 150. výročí narození Karla Marxe*. O akcích našich historiků by však bylo vhodnější referovat v příslušných odborných časopisech.

Pro podzimní období 1968 připravuje IROH spolu s ÚRO *konferenci k problematice řešení společenských a lidských důsledků počínající vědeckotechnické revoluce*, zejména k humanizaci práce.

Zdeněk Valenta

10. ročník časopisu Demografie

Letošním rokem vstoupila do svého 10. ročníku revue pro výzkum populačního vývoje *Demografie*, vydávaná Státním statistickým úřadem.

V soustavě našich společenskovedních časopisů jí náleží čestné místo. Zahájila v době, kdy společenská problematika nebyla na stránkách našich odborných časopisů příliš vítána, protože každé pravdivé zobrazení společenské reality vypadalo podezřele. Nadto začala vycházet v době prudkého zlomu populačních křivek, zejména natality, což souviselo velmi úzce s naší ekonomickou situací kolem roku 1957. Je sice pravda, že v téže době začal působit zákon č. 68/1957 Sb. o umělém přerušení těhotenství, které stlačilo natalitní křivku na neobvykle nízkou úroveň, ale nebyt zhoršující se hospodářské situace, zejména situace rodin, nemohl být pokles tak hluboký. Takové objektivní podmínky tedy existovaly v době založení časopisu a nová revue měla za úkol jednak hlásat myšlenku, že zákon o umělém přerušení těhotenství nemá nic společného s malthusianismem, jednak měla propagovat aktivní prokreační náladu a populační politiku za stále se horšících podmínek ekonomických.

K tomu přistoupila neujasněnost teoretická. Marxistická demografie, jak to správně charakterizovala v 1. čísle 1959 Helena Švarcová, byla bez tradic. Těch několik pozná-

mek v dílech klasiků bylo možno chápat jako zcela všeobecné vodítko pro marxistické myšlení v oblasti populačního vývoje (nadto trochu zatemněné existencí tzv. populačního zákona kapitalismu), avšak rozhodně nikoli jako zasvěcený program. Kromě toho v padesátých letech sovětské ekonomové odvažné, ale nefundovaně vyslovovali své soudy o vztazích ekonomie socialistické společnosti a její reprodukce a na řadu let vytvořili těžkou překročitelnou bariéru oficiálního stanoviska k těmto otázkám. *Demografie* na svých stránkách probíjávala kritický postoj k takovému zjednodušování. Zabývala se teoretickými otázkami demografie a jejími vztahy k ostatním společenským vědám, zejména k sociologii. Demografické směry v sociologii a jejich novodobé tradice vytvářely náladu příznivou pro chápání demografie jako odvětví sociologie. Ke cti sociologie československé (a hlavně nyní po válce) je nutno vyzdvihnout, že taková zjednodušení si odpustila a že naši sociologové nevidí v demografii ani svého konkurenta, ani své odvětví.

Ačkoli demografická věda má mnohem užší zaměření (pokud máme na mysli její restriktivní koncepci) než sociologie, přece její orgán, revue *Demografie*, má kolem 2000 příjemců. Je příznačné, že převážnou většinou jsou to organizace (úřady, podniky, národní výbory, zdravotnická zařízení, školy, vědecké ústavy apod.). Je tomu tak též proto, že — na rozdíl od sociologie — demografická data a demografická problematika jsou doménou společenských organizací, nikoli předmětem bádání (s několika výjimkami) jednotlivců. Pětina nákladu je určena pro mezinárodní a zahraniční organizace. Touto cestou jsou zahraniční odborníci informováni nejen o populační problematice Československa a ostatních socialistických zemí, jejichž autoři nalézají na stránkách *Demografie* možnost publicity bez ohledu na to, zda mají či nemají možnost publicity ve svých zemích (jako Maďaři v *Demográfia*, Poláci v *Studia demograficzne*, Jugoslávci v *Stanovništvo*), ale také o ostatních společenských problémech, pokud mají alespoň částečný vztah k populačním otázkám.

Letošní ročník je 10. ročníkem časopisu; a protože zároveň vzpomínáme 10. výročí založení Státní populační komise a pro populační vědu důležitých 50. výročí vzniku Československé republiky, bude určen hlavně dlouhodobější problematice. Této linii se dotýká v úvodu letošního 1. čísla předseda Státního statistického úřadu J. Kazimour. Rýsuje také program naší demografické vědy, která se musí soustředit nejen na dlouhodobé projekce obyvatelstva, rodin a domácností, ale také na projekce územní, s čímž souvisí i druhý požadavek na naši demografii — totiž realizovat podrobnější územní třídění než dosud (místo třídění na kraje a okresy rozšířit třídění i na obce a lokality). Takové podmínky bude možno splnit zavedením *Ústředního rejstříku obyvatelstva*, plánovaného na rok 1970 (po sčítání lidu). Na něj má navázat *Jednotná evidence pracovních sil*, která by ve spojení s ÚROB

a event. dalším registrem (jímž by měl být *Ústřední zdravotní rejstřík*) měla a mohla pokrývat i požadavky společenských věd na demografická data a jejich společenské, třídní, ekonomické a další charakteristiky. O takové možnosti bylo jednáno v jedné z pracovních skupin SSÚ pro přestavbu statistických zjišťování (Skupina demografie a sociologických šetření) a na půdě Institutu demografie SSÚ. O chystaném *Ústředním rejstříku obyvatelstva*, tak důležitém i pro naši sociologii, se dočteme rovněž v 1. čísle letošního ročníku *Demografie*.

Další příspěvky jsou věnovány významu 10. výročí jmenování Státní populační komise, jejíž plénum a sekretariát mají zásluhu nejen o realizaci řady populačních opatření v ČSSR (přidávky na děti, mateřská dovolená, práce těhotných žen a žen-matek), ale také o prohloubení poznání života našich rodin (tj. nejen v oblasti demografie rodiny, ale i v oblasti sociologie rodiny). Příspěvkem k sociologii rodiny je i rozbor bezdětných manželství z hlediska oblastních rozdílů (České země — Slovensko), z hlediska významu sňatkového věku a trvání manželství. O otázkách gerontologických pojednává 2. číslo letošního ročníku. Jde o vztahy stáří a zdravotního stavu a bydlení. V témže čísle vyšel rozbor národnostního složení ČSSR podle různých kritérií, z nichž nejdůležitější je kritérium věku a kritérium zaměstnanosti. Pro další čísla jsou připraveny články na téma dlouhodobého vývoje populace v Československu v letech 1918—1968 (k 50. výročí republiky) a program příštího sčítání lidu v roce 1970.

V *Demografii* jsou pro sociologa cenné také ostatní rubriky, jako Zprávy a Přehledy. Zde jsou v každém čísle uváděna statistická data, která nenalzáme v Statistických ročenkách nebo jiných publikacích (navazují však na *Demografickou příručku 1966*), mezinárodní přehledy, recenze a bibliografické záznamy. Řada z nich obsahuje sociologickou problematiku.

Pouhé prolistování dosavadních devíti ročníků ukazuje, že přínos *Demografie* k našemu poznání současné československé společnosti nebyl malý. Poslední ročníky vykazují tendenci brát zřetel i na problémy mikro-demografie (okresy, obce, závody) a i tyto příspěvky mají vysokou úroveň. Dosud zde chybí zachycení některých aspektů na Slovensku, ačkoli tam je skoro třetina příjemců časopisu z celé republiky. Lze očekávat, že založení Slovenské demografické společnosti (v březnu t. r.) se projeví i ve zvýšeném počtu příspěvků ze Slovenska.

Vladimír Srb

Informace o disertacích ze sociologie

V universitním roce 1966/67 byla před komisí vědecké rady University Karlovy pro obhajoby kandidátských prací ze sociologie, která pracuje při Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy, obhájena řada prací, o nichž zde přinášíme základní informace.

Pozoruhodnou prací je disertace Zdeňka Strmiský (Sociologický ústav ČSAV) Otáz-

ky marxistické sociologické teorie, která tvoří první část jeho teoretického projektu „Společenská skutečnost jako systém a struktura“. Teoretické i metodologické předpoklady obecné sociologické teorie nemohou být — podle autora — vytvořeny v rámci jiných vědních oborů, což však na druhé straně neznamená, že by tyto obory měly být ignorovány. Proto nejen samy sociologické proudy, nýbrž i filosofie, kybernetika, obecná teorie systémů atd. tvoří zdroje sociologie marxistické. Jejím centrálním cílem je pak překonávání redukcionismu, tedy zkoumání společenské skutečnosti v její jednotě a celistvosti. Do popředí proto vystupují kategorie systémů, struktury a funkce. Rozbor těchto koncepcí soudobé nemarxistické sociologie, které jsou na těchto kategoriích založeny (zvl. díla G. Gurvitche, C. Lévi-Strausse a T. Parsonse), odhaluje nejen jejich přínosy, ale i meze a nedostatky. Autor na základě sémantické analýzy kategorií systému a struktury ukazuje jejich mnohoznačnost a snaží se postihnout vztah jejich významových variant — a tedy i možnosti jejich uplatnění v sociologické práci. Vychází z elementárního významu pojmu systém (jako množiny prvků, jež jsou spojeny určitým vztahem) a ukazuje, že specifikace jeho významů jsou důsledkem konkretizací prvků a vztahů, jimiž jsou tyto prvky spojeny. Takovou specifikací a konkretizací je i pojem „deterministický systém“, který v sociologické teorii zaujímá významné místo. Ukazuje se však, že je třeba pracovat s různými typy sociálních determinismů, což znamená odmítnout nějaké determinismy „univerzální“. Vazba systému může mít totiž různý charakter — i ve společnosti existují „mechanické“ celky, agregátová spojení apod. Současně je však zřejmé, že vazby různých determinismů mohou mít i složitější charakter, mohou vytvářet systém systémů. V této souvislosti je proto třeba věnovat pozornost strukturalismům a analyzovat způsob souvislosti mezi jednotlivými oblastmi společenského života, který — jak autor ukazuje — nelze omezit na pouhý přechod prvků ze systému do systému nebo na vzájemnou závislost jejich strukturních vztahů. Tak např. ekonomika není pouze strukturou, která se odráží ve struktuře jiných oblastí společnosti, nýbrž je i strukturou, která vyjadřuje kvalitu společenského systému. Pojem struktury je pro sociologii významný zvláště proto, že v jistém smyslu představuje integraci pojmů celek a část, relace a kvalita, a současně vyjadřuje sepětí mezi aktuálními procesy a „bytím objektu“. Pak ale nemusí být struktura „funkčním“ systémem, systémem s cílovým chováním. V této souvislosti se tedy vynořuje problém analýzy pojmu funkce a pojetí funkcionální analýzy v sociologii — a to jak vzhledem ke specifčnosti funkčních vztahů ve společnosti (jejich mnohorozměrnosti a historické proměnlivosti hierarchie systémů), tak v problematice charakteru „cílových stavů“, které fungování sociálního systému určují. A právě na tomto místě se vynořuje sociologická závažnost marxistického řešení odcižení, které

se zaměřuje na vztah mezi sociálním systémem a systémem osobnosti, a to i z aspektu praktické společenské aktivity lidí.

Hned tři práce si všímají problematiky mládeže. Dagmar Čahová (katedra ML University J. E. Purkyně) se pokusila ve svém příspěvku k vývoji politické angažovanosti první poválečné generace naší mládeže (*Mládež v období revoluční přeměny společnosti v letech 1945—1949*) vysledovat jednak povahu hnutí a činnosti mládežnických organizací, jednak — na tomto základě — podat hlubší charakteristiku politických postojů mládeže. Ukazuje, jak zkušenosti z let okupace a z roku 1945 podminily její silnou politickou angažovanost, ale i diferenciaci, která se v pozdějších dvou letech — v důsledku silnějšího prosazování skupinových zájmů — ještě prohloubila. Období let 1948—49 pak autorka analyzuje především ve dvou rovinách, v rovině očekávání mládeže a v rovině očekávání společnosti. Konkrétněji pak jde o projekci těchto očekávání do postojů a účastí mládeže na únorových událostech a do důsledků těchto událostí v mládežnickém hnutí. Sama mládežnická organizace přestala být organizací výběrovou a bylo v podstatě odstraněno obhajování skupinových zájmů, což nutně vedlo i ke změně celého charakteru politické angažovanosti mládeže.

Jaroslav Štípek (katedra ML, pedagogická fakulta UK) analyzuje v práci *Sociologická přeměna společnosti a soudobá mladá generace* vliv ekonomicko-technického a sociálního politického vývoje na mládež, na její adaptabilitu i postoje. Přitom si nevšímá jen oblasti politické, nýbrž se zaměřuje i na otázky zábavy, sexuálního života mládeže, atd.

Karel Vítek (katedra ML, přírodovědecká fakulta UP, Olomouc) v práci *Motivace a prevence majetkové zločinnosti mládeže* vychází ze skutečnosti, že zločinnost mládeže u nás má stále vzestupný trend, a to především u majetkové delinkvence mládeže do patnácti let. Jedná se zde o složitý sociální jev. Již sama otázka vzniku zločinných motivů vede k celé paletě jevů, které nutno sledovat — od neatraktivnosti práce ČSM a Pionýra, od diferenciace v myšlení a zájmech mládeže různých věkových a sociálních skupin až k diferenciaci v hodnotových orientacích, k poruchám duševního zdraví apod. Součinnosti těchto a podobných faktorů může být konstituována taková soustava potřeb a zájmů, že vzniká bezprostřední zločinný motiv, který pachatel povyšuje na ideový základ svého jednání. V další části se autor věnuje otázce prevence.

Antonín Matějovský věnoval svou disertaci *Sociálnímu profilu vysokoškolských studentů*. Nejde v ní o pokus ukázat, jací studenti jsou, nýbrž o postižení vzájemné závislosti jednotlivých dimenzí vztahu studentů (jejich subkultury) a společnosti. Vede kritického rozboru „romantické teorie studenta“ a důsledků dogmatického modelu člověka v socialistické společnosti se autor zabývá některými současnými teoriemi sociologie mládeže, které konfrontuje se spe-

cifikou naší problematiky. Na základě výzkumů pak analyzuje vztah studentů k práci (tedy ke studiu) a snaží se především postihnout vztah tzv. „profesionální integrace“ k vnitřní diferenciaci studentů; k jejich „sociální vyspělosti“, systému hodnot atd. Práce je koncipována jako pokus o nalezení jednoho z možných přístupů k vytvoření obecnější sociologické teorie.

Zcela odlišné problematice je věnována disertace Bedřicha Weínera *K problémům sociologie průmyslu a řízení výrobních kolektivů*. Autor se pokouší řešit vztah sociologie průmyslu k obecní sociologii a podrobněji se zabývá sociologií podniku a závodu, a to jak z hlediska jejich vnitřních komponentů a vztahů mezi nimi (materiálně technická základna, řízení a organizace, výrobní kolektivy apod.), tak z hlediska vztahu formální a neformální organizace, vztahu mezi vedením a řízením, procesu manipulace atd.

Mojmír Hájek (katedra sociologie filosofické fakulty University J. E. Purkyně, Brno) usiluje ve své *Sociologii horníka* na základě bohatého empirického materiálu sebraného v letech 1946–48 postihnout a „zmapovat“ životní styl horníka a podat sociologickou charakteristiku jeho práce, hygieny, jazyka atd.

Metodologická problematika je zastoupena zajímavou prací Miroslava Dismána (Fakulta osvěty a novinářství UK, Praha), *Terénní sběr informací*, v níž se při řešení otázky sbírání informací opírá o méně tradiční kybernetické postupy.

Problémy sociální deviace, anomie a dezorganizace se velmi zajímavým způsobem zabýval Pavel Kohn (Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky, Praha) ve své práci *Negativní jevy ve vztahu družstevníků k práci a v pracovních vztazích v JZD*. Vstupní kapitoly práce předkládají obecně teoretické a metodologické zpracování problému — vedle genetické analýzy zde autor aplikuje i postupy strukturálně funkcionalistické koncepce: sociální deviaci definuje jednak jako odchylku od teoretického modelu, jednak jako odchylku od institucionalizovaných očekávání. Těžištěm práce je kapitola zpracovávající výsledky intenzivního výzkumu provedeného ve čtyřech JZD. Autor postupně rozebírá základní formy sociální deviace, totiž nadměrnou záhušenkovou aktivitu, nedbale vykonávanou práci, rozkrádání družstevního majetku a pracovní nekázeň — to vše v referenci k ekonomickým, sociálním a profesionálním transformacím venkova a k sociální struktuře zemědělských podniků.

Ryze teoretickým příspěvkem k sociologii zemědělství je práce Františka Křenka (Vysoká škola zemědělská, Brno) *Sociální systém zemědělského podniku JZD*. Autor zde koncipuje teoreticko-metodologický model zemědělského podniku s přesně vymezenými funkcemi a cíli, zahrnující přesně definované „elementy“: lidé, formy realizace jejich činností, systém pozic, rolí a profesí, délba kompetencí atd. V průběhu práce, jejímž smyslem je seriózně založit připravovaný sociologický výzkum, autor postupně

analyzuje systémy a mikrosystémy jednotlivých elementů, mechanismy jejich fungování, atd.

Poněkud mezní charakter má disertace Ladislava Lopaty (Vysoká škola zemědělská, Praha) *Časový rozpočet družstevního rolnictva ve vztahu k tělesné výchově*. Autor se v ní — na základě provedeného výzkumu — zabývá vlivem sezónnosti a rozdílnosti zemědělské práce na možnosti využití volného času, zvláště na jeho využití pro tělesnou výchovu. Analýza problému vyúsťuje v konkrétní návrhy na zlepšení dosavadní velmi nevyhovující situace.

Do oblasti v naší literatuře dosud nezpracované zasahuje práce Miroslava Nártý (katedra ML matematicko-fyzikální fakulty UK, Praha) *Americká politická věda, její předmět a metody*. Disertace, bohatě materiálově podložená, se zabývá problémy vymezení této vědy, její náplní a klasifikací jednotlivých směrů. Podrobněji se autor věnuje zejména dvěma základním orientacím, tzv. scientistům a humanistům, a provádí jejich marxistickou kritiku. V závěru práce pak stojí postulát koncipování marxistické politické vědy a formulace jejich základních funkcí.

V oblasti sociologie politiky se také pohybuje tematika práce Jiřího Háka (katedra obecné sociologie VŠE, Praha) *K problematice: buržoazní stát a odcizení*. Tematika je postupně zpracována v genetickém a strukturálním aspektu — rozsáhlé pasáže zde autor věnuje zejména byrokracii, resp. vztahům byrokratického a demokratického ve vývojové dynamice moderního buržoazního státu.

František Bělka (Vysoká škola zemědělská, Praha) koncipoval svou práci *K některým otázkám revoluční teorie a práce komunistických stran* v rámci vědeckého komunismu. Zabývá se v ní problematikou dogmatismu a kultu osobnosti, nejen ovšem jejich vymezením, jejich genezí, nýbrž i jejich kritikou, způsoby odstranění a obnovou leninských metod řízení revoluční praxe.

Vztah vojenské a civilní moci v NSR je titul disertace Josefa Patery (Vojenský doškolovací ústav UJEP v Hradci Králové). Po obecném zpracování problému vztahu vojenských a civilních elit a podání historického přehledu se autor zabývá recipročními vlivy — civilně politickou kontrolou armády a rolí armády a vojenských institucí nejrůznějšího typu v politickém životě NSR.

Do oblasti sociologie vojenství, resp. vojenské politiky zasahuje i obsáhlá disertace Pavla Kučery (Vojenská akademie AZ, Brno) *Vojenské převraty se zvláštním zřetelem k rozvojovým zemím*. Vlastní zpracování problému — předpoklady a podmínky vojenských převratů v rozvojových zemích — předchází důkladné zhodnocení sociální a politické role vojska a náčrt obecných rysů vojenského převratu. Závěr práce pak je věnován roli vojenských převratů v revolučním hnutí; autor z tohoto aspektu poukazuje na výhody i rizika s nimi spojené.

V neposlední řadě předkládají dvě disertace sociologizující zpracování témat z poli-

tické historie — jde o práci Zdeňka Švamberka (Filosofická fakulta UK, Praha) *Programová koncepce západoněmecké sociální demokracie a její historické předpoklady* a

práci Vlastimila Boučka (Lékařská fakulta UK, Praha) *Některé otázky arabského nacionalismu*.

Josef Alan, Jiří Večerník

Anton Jurovský: Kultúrný vývin mládeže
(Slovenské pedagogické nakladateľstvá, Bratislava 1965)

Kniha pojednává o výzkumu kulturních zájmů a činností ve volném čase, který byl proveden za účasti autora dotazníkem v době vyučování u 11–18letých žáků a žákyn středních všeobecně vzdělávacích a odborných škol v jednom velkoměstě, jednom městě a dvou vesnicích. Spolupráce mladých respondentů byla příkladně dobrá.

Jurovský zahrnul všechny činnosti ve volném čase do sedmnácti kategorií (např. tanec, zpěv, poslech rádia, televize, biograf atd.). Žáci pak u každé kategorie zaznamenávali četnost výskyty, která se s rostoucím věkem pochopitelně měnila. Skutečnost, že skóry respondentů z měst i vesnic byly přibližně stejné, svědčí podle Jurovského o „kulturní revoluci“. Autor předpokládá, že mladý člověk v malém městě je vystaven většímu společenskému nátlaku, aby se zúčastnil přednášek nebo koncertů, než ve velkoměstě, kde také hraje roli přemíra rozptýlujících stimulů.

Jedním z nejdůležitějších přínosů tohoto výzkumu je závěr, že jsou významné rozdíly mezi chlapci a dívkami ve všech věkových kategoriích, přestože kulturní možnosti jsou otevřeny všem stejně.

Kromě toho byli respondenti požádáni, aby uvedli názvy a krátká zhodnocení kulturních událostí, jichž se zúčastnili. Na základě těchto údajů byl sestaven index retence informací a byla provedena srovnání věkových, sexuálních a dalších kategorií. Dívky v některých kategoriích se zúčastnily kulturních činností méně často, retence však byla u nich větší než u chlapců. Kulturní události mimo domov utkvěly v paměti daleko silněji než události, které proběhly doma. Respondenti si také pamatovali podstatně méně o sportovních událostech, tanci a podobných činnostech než o filmech, divadelních hrách a knihách.

-Mj-

Antropologie

V. Fetter a kol., Academia, Praha 1967 — 704 str., 554 obr., 2 příl.

Na konci minulého roku vyšla dlouho očekávaná vysokoškolská příručka a základní kompendium o biologii člověka — *Antropologie*. Je dílem devíti členů pražské antropologické školy, žáků prof. J. Malého, a představuje dosud nejobsáhlejší moderní učebnici fyzické, etnické a prehistorické antropologie

v ČSSR. Zahrnuje kapitoly o fylogenezi a ontogenezi člověka, o studiu variability tělesné stavby a o fyziologických zvláštěnostech člověka, základy etnické antropologie světové, jakož i kapitoly věnované demografickým a genetickým otázkám v antropologii aj.

Zvláště cenným přínosem je úvodní část, shrnující podrobně základní antropologické metody a technické zkušenosti při jejich uplatňování. Autoři této kapitoly, S. Titelbachová, J. Suchý a M. Prokopec, patří k významným představitelům fyzické antropologie u nás a jsou sami autory některých speciálních metod, které byly již zavedeny také v zahraničí.

Jednou z nejvýraznějších předností této náročné publikace, vydané pečlivě a na jakostním papíře nakladatelstvím CSAV Academia, je praktické zaměření vědy o člověku — antropologie při jejím využití v průmyslu, technice, sportu, lékařství a zdravotnictví (kapitoly věnované aplikované antropologii, ergonomice, tělesné výchově a sportu).

Závěrečné kapitoly z etnické a historické antropologie zpracoval vedoucí autorského kolektivu Vojtěch Fetter, vedoucí katedry antropologie KU v Praze a zároveň vedoucí představitel české antropologické školy. Tato škola fyzické antropologie má proslulou badatelskou tradici, která začíná v minulém století u Jana Ev. Purkyně a pokračuje dílem Jindřicha Matiegky, Aleše Hrdličky, Jiřího Malého a Vojtěcha Fettera. V současné době sdružuje kolem čtyřiceti badatelů, vesměs žáků prof. V. Fettera, a přibližně stejný počet spolupracovníků z jiných oborů.

Kniha je sice určena hlavně studentům a pracovníkům přírodovědeckých a pedagogických oborů, ale bude nesporně zajímat i lékaře, psychology, sociology, filosofy a badatele dalších společenských věd. Škoda jen, že tato první česká moderní učebnice antropologie v poválečné době vychází pouze v nákladu dvou tisíc výtisků a škoda, že nezahrnuje také společenských věd problematiku antropologie, zejména otázky kulturní a sociální antropologie, které jsou v současné době v zahraniční antropologii středem zájmu i badatelské činnosti a představují spolu s psychologickými a filosofickými problémy antropologie zcela nové integrační pokusy a směry, uplatňované již řadu let také v Československu při rozvoji antropologie jakožto vědy o člověku a jeho činnosti v přírodě i ve společnosti.

J. W.

Jaroslav Kudrna: Machiavelli a Guicciardini. K typologii historicko-politického myšlení pozdní italské renesance

Vydala Universita J. E. Purkyně, Spisy čís. 130, Brno 1967.

Autor nepřistupuje k této studii nepřipraven. Již r. 1964 vydal práci, věnovanou státu a společnosti v rané renesančním italském myšlení (*Stát a společnost na úsvitě italské renesance*, nakladatelství ČSAV), v níž sledoval mj. otázku rané buržoazní ideologie, jejího vzniku, jejího sepětí s ideologií a názory pozdní středověké měšťanstva. Nová Kudrnova práce je očividně logickým pokračováním zmíněné práce předchozí. Machiavellim a Guicciardinim totiž vrcholí jedna z nejvýznamnějších etap vývoje pochopení a představ o uspořádání státu a společnosti. Kdo se jednou zabýval počátky této etapy, musí dříve nebo později přistoupit ke zkoumání myšlení představitelů závěrečné epochy téhož období. Kudrnova nová práce je také dokladem — řekněme rovnou, že úspěšným — oživení zájmu české historiografie na poli, které bylo v poslední řadě let notně zanedbáno, ne-li rovnou zakleto do schematických formulí.

Kudrnova práce sleduje podle mého soudu tři podstatné okruhy: 1. vývoj interpretací, názorů na Machiavelliho a Guicciardiniho ve starší i novější historiografii, 2. vlastní problematiku politického, historického a filosofického myšlení obou italských autorů, 3. nesmírně zajímavou problematiku možného vztahu kategorií renesančního myšlení k filosofii dějin, politickému a historickému myšlení nové doby, tedy zejména k názorům velké a rozsáhlé literatury z počátku 19. století, z éry „velkého dějepiscevtví“.

První a druhý z uvedených okruhů vyniká velkou autorovou erudiicí, jež může být bezesporu prohlášena za příkladnou. Třetí a závěrečný z okruhů, do nichž se Kudrnova práce soustřeďuje, je po mém soudu především cennou a podnětnou orientací, jež by mohla podstatně obohatit bádání o vývoji politického myšlení vůbec. Metodicky se Kudrnova práce hlásí k modelu strukturální biografie, jak se o ni s velkým a záslužným úsilím pokusil svého času francouzský badatel Lucien Goldmann, a to svou studií o vztahu Pascala a Racina (*Le dieu caché*, Paříž 1955). Ne náhodou se Kudrna této práci dovolává a sám se konkrétně pokouší ukázat, že Machiavelliho a Guicciardiniho filosofie dějin a politické akce je přímým důsledkem a současně nedílnou částí oné společenské totality, jejímiž příslušníky oba italští autoři byli. Kudrna však u svých autorů sleduje pouze jejich produkci, zatímco jejich život omezuje do prostoru, který je jeho analýzou díla Machiavelliho a Guicciardiniho vymezen. Podtitul Kudrnovy práce *K typologii historicko-politického myšlení pozdní italské renesance* ukazuje zcela jasně, kam směřuje, alespoň v této práci, Kudrnův hlavní zájem. Domnívá se, že je to škoda, neboť živoucí osobnosti Machiavelliho a Guicciardiniho jsou takto zatlačeny do pozadí, a tím se v práci

ztrácí to, co je na historické bibliografii nepřítazlivější. Jelikož autor sám upozorňuje (na str. 8, a opětně v německém resumé) na důležitost některých životních dat v osudech Machiavelliho, na vytváření jeho politické filosofie, a obdobně upozorňuje na úzkou souvislost života a díla Guicciardiniho, lze se domnívat, že vědomé opomenutí ryze biografické stránky bylo podmíněno především malým rozsahem studie (98 stran vlastního textu); že je jen dočasné a že jí bude v blízké budoucnosti učiněno zadost.

Zatím nám tedy poskytuje Kudrnova práce, která trpí určitou úspěšností výkladu, především příklad historicko-sociologické studie politických idejí, kterých není v české produkci právě mnoho a zasluhuje si proto, ale nejen proto, naši pozornosti.

P. H.

Mieczyslaw Maneli: Sztuka polityki

Iskry, Warszawa 1967, 396 s.

Další svazek známé a dobře redigované edice „Co to je?“ Jeho autor — významný polský teoretik a historik státu a práva — v něm populárně, leč na velmi solidní teoretické úrovni vysvětluje problematiku, která bývá souhrnně označována jako umění politiky či umění vládnout. Výklad jde po dvou liniích: historické a věcné. První část se zabývá pojetím politiky ve starém Řecku, které je demonstrováno na myšlenkách z děl Demokritových, Platónových a Aristotelových. Druhá část, nazvaná *Empirismus a politika*, vychází z názorů F. Bacona. Třetí část, která rozebírá otázku politických záruk, jimiž by měl disponovat občan každé společnosti, analyzuje především myšlenky Lockovy, Montesquieuovy a Rousseauovy. V části *Vášeň a politika* jsou předmětem zájmu názory G. W. F. Hegela, a to především z jeho přednášek o filosofii dějin. Problematika liberalismu v politice je demonstrována na myšlenkách Smithových a Millových. V knize je rovněž samostatná kapitola zabývající se vztahem politiky a morálky, kde jsou vyloženy názory N. Machiavelliho a I. Kanta. V rámci této kapitoly je pozoruhodným způsobem analyzována problematika známé zásady „účel světi prostředky“.

K nejzajímavějším částem patří kapitola nazvaná *Imperialismus — expanze státní moci a manipulace masami*. Vychází z děl takových významných soudobých myslitelů, jako byl C. W. Mills a jako jsou W. Lippmann, K. Jaspers, B. Russel, B. G. Hitchner a W. R. Harbold. Ukazuje Maneli, jak původní principy buržoazní demokracie jsou v moderních masových společnostech stále více nahrazovány manipulací, a to jak veřejným míněním, tak voliči. Rozborem vztahů mezi parlamentem a exekutivou dokazuje, že tzv. parlamentní demokracie se stává stále více iluzí. Neméně zajímavá a i po literární stránce brilantně napsaná je předposlední část, nazvaná *Politika jako umění dosahování možného*, kde je řada bystrých postřehů týkajících se právě toho, co je na politice uměním. Kniha je uzavřena rozsáhlou kapitolou zabývající se marxistickým pojetím

politiky, jež však ve srovnání s předchozími částmi — jak už to často u podobných publikací, ne ovšem vždy pouze vinou autora, bývá — působí dosti suše a nevýrazně. Kniha je doplněna slovníčkem nejdůležitějších názvů, termínů a pojmů. -js-

Jean Fourastié: Essais de morale prospective
Édition Gonthier, Paris 1967, 200 s.

Práce významného francouzského autora, který působí na l'Ecole pratique des hautes études a zároveň se už dlouhá léta podílí na práci státních plánovacích orgánů ve Francii, je pokusem o srovnání morálky minulosti a morálky dneška s morálkou, jež by měla být v souladu s tím, co Fourastié nazývá „vědeckou společností“, tj. se společností vybudovanou na vědeckých základech.

Východiskem úvah o morálce vědecké společnosti je mu rozbor „tradiční morální atmosféry“, jak jej podává v první části, kde se nejprve zabývá některými fakty z oblasti manželství, rodiny, života dětí, sexuality a podobně, poté analyzuje principy tzv. tradiční morálky a uzavírá tuto část paragrafem, v němž ilustruje zmíněnou morálku výňatky z děl takových francouzských spisovatelů, jako byli Montaigne, Claudel a Saint-Exupéry.

Ve druhé části se zabývá „atmosférou soudobé morálky“. Uvádí a analyzuje některé empirické údaje týkající se kriminality, rodinného života, sexuálních mravů, mládeže a postojů lidí. Zvláštní paragraf je věnován proměnám ekonomických, biologických a psychologických podmínek lidského života. Autor rovněž analyzuje poměr dnešních lidí k lásce a smrti. Závěrečný paragraf této části opět ilustruje zmíněné problémy výňatky z děl André Gida a Alberta Camuse.

Poslední část, nazvaná *Materiál k morálce, jež by byla v souladu s vědeckou společností*, obsahuje čtyři paragrafy, obecný závěr a zakončení. První paragraf je věnován problematice role a metody morální reflexe, druhý se pokouší o určitou klasifikaci různých typů zla. Třetí paragraf si všímá morálky jako faktoru rozhodování a jsou zde aplikovány některé pojmy z teorie informace. Čtvrtý paragraf pak rozebírá vztah morálky k vědeckému experimentálnímu duchu. V závěru se autor snaží přispět k teoretickému řešení některých klíčových otázek naší doby. Kniha je doplněna stručnou informací o autorovi a přehledem jeho knižních publikací.

-js-

Smelser N. J.: The Sociology of Economic Life

(*Sociologie ekonomického života*) New Jersey, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffe 1963, str. 120.

Práce je na rozmezí dvou disciplín. V pěti kapitolách ekonomům připomíná důležitost sociálního prostředí, v němž se odehrávají ekonomické jevy, a sociologům spojitost sociálního dění s ekonomickým.

Z mnoha dílčích prací sociologů, ekonomů, psychologů, antropologů aj. poznamená vy-

růstá nová disciplína — ekonomická sociologie. Předmětem jejího studia se stávají příčinné vztahy mezi ekonomickými a mimoekonomickými aspekty sociálního života.

Publikace je autorovým pokusem pohledět na daný předmět z několika různých zorných úhlů: historického, metodologického, systematického, ekonomického dění a sociálních změn.

Počátek ekonomického myšlení autor klade do 17. století, kdy v pracích některých filosofů, politiků, právníků a spisovatelů se objevují úvahy, které v dalším století vykrystalizovaly v učení známé pod jménem merkantilismus. Ve zkratkovitém přehledu dalších ekonomických směrů věnuje autor poměrně nejvíce místa Keynesovi a jeho kritikům. Ze sociologických škol si všímá jen těch myslitelů, v jejichž dílech jasné vystupují ekonomické aspekty. Avšak jak ekonomické, tak sociologické myšlení vycházelo z vývoje západních civilizací, a proto generalizace z něho vyvozované jsou přinejmenším ukvapené.

Porovnávat obě disciplíny lze dvojím způsobem: popisně a analyticky. V prvním případě se ekonom táže, proč je vyráběno určité zboží, jakým způsobem je distribuováno a za jaké částky kupováno, kdežto sociolog zajímá stratifikace, třídy a vztahy velkých komplexních společností. Analytický přístup pak spočívá ve snaze postihnout podstatu a funkce závisle proměnných, příčinnost nezávisle proměnných a jejich vzájemné vztahy. Za základní ekonomické závisle proměnné autor považuje produkci, organizaci zdrojů a distribuci bohatství; za nezávisle proměnné tlak nabýdky a poptávky. V sociologii jsou závisle proměnnými variace sociální struktury a variace v chování vzhledem k dané struktuře; nezávisle proměnnými pak jsou zdroje napětí, reakce na ně a pokusy o kontrolu těchto reakcí.

Výzkumné metody obou disciplín pak jsou: experimentální, statistické, srovnávací, matematické modely a případové studie (case studies), hojně používané zvláště sociologie.

Ekonomickou sociologii autor definuje jako aplikaci obecného složení vztahů, proměnných a vysvětlujících sociologických modelů na komplex činnosti vzhledem k produkci, distribuci, směně a spotřebě zboží a služeb. Předmětem jejího studia jsou: ekonomická aktivita, vztahy mezi sociologickými proměnnými promítnutými do ekonomického kontextu nebo jejich projevy v mimoekonomických oblastech, a to buď uvnitř daných ekonomických jednotek anebo mezi nimi a jejich sociálním prostředím. V tomto smyslu pak jsou jejími částmi tzv. sociologie zaměstnání, práce, organizace, spotřeby, podniková a průmyslová sociologie, vedle mnoha dalších. Poněvadž však člověk není jen „homo economicus“, všímá si ekonomická sociologie také psychologických činitelů, zvláště postojů a jejich účinku v daném kontextu.

V další části své práce se autor snaží postihnout předmět ekonomické sociologie ze společenské roviny. Společnost lze pokusně rozčlenit na řadu subsystémů a sledovat činnost ekonomických a mimoekonomických pro-

měnných ve vzájemné interakci; ta pak je řízena hodnotami, normami a souhlasem rozmanité interakce mezi produkcí, distribucí a spotřebou. Jiným příkladem sociálního subsystému je politická oblast, kde interakce probíhá mezi dvěma strukturálními komplexy, z nichž jeden rozhoduje a v druhém svá rozhodnutí uplatňuje.

Pro rozbor vztahů ekonomiky a sociálních subsystémů autor klade tyto otázky: 1. Jakou důležitost mají pro ekonomiku ideologie a kulturní hodnoty? 2. Jak je ekonomika politicky spjata se svým prostředím — pracujícími, vlastníky produkčních prostředků, vládou atd.? 3. Jaká je ekonomická významnost rodů a etnických skupin?

Odpovědi nelze získat bez specifických průzkumů, jejichž směr autor v dalším vytýčuje. Po rozboru sociální stratifikace a životního stylu obrací zřetel od vztahů mezi ekonomickými a mimoekonomickými proměnnými v rovině společnosti jakožto celku ke vztahům na mikroskopické rovině ekonomických procesů, které však uvažuje ze sociologického hlediska.

Pro rozbor zásahů sociologických proměnných do ekonomického rozvoje považuje autor za vhodný Nursův model „začarovaného kruhu“ rozvojových zemí.

Zhruba řečeno, strukturální diferenciaci v čase směřuje od původní mnohoúčelnosti k specializaci, a jako typický příklad autor uvádí přechod od domácí výroby k průmyslové. Je to proces, v němž jedna úloha nebo organizace se diferencuje do více úloh nebo organizací daleko efektivněji v nových podmínkách. Nové sociální jednotky jsou rozdílné ve své struktuře, ale vcelku jsou funkčním ekvivalentem původní jednotky.

Vliv náboženství na ekonomický rozvoj se velmi různí — někde je podnětem, jinde překážkou, ale podobně se projevují i různé formy nacionalismu. Obecně možno říci jen tolik, že náboženství se postupně sekularizuje a ostatní sféry se vymaňují z jeho vlivu.

Novým způsobem se za ekonomického rozvoje uplatňuje také integrační činitel. Jedním z průvodců postupující dělby práce (diferenciaci) je růst koordinace a těsnější interakce mezi osobami různých zájmů, a vývojový proces se stává kolbištěm mezi diferenciací a integrací, sjednocující diferencované skupiny na nové základně.

Podnětnou práci autora lze zhruba vystihnout asi takto:

Z analytických důvodů je možno sociální život rozdělit na různé „aspekty“ a studovat je odděleně. Oproti ekonomům, kteří sice svoje sféry studují také izolovaně, ekonomická sociologie si všímá interakcí mezi ekonomickými a mimoekonomickými aspekty. — Autor se o to pokusil následovně:

1. Systematicky porovnal ekonomiku a sociologii. Vymezil předměty a způsoby studia, styčné plochy, přerůstání jednoho pole v druhé a ukázal možnost jejich spojení.

2. Uvážil hlavní aspekty sociálního života jako subsystémy společnosti a uvedl, jak každý z nich ovlivňuje ekonomiku a jak je jí ovlivňován.

3. Ukázal, jak mimoekonomické proměnné ovlivňují produkci, distribuci a spotřebu.

4. Vymezil způsoby vzájemného ovlivňování ekonomických a mimoekonomických proměnných během období sociálních změn.

Tak lze zjistit, co již je známo a co ještě nikoli, a usměrňovat další výzkumy potřebným směrem.

B. P.

Man in Society

Doubleday & Company Inc., Garden City, New York 1964, s. 367.

Jde o jeden z dílů veliké, populární, bohatě ilustrované encyklopedie (The Doubleday Pictorial Library) s podtitulem *Patterns of Human Organization (Vzory lidské organizace)*. Na rozdíl od obvyklých encyklopedií není uspořádání tohoto úvodu do sociologie abecední, ale systematické. Tak v 9. kapitole spisu pojednává F. G. Bailey o právu, zvyku a mravnosti, přičemž celkem výstižně uvádí různé funkce práva — mj. má právo také určovat, ve kterých případech lze užít násilí k udržení dané společenské skladby. V závěrečné 16. kapitole se D. G. MacRae zabývá teoriemi o společnosti a podává nástin dějin sociologie. Marxovu teorii třídních bojů neuznává, současně se však domnívá, že jde o nejlepší příklad teorie, jež se stala skutkem tím, že jí masy uvěřily a podle ní jednaly („self-fulfilling“ kind of social theory, názor podobný myšlence zastávané chicagským filosofem Northropem), zatímco k výkladu počátků a konců stalinismu používá Paretovy teorie o koloběhu elit (s. 309). Některé obrázky jsou vhodně voleny, např. v kapitole o právu fotografie rehabilitace A. Dreyfuse z r. 1907, fotografie válečných nacistických zločinců před Norimberským soudem, anebo ve stati o sociologii obrázky K. Marxe, A. Comta, H. Spencera i Maxe Webera, označeného za největšího německého sociologa. Přiléhavá jsou však i jiná vyobrazení, např. různých forem iniciací (s. 76), různých společností bez státní organizace (s. 158) anebo únosu nevěsty australskými divochy (s. 325). Celkem je v knize na 800 fotografií, barevných i černých reprodukcí, diagramů a kreseb, z nichž většinu pořídil Hans Erni a jež jistě pomohou knize splnit její poslání. Snad i my se v dohledné době dočkáme takové ilustrované populární sociologie.

F. P.

Hospodářství a politika,

doslovně *Odzbrojení a rozvoj (Désarmement et développement)*, tvoří tematiku 28. čísla VII. svazku revue Tiers-Monde (říjen—prosinec 1966). Soubor je uveden poselstvím, jež napsal prof. Henri Laugier (Sorbonna) a jež vybízí vědce celého světa k boji proti vměšování do osudů cizích národů a proti dodávkám zbraní rozvojovým zemím, kterým je třeba poskytovat mírovou technickou pomoc. Laugier odsuzuje imperialismus, šovinismus, kolonialismus, nacionalismus a paternalismus.

V první stati *Odsouzení žít společně na planetě, jež se stala malou* zdůrazňuje Emile

Benoit (Kolumbijská universita) vzájemnou závislost všech zemí kapitalistického i socialistického bloku a zemí rozvojových, danou novou válečnou technikou („všechny země jsou poplatny rozumu, duchu logiky a duševní rovnováze vůdců ostatních národů“), překonáním prostoru a času, zhoršováním ovzduší průmyslovými emisemi, nekontrolovanou natalitou, možností měnit i podobu sousedních zemí, pokroky technologie, ekonomie i organizace (plánování, statistiky, kybernetiky). Tento trend umožňuje „depolarizaci“, tj. určité překlenutí rozdílů mezi oběma bloky, projevující se větší centralizací plánování na Západě a opačnou tendencí na Východě. Vývoj směřuje k hospodářské spolupráci, jejíž formou už nebude tradiční výměna zboží a služeb, ale „koprodukce“ (např. automatických textilních strojů britskou společností Callaghan a Kdynšskými strojírnami nebo obráběcích strojů americkou firmou Simmons a Škodovkou). Ideologické rozdíly nejsou na překážku této oboustranně výhodné spolupráci, jež může zmírňovat i politické napětí a prospívat rozvojem zemím. Jednou z podmínek rozvinutí koprodukce je zajištění plné zaměstnanosti na Západě.

V další studii o *světových nákladech na národní obranu* Harold Lubell (Kolumbijská universita) a Sylvia Schumanová odhadují úhrn světových ročních výdajů na zbrojení na 133 miliard dolarů (přepočty na základě kupní síly měnových jednotek). Z toho by připadalo na USA 51, na SSSR 42, na Velkou Británii a Čínu po 5, na NSR 4 a na Francii 3 miliardy. Ve skupině zemí s výdaji nad 1 miliardu se ocitá Kanada, Itálie, CSSR, Polsko, Švédsko a Japonsko. Z celkových nákladů připadá na platy a mzdy příslušníků armád 40, na výzbroj rovněž 40 a na ostatní výdaje 53 miliard.

V pojednání o *koexistenci a rozvoji* vysvětluje Angus Maddison veliký vzestup hrubého národního důchodu Japonska (v letech 1955–1964 průměrně o 10,3 % ročně, v USA v téže době o 3,1 %, v západní Evropě o 4,9 % a v SSSR o 6 %) mj. i nízkými náklady na zbrojení (1 % nár. důchodu), zetyřnásobením vysokoškolských technických kádru (1950–63) a velikými rezervami pracovních sil v zemědělství (3 milióny). Z těchto hledisek posuzuje i vývoj v SSSR, ovlivněný i poměrně nízkou zemědělskou produkcí a zkrácením pracovní doby, ačkoli opět na druhé straně mu napomáhá péče věnovaná školení technických kádru, a v poslední době i lepší využívání tržního mechanismu.

V úvaze *Odzbrojení a hospodářský a sociální vývoj* podává Jacques Vernant, generální sekretář Studijního střediska zahraniční politiky v Paříži, nástin zrodu a vývoje myšlenky využít částek uspořebených na zbrojení ve prospěch rozvojových zemí, které potřebují záruky nezávislosti a stále režimy, jež by se neopíraly o armády. Podle zprávy sovětské vlády z r. 1962 by stačila pětina nynějších nákladů na zbrojení na povznesení úrovně průmyslu rozvojových zemí na úroveň zemí kapitalistických za

jedno pokolení (20–25 let). Autor však nevěří, že by kapitalistické země byly schopny podobné politiky.

V další práci (*Dissuasion et industrialisation*) se zabývá André Beaufre, ředitel Ústavu strategických studií, zastrašováním zvýšeným zbrojením, a dále rozvojem neprůmyslových zemí. Uvažuje o silné mezinárodní výkonné moci zaručující jejich nezávislost, a o vytvoření neutrálních pásem, v nichž by bylo vyloučeno použití jaderných zbraní. Rezignace těchto zemí na atomové zbraně by mohla být kompenzována finanční pomocí nukleárních mocností. Přes uvolnění napětí mezi USA a SSSR je autor zatím pesimistou, avšak nevylučuje další zlepšení do deseti let. Uznává do jisté míry „Si vis pacem, para bellum“, ale ještě větší důraz klade na politiku zmírňování napětí.

Posléze v krátké úvaze o *možnosti přizpůsobení válečného průmyslu řešení vnitřních problémů* dospívá americký diplomat Arthur W. Barber k závěru, že zbrojní průmysl v USA je způsobilý přispět k řešení nejožehavějších otázek a jako příklad uvádí rozvětvenou činnost Lockheed Aircraft Company a společnosti Federal Electric, jež svým Job Corps pečují o zvyšování kvalifikace pracovníků.

Stati, o nichž se zmiňujeme, jsou v podstatě cenným příspěvkem k chápání současné světové situace. Koprodukcí rozebíranou Benoitem nazýváme výrobou v licenci; dochází k ní i mezi státy uvnitř bloků a opačně, našich vynálezů se užívá i na Západě. Vzestup hrubého národního důchodu, komentovaný Maddisonem, je ovšem značně jednostranným ukazatelem vývoje. Pokud jde o situaci rozvojových zemí, naše hospodářská politika jim věnovala mnoho pozornosti a také jim pomáhá dodávkami za příznivých podmínek. Od určité doby si i na Západě politici a učenci všímají těchto problémů a jejich funkčních vztahů a — jak ukazují tyto studie — počínají si uvědomovat, že industrializace rozvojových zemí je úzce spjata s otázkami odzbrojení a zachování míru. I když mnoho závisí na spolupráci atomových velmocí, zdá se, že klíč k své budoucnosti mají zaostávající národy ve svých rukách. Nastíněné světové problémy zřejmě nejsou jenom hospodářské, ale i — a především — politické povahy.

F. P.

Jaroslav Kolář: Sociologie podniku

Práce, knižnice Člověk a práce sv. 2, 1968, 144 stran.

Jde o první soubornou práci tohoto druhu v Československu, která se opírá o přední světovou literaturu z tohoto oboru i o vlastní autorovy výzkumné práce. Je to komplexní studie o sociálním systému a sociální mobilitě v průmyslovém podniku.

Obsahem knihy je především rozbor podniku jako sociálního systému. Jeho součástí je analýza formální a neformální organizace, rozbor hlavních pozic a rolí (ředitele, specialisty a mistra) a sociálního klimatu podniku. Značná pozornost je věnována stylu řídicí práce a studiu vztahů mezi hospodář-

ským vedením, stranickou a odborovou organizací.

Druhá část práce pojednává o sociální mobilitě v podniku (fluktuaci, sociálním vzestupu, vnitropodnikové kariéře, atd.).

-F-

František Kutta: Člověk, práce, technika

Práce, knižnice ekonomiky práce sv. 20, 1968, 196 stran, 19 obr.

V knize jsou na základě komplexního rozboru vyloženy revoluční i evoluční změny v obsahu, charakteru a povaze práce v důsledku technického rozvoje, a z nich vyplý-

vající změny v kvalifikační, profesionální a odvětvové struktuře pracovních sil.

Dílo je rozvrženo do tří základních částí. První vykládá hlavní poznatky o tématu, druhá pojednává o podstatných vztazích a souvislostech mezi technickým rozvojem, dělbou práce, kooperací a strukturou kádrů. V třetí části se provádí statistický makro-rozbor změn v odvětvové struktuře pracovní síly (přesuny ze zemědělství do průmyslu, z výrobní do nevýrobní sféry, atd.), a mikro-rozbor změn v obsahu práce dělníků a vedoucích v průmyslu.

-F-

Cyklus lidové university Sociologie města

V Pražském středisku mimoškolního vzdělávání v Praze 1, Pařížská ulice 11, bude 10. října 1968 zahájen cyklus Lidové university *Sociologie města*, připravený dr. Jiřím Musilem CSc. z Výzkumného ústavu výstavby a architektury v Praze.

Cyklus je určen jak sociologům, architektům a pracovníkům správy měst, tak i širší odborné veřejnosti, která se dostává do styku s otázkami řízení a plánování našich měst.

*

O specifických rysech hudebního života v průmyslových centrech

bude pojednávat sympozium, pořádané ve dnech 31. 10. – 1. 11. 1968 v Ostravě Krajskou organizací Svazu čs. skladatelů spolu s orgány Krajského národního výboru Severomoravského kraje. Jádrem jednání sympozia bude problematika hudebního života v nových ucelených sídlištích, vybudovaných v souvislosti s velkými průmyslovými aglomeracemi, analyzovaná v širších kontextech s otázkami sociální, věkové a národnostní struktury obyvatel sídlišť, urbanizace, stylu života v sídlištích a využívání volného času. Zároveň půjde o konfrontaci se situací v různých typech průmyslových center s větší či menší kulturní tradicí v různých krajích ČSSR a v zahraničí, případně v městech relativně méně průmyslových.

Zájemci o účast na sympoziu si mohou vyžádat přihlášku na sekretariátě Krajské organizace Svazu čs. skladatelů v Ostravě, Hrabákova 1.

*

Literární soutěž k 200. výročí zahájení činnosti Soukromé společnosti nauk

Československá akademie věd vypisuje literární soutěž k 200. výročí zahájení činnosti Soukromé společnosti nauk, které bude celá naše vědecká veřejnost oslavovat v r. 1971.

I. Posláním soutěže je dát podnět k vytvoření vědeckých studií, esejí, úvah a článků o závažných námětech z dějin naší vědy na jedné straně a z oblasti vědecké politiky, filosofie vědy, ekonomie vědy, sociologie vědy a vědeckého řízení na straně druhé.

Soutěž se tedy vyhlašuje pro díla ve dvou kategoriích:

1. v oblasti dějin české vědy;
2. v oblasti filosofie vědy, ekonomie vědy, sociologie vědy, vědecké politiky a vědeckého řízení.

Tato koncepce soutěže umožňuje účast nejrozličnějším odborníkům, kteří věnují svou pozornost dějinám a tradicím naší vědy v široké škále oborů a disciplín, a rovněž vědeckým pracovníkům, kteří se v posledních letech věnovali studiu moderní problematiky vědy o vědě a sociologii vědy.

Cílem soutěže je, aby souhrn nejlepších prací ukázal význam vědy v dějinách našich národů v současnosti a s souvislostech s vědou světovou.

- II. Soutěžní díla musí být buď původní, do předložení v soutěži nezveřejněná, nebo publikovaná v r. 1968–1970.
- III. Soutěžní díla posoudí a o udělení cen rozhodne odborná porota, jmenovaná předsídem ČSAV. Členové poroty se nezúčastní soutěže svými díly v oboru, který posuzují. V každé z vyhlášených dvou kategorií udělí porota tyto ceny:

I. cena	10 000,— Kčs
II. cena	8 000,— Kčs
III. cena	5 000,— Kčs

- IV. Porota může některou z cen neudělit nebo ji rozdělit, případně udělit několik cen téže kategorie. Dalším úspěšným dílům může udělit zvláštní odměnu. Výsledky soutěže budou vyhlášeny u příležitosti oslav 200. výročí zahájení činnosti Soukromé společnosti nauk v roce 1971.

V. Soutěže se může zúčastnit každý občan ČSSR. Soutěž je veřejná, neanonymní.

- VI. Soutěžní díla se předkládají do 31. března 1971 sekretariátu předsidia ČSAV, Praha 1, Národní tř. 3, odd. pro kulturně politickou a ediční činnost. Soutěžící předloží práce ve dvou výtiscích a označí je jménem a adresou autora. Soutěžní díla budou autorům vrácena do čtyř měsíců po vyhlášení soutěžních výsledků.

- VII. Československá akademie věd zajistí v rámci svých edičních možností vydání nebo jiné zveřejnění vítězných soutěžních prací, pokud nebyly již publikovány.

*

Výzkumný ústav kriminologický při Generální prokuratuře v Praze 4, nám. Hrdinů 1300, vypisuje

konkurs

na místa vědeckých nebo odborných pracovníků (pro výzkum stavu a příčin kriminality a její prevence) a pro odbornou

činnost dokumentační s odborným vzděláním právnickým, sociologickým, psychiatrickým nebo speciálně pedagogickým (zaměřeným na práci s mládeží mravně narušenou).

Příhlášky s životopisem a přehledem dosavadní praxe, event. publikační činnosti a s uvedením jazykových znalostí se přijímají do 15. října 1968.

Upozornění autorům příspěvků pro Sociologický časopis!

Vzhledem k tomu, že nedodržování směrnic pro úpravu rukopisů ze strany autorů rostoucí měrou ztěžuje práci redakce i tiskárny, upozorňuje redakce SC, že v zájmu hladkého chodu výroby našeho časopisu budou příspěvky autorů nedodržujících níže uvedené směrnice buď vráceny k úpravě nebo zadávány k přepisu na účet autorů v daleko větší míře než dosud.

Žádáme své autory, aby vzali tuto skutečnost na vědomí a v případě obdržení sníženého honoráře za svůj příspěvek připsali tuto okolnost tomu, že jejich příspěvek po stránce formální nevyhovoval předpisům (příp. vyžadoval řadu jazykových úprav).

Směrnice pro úpravu příspěvků do Sociologického časopisu:

Maximální rozsah příspěvků pro náš časopis byl určen takto:

Stati — 25 stran strojopisu

Recenze — 10 stran

Anotace — $\frac{1}{2}$ stránky — 1 stránka

Resumé — 2—3 stránky (je nutné, aby bylo dodáno zároveň se statí, k níž patří, jinak nebude v ruštině a angličtině otištěno).

Příspěvky se píšou na psacím stroji s nepotřebovanou páskou jen po jedné straně normalizovaného formátu. *Norma*: píše se ob řádek, 30 řádků na stránku, 60 písmen na řádek. Všechn text (tj. včetně textu určitého pro přetištění *petitem*, včetně poznámek apod.) se píše stejně hustě, tj. podle uvedené normy. *Poznámky se číslují průběžně*. Zařazují se na *závěr statí*. Celý text se stránkuje průběžně.

Autor posílá redakci čistý strojopis s konečnou verzí textu, bez poznámek vpisovaných rukou, bez nepřehledných škrtnů apod. Případné změny v textu je možno vlepit, je však nepřipustné užívat sečivacích drátků. Přepis textu, který neodpovídá normě, jde na úkor autorského honoráře.

Úprava matematických vzorců se řídí normou ČSN 01 1001 a ČSN 88 0220. Případné *obrázky* musí být průběžně číslovány. Rýsují se tuší na kladívkový nebo pauzovací papír. Popisují se buď na stroji nebo šablonou č. 5; velikost obrázků 2:1. Odkazy v textu na obrázky musí být provedeny již při odevzdání rukopisu.

Redakce žádá, aby jí byly všechny příspěvky zaslány v jednom originále a dvou kopiích.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230—819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vrsovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1 — DM 34,—. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1968. Číslo vyšlo v říjnu 1968.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1968.